

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041 - 4255

BELLE TEN

Cilt : XX

Sa. 77

Ocak 1956

T Ü R K T A R İ H K U R U M U B A S I M E V İ — A N K A R A

1 9 9 5

İ Ç İ N D E K İ L E R

	<u>Sayfa</u>
ŞENYÜREK, Dr. MUZAFFER : Order of eruption of the permanent teeth in the Chalcolithic and Copper Age inhabitants of Anatolia (with 28 figures)	1
ÖZGÜÇ, TAHSİN : Anitta Haçeri (5 resimle birlikte)	29
———— : The Dagger of Anitta (with 5 figures)	33
TOSUN, Dr. MEVRURE : Mezopotamya silindir Mühürlerinde görülen tanrı sembollerinin mahiyeti (8 resimle birlikte)	37
———— : The significance of the symbols of Gods in the Mesopotamian cylinder Seals (with 8 figures)	49
ALKIM, U. BAHADIR : Kırşehir Hüyüğü ve Topraküstü buluntuları (44 resimle birlikte)	61
———— : Kırşehir Hüyük und Lesefunde (mit 44 Ab.)	79
UZUNÇARŞILI, ORD. PROF. İSMAİL HAKKI : 1908 yılında İkinci Meşrutiyetin ne suretle ilân edileceğine dair vesikalar (9 resimle birlikte)	103
KARAL, PROF. ENVER ZİYA : Tevfik Bıyıklıoğlu'nun "Trakya'da Milli Mücadele" adlı eseri hakkında	175

BELLETEN

ISSN 0041-4255

Birinci baskı : 1956
İkinci baskı : 1995

BELLE TEN

Cilt : XX

Ocak 1956

Sayı : 77

ORDER OF ERUPTION OF THE PERMANENT
TEETH IN THE CHALCOLITHIC AND COPPER AGE
INHABITANTS OF ANATOLIA

MUZAFFER ŞENYÜREK, Ph. D.

Professor of Anthropology and Chairman of the Division of Palaeoanthropology
University of Ankara

During the course of earlier studies on the crania and teeth of the Chalcolithic and Copper Age inhabitants of Anatolia, I had come across some specimens with permanent teeth in the process of eruption. In view of this I decided to study the order of eruption of the permanent teeth in the available material.¹

Most of the material studied is preserved in the Division of Palaeoanthropology of the University of Ankara, a few in the Alaca Höyük Museum in Çorum,² and some, those from Troy, in the Museum of Antiquities in İstanbul.³

¹ This study is the second in a series of papers on "The dentition of the Chalcolithic and Copper Age inhabitants of Anatolia". For the first paper see Şenyürek, 1952A.

² For these see Şenyürek, 1951B.

³ During a short visit to İstanbul in the early summer of 1955, I had occasion to see three of the Troy skulls preserved in the Museum of Antiquities. These are no. 1 Tr. of Troy I Period and nos. 2 Tr. and 5 Tr. of Troy II period. In this connection I wish to express my thanks to Mr. Nezih Fıratlı, Miss Servet Bucak, Mrs. Zekiye Başak and Mr. Lutfi Tuğrul of this museum for locating these three skulls for me.

Schultz defines an erupting tooth as follows: "*In the skulls of primates a tooth is considered to be erupting when the uppermost portion of its crown reaches clearly above and not merely to the alveolar margin. In many juvenile skulls one or more permanent Premolars can be seen underneath the corresponding deciduous molars which are evidently almost ready to drop out. Even though a Premolar actually projects above the alveolar margin, it is not counted as an erupting tooth until the deciduous molar to be replaced has definitely lost its hold by even the last of its roots.*"⁴ This definition has also been followed in the present study.⁵ In order to compare the state of eruption of various teeth, teeth that were still in the process of eruption were, following Schultz, clasified as 1/4th, 2/4ths and 3/4ths erupted.⁶

ORDER OF ERUPTION IN CHALCOLITHIC
AND COPPER AGE SKULLS ⁷

The skulls from Yümüktepe :

Among the Chalcolithic Age crania from Yümüktepe, described by me,⁸ there is only one individual with upper and lower jaws in which the eruption of the permanent teeth is not yet complete. In the mandible of this individual (No. H. 2) from level XIX, which corresponds to Garstang's middle Chalcolithic Age,⁹ all the permanent teeth, with the exception of the third molars, are fully erupted. The right lower third molar is still unerupted and in its alveolus, while the left lower third molar is 1/4th erupted. Of the upper teeth

⁴ Schultz, 1935, p. 494.

⁵ A similar classification has also been used by Clements and Zuckerman, who state (Clements and Zuckerman, 1953, p. 314): "*In both sets of records teeth were classified as non-erupted, when their crowns were below the level of the alveolar margin; as erupting, when the entire top of the crown was above the alveolar margin or, in the case of living and embalmed animals, had just pierced the gum; or as erupted, when the tooth was fully or almost completely in place.*"

⁶ See Schultz, 1935, p. 509.

⁷ The Chalcolithic and the succeeding Copper Ages in Anatolia range from about the beginning of the 4th millenium B. C. to approximately the end of the third millenium B. C. For the dating of Chalcolithic and Copper Ages in Anatolia see Özgüç, 1945; Krogman (after L. Braidwood), 1949, table 1; Garstang, 1953, pp. 2 and 69.

⁸ Şenyürek, 1954.

⁹ See Garstang, 1953, p. 2.

only the left permanent molars are preserved in a small fragment of maxilla.¹⁰ The left upper third molar has just begun to erupt, that is, it is more retarded in this respect than the left lower third molar. The lower canines, especially the left one, are more worn than the lower premolars and the lower second molars. This suggests that in this individual the lower canines had preceded the lower premolars and second molars in eruption.

The skulls from Tabara (Tabara El Akrad) :

In two of the three skeletons from this site in the Hatay, the eruption of the permanent teeth is not yet complete.¹¹ The first of these, the earliest one, is from level VII, which according to Hood, dates from "a late phase of that variety of the 'Northern 'Ubaid' Chalcolithic Culture which flourished in the Amuq plain, and which is illustrated by the upper levels at Tell Esh Sheikh."¹² The second one is from level VI, the pottery of which, according to Hood, "shows affinities with Mesopotamian 'Uruk' and 'Jemdet Nasr' wares on the one hand, and with the Early Bronze Age pottery of Palestine on the other."¹³

In the individual from level VII, who represents an adolescent boy of about 15 years of age, all the permanent lower teeth, with the exception of the third molars are erupted (fig. 2). In the upper jaw, aside from the permanent canines and third molars, all the other permanent teeth are in place (fig. 1). The right upper third molar is still unerupted, but its occlusal surface is clearly visible just below the alveolar margin, that is, it was getting ready to erupt.¹⁴ On the other hand, the right and left lower third molars are not at all visible. Thus it would seem that in this individual, at least, the right upper third molar would appear before the lower third molars. In the unerupted left upper canine, which lies in an oblique position, the root is completely formed and hooked. In the right

¹⁰ For the pictures of upper and lower teeth see Şenyürek, 1954, figs. 5-6.

¹¹ The skeletons from Tabara will be described in a coming paper. In this connection I wish to thank Mr. Sinclair Hood and Mr. Baki Ögün for entrusting the description of this material to me.

¹² Hood, 1951, p. 115.

¹³ Ibid., p. 115.

¹⁴ The left side of the upper jaw behind the canine is broken and the left premolars and molars are missing (see fig. 1).

permanent canine, the unerupted crown of which stands almost vertically medial to the retained alveolus of the deciduous canine, also, as far as can be seen, the root, at least its greatest portion, is developed, extending upward and slightly backward in the bone. It is thus seen that both of these permanent canines were impacted and would never erupt. In the mandible the right first premolar is fresher than the right canine which is but slightly worn, suggesting that the lower canine appeared at least before the first premolar.

In the mandible of the individual from level VI, all the permanent teeth with the exception of the third molars are in place (fig. 3).¹⁵ In this mandible of late Chalcolithic Age the right permanent canine is more worn than the second molar, suggesting that the former had preceded the latter in eruption.

The skulls from Fikirtepe (Istanbul):

Among the skeletons from Fikirtepe, which is a Chalcolithic site on the Asiatic side of the Bosphorus, the eruption of the permanent teeth is still incomplete in only one (No. B), which belong to a boy of about 11-12 years of age.¹⁶ In the mandible of this individual, excavated in 1954, only the first permanent molars and the permanent central and lateral incisors have completed their eruption (fig. 6).¹⁷ The milk canines and the two milk molars were still in use.¹⁸ The second lower permanent molars, on both the right and left sides, are only 1/4th erupted. Thus it is clear that in the mandible of this child, in which the wisdom teeth were still far from erupting, the permanent canines and the premolars would erupt later than the second permanent molars.

¹⁵ The upper jaw of this individual has not been preserved.

¹⁶ The skeletons from Fikirtepe will be described in a future paper. On this occasion I wish to express my thanks to Prof. Dr. Arif Müfid Mansel, director of Fikirtepe excavation, Prof. Dr. Kurt Bittel and Docent Dr. Halet Çambel, all of the University of İstanbul, for entrusting the description of this Chalcolithic material to me.

¹⁷ Only the right central incisor is preserved, the other lower permanent incisors being represented by their alveoli.

¹⁸ The left lower deciduous canine is preserved, while the right deciduous canine has been lost after death, only its alveolus being retained.

In the upper jaw of this individual the first permanent molars and the permanent central and lateral incisors have again completed their eruption (figs. 4-5). On both sides of the upper jaw the deciduous canines are still functioning¹⁹ and the second permanent molars are 1/4th erupted. But there is a difference in the eruption of the premolars between the right and left sides of this upper jaw. On the right side, both the first and second deciduous molars are retained. In contrast to these, on the left side, the two milk teeth have been shed. On this side the first premolar is fully erupted, while the second premolar is about 1/4th erupted. The second upper left premolar is found in a large depression due to the absorption of the bone which suggests that the second milk molar of this side was probably diseased. On the other hand, the alveolus of the left first upper premolar is normal. It is clear that on the right side of this upper jaw, in which the wisdom teeth were still far from erupting, the premolars would erupt later than the second permanent molars. On the other hand, on the left side of this maxilla the first premolar has preceded the second molar in eruption, while the left second premolar erupts at about the same time as the latter. It is also evident that the permanent upper canines erupt later than the premolars and second permanent molars.²⁰

The skulls from Kumtepe :

Among the Chalcolithic skeletons from Kumtepe, studied by Kansu²¹ and me,²² in one (No. 2), at least one of the third molars has not erupted. In this male individual of 21-22 years of age, all the upper permanent teeth, at least on the left side, have fully erupted. In the lower jaw all the permanent teeth in front of the third molars have also erupted. The region of the right lower wisdom tooth is damaged and this tooth together with the right M_2 is missing, while the left lower third molar is congenitally missing.

¹⁹ The left upper deciduous canine is preserved while the right deciduous canine has been lost after death, only its alveolus having been preserved.

²⁰ The crown of the left upper permanent canine is visible through a crack in the bone above the root of the left milk canine (fig. 5).

²¹ Kansu, 1937.

²² Şenyürek, 1949.

The skulls from Troy:

The skulls found in the first and second settlements of Troy by the University of Cincinnati Expedition belong to individuals in which the eruption of the permanent teeth is not complete. Of the four skulls found by the University of Cincinnati Expedition, one (No. 1 Tr.) belongs to Troy I which is of Chalcolithic Age and the other three (Nos. 2 Tr., 3 Tr. and 5 Tr.) to Troy II which belongs to the Copper Age.²³ These skulls have already been described by Angel.²⁴ I have restudied Nos. 1 Tr., 2 Tr. and 5 Tr. from this site²⁵ during the short visit I made to İstanbul early in the summer of 1955.

Skull No. 1 Tr. has been described by Angel as a "Child of about eleven, perhaps male..."²⁶ But Angel has unfortunately made no reference to the interesting mode of eruption exhibited by the permanent teeth of this child. In this individual the left maxilla is preserved together with the teeth *in situ* (figs. 7-8), while the preserved teeth of the right side are found isolated.²⁷ In the upper jaw of this child the first permanent molars and central and lateral permanent incisors have fully erupted. The left first premolar is erupted (figs. 7-8).²⁸ The right upper first premolar is isolated, but is of about the same development as the left tooth, indicating that it too was erupted. The left second permanent molar is about 1/2 erupted.²⁹ The left milk canine is in place, while the right milk canine is missing.³⁰ The left second milk molar is *in situ*, while the

²³ For the correlation of Troy settlements with those of other Anatolian sites see Özgüç, 1945, table and Garstang, 1953, p. 2.

²⁴ Angel, 1951.

²⁵ During this short visit, unfortunately I could not locate (as the material is packed in cases) and study No. 3 Tr.

²⁶ Angel, 1951, p. 5. For a brief reference to the order of eruption of the permanent teeth of this child see Şenyürek, 1955, p. 420.

²⁷ In the photograph shown in figs. 7-8, the right I¹ and I² have been glued to the maxilla. This piece of maxilla, which according to the photographs published by Angel (1951, pl. I) had been glued to the skull, is now found isolated, having become disjoined probably during the packing.

²⁸ See also Angel, 1951, pl. I.

²⁹ The right upper second molar is missing.

³⁰ The left upper milk canine was found isolated and I have placed it in its alveolus. In this left milk canine the root is partially divided (see fig. 8). On the

right second milk molar is found isolated. Only a germ of the left upper third molar is preserved. In this tooth only a small part of the crown is formed, showing that it was still far from erupting. From the account given it is clear that in the upper jaw of this child the first premolar erupts before the second permanent molar, while the permanent canine and the second premolar would erupt later than the second molar.

In the mandible of this individual, the first permanent molars and permanent central and lateral incisors are fully erupted. The eruption of the second permanent molar, on both sides, is also nearing completion (fig. 9).³¹ Both the right and left milk canines are still *in situ* and functioning. The left first milk molar is also in place, while the right one is found isolated. It is thus evident that the right first milk molar also was still functioning at the time of death. The left second milk molar is also in place, while the right second milk molar has been lost after death. The right second premolar is still within its socket. The right and left third molars are still buried in their alveoli. From the account given it is clear that in the mandible of this child the permanent canines and the first and second premolars erupted after the second permanent molars. It is also seen that the second lower permanent molar is more advanced in eruption than the upper second molar.

It is evident that this individual from Troy I has retained some primitive traits in the order of eruption of its permanent teeth.

Individual No. 2 Tr. from Troy II is described by Angel as a: "Child of 12-13 years, perhaps male."³² In this individual (figs. 10-11), with the exception of the upper and lower wisdom teeth, all the permanent teeth have erupted. The right upper second molar is *in situ*, while the region of the left upper second molar is broken and this tooth has been glued, presumably by Angel, to the back of the first molar. In this skull the roots of the upper second molar are $1/2$ formed, while that of the upper second premolar is $2/3$ rds and that of the first premolar is $3/4$ ths developed. The development of the

buccal side a deep groove divides the root clearly into a mesial and a distal branch, while on the lingual side the root is undivided.

³¹ See also Angel, 1951, pl. I.

³² *Ibid.*, p. 6.

root of the upper permanent canine is about the same as that of the first upper premolar. In the lower jaw the roots of the second molar are again about 1/2 formed. In the lower first premolar 2/3rds and in the second premolar about 3/4ths of the root is developed. The root of the lower permanent canine shows about the same development as that of the lower second premolar. The conditions of the roots indicate that the permanent canines and the first and second premolars, in both the upper and lower jaws, erupt before the second permanent molars. Thus the mode of eruption in this individual from Troy II appears to be near that of the majority of recent whites.

The young individual No. 5 Tr. from Troy II is described by Angel as: "Child of ca. 8 years, possible female."³³ In this individual unfortunately only the anterior (premaxillary) portion of the maxilla is preserved together with right and left central permanent incisors, the left second permanent incisor and the alveolus of right second permanent incisor. Thus nothing can be said about the state of eruption of the other teeth.

The skull No. 3 Tr. from Troy II is described by Angel as a "Young adult female."³⁴ Further on Angel states: "...the broad teeth rows lack third molars (suppressed) and are short relative to length of the jaw and maxilla."³⁵ The photographs published by Angel³⁶ show that the upper and lower wisdom teeth are lacking.³⁷

The skulls from Alaca Höyük :

In individual No. 15 of Chalcolithic Age, all the teeth that are functioning are of the deciduous set. In this individual the upper and lower first permanent molars are unerupted but near the alveolar margin, that is, they are getting ready to erupt. On the other hand, the upper and lower central incisors are still deeply embedded within their respective alveoli. This suggests that in this child

³³ Ibid., p. 7.

³⁴ Ibid., p. 6.

³⁵ Ibid., p. 7.

³⁶ Ibid., pl. IV.

³⁷ In this connection it may also be recorded that, as far as can be judged from the drawings published by Virchow (1882, pls. I-III), in the skull No. A 1 from Troy II and in skulls No. A2 and A3 from Troy III the wisdom teeth were not erupted.

upper and lower first permanent molars would erupt before the upper and lower central permanent incisors. In individual No. Al.H.M II of Chalcolithic Age, representing a male of about 25 years of age, as noted in an earlier study, with the exception of the wisdom teeth, all the permanent teeth have completed their eruption. ³⁸ In my previous study I described the state of eruption of the third molars of this individual as follows: "*Though the left third upper molar has erupted, it is still not at the level of the second upper molar. The right third upper molar is missing and this part of the alveolar process is broken. But a contact facet on the distal face of the crown of right second upper molar shows that the right third molar had also erupted. In this lower jaw, the right third molar has not yet erupted and is still in its socket, only its upper surface being visible from outside (Figs. 4 and 12). The left third lower molar is not visible externally and is also not seen in the skiagram of this lower jaw (See Fig. 11). Thus it is seen that the eruption of the wisdom teeth of this individual has been delayed, as in the modern Europeans.*" ³²

In the Alaca Höyük skull No. VIII of the Copper Age, described by me, ⁴⁰ all the upper and lower milk teeth are still functioning. Upper and lower first permanent molars have just begun to erupt, ⁴¹ whereas the upper and lower central permanent incisors are still within their sockets and unerupted. It is clear that in this child the upper and lower first permanent molars precede the upper and lower permanent central incisors in eruption.

In Alaca Höyük individual Al.F. No. I of Copper Age, the permanent teeth have made their appearance with the exception of the upper and lower wisdom teeth, one of the upper second permanent molars and the right and left lower second premolars. ⁴² In the upper jaw of this individual the left second permanent molar is unerupted and in its alveolus, while the eruption of the right second permanent molar is nearing completion. ⁴³ The lower second

³⁸ Şenyürek, 1951B, p. 46. For photographs of the teeth see Şenyürek, 1951B, figs. 4, 11 and 12.

³⁹ Ibid., p. 46.

⁴⁰ Şenyürek, 1950, pp. 71-72.

⁴¹ See *ibid.*, fig. 3 and Şenyürek, 1952B, figs. 4 and 30.

⁴² Şenyürek, 1951B, pp. 48-49.

⁴³ For photographs of the upper and lower teeth of this individual see Şenyürek, 1951B, figs. 8 and 13.

permanent molars of this individual are erupted, while both the right and left lower second milk molars are still in place and functioning. From the account given it is clear that in the upper jaw of this individual the canines and the first and second premolars precede the second permanent molars in eruption, while in the lower jaw the second premolars erupt later than the second permanent molars.

In Alaca Höyük individual No. III of Copper Age, described by me,⁴⁴ the upper first permanent molars, upper central and lateral permanent incisors and the upper first and second premolars have completed their eruption (figs. 12-13). The eruption of the upper permanent canine is nearing completion, while the upper second permanent molars are about 1/4th erupted. It is clear that in the upper jaw of this individual the second permanent molar erupts later than the permanent canines and the first and second premolars, the canine appearing after the premolars. This condition is quite similar to that found in the majority of recent whites. In the lower jaw (figs. 14-16) the permanent teeth in front of the second permanent molar are erupted, the second permanent molar being about 1/4th erupted. It is clear that in the lower jaw also the permanent canine and the first and second premolars erupted before the second permanent molar, which is again the condition found in the majority of recent whites.

In skull No. II, a subadult individual of about 17 years of age, from the Copper Age, all the upper and lower permanent teeth, with the exception of upper and lower third molars, have appeared.⁴⁵ In the subadult individual No. IX, of 17-18 years of age, again belonging to the Copper Age, with the exception of the upper and lower third molars and the upper right lateral incisor, which is congenitally missing (see fig. 17), all other permanent teeth are already in place.⁴⁶

The Skulls from Kusura :

In the subadult individual from grave 6, of late Chalcolithic Age, represented by a mandible and a couple of small cranial frag-

⁴⁴ Şenyürek, 1950, pp. 72-74.

⁴⁵ See Şenyürek, 1950, p. 75.

⁴⁶ See Şenyürek, 1951A, pp. 254 and 256.

ments, all the lower permanent teeth, with the exception of third molars, have made their appearance.⁴⁷ In the mandible of child No. V.S.W.C. 94A, from the Copper Age, the first permanent molars and, to judge by their preserved alveoli, the central and lateral permanent incisors have erupted. The milk canines, which have been lost after death, and the two milk molars are still functioning.⁴⁸ As the second permanent molars, the premolars and the permanent canines are still deeply buried in the mandible, it is not possible to say whether the second permanent molars erupt before or later than the permanent canines and premolars.

The Skulls from Polath :

In individual No. 2 from the early Copper Age, which represents an adolescent of 13-15 years of age and probably of male sex, as described before, all the upper and lower permanent teeth, with the exception of upper and lower third molars, are in place.⁴⁹

The Skulls from Ahlatlibel :

Among the Copper Age skeletons from this site, in two the eruption of the permanent teeth is not complete. In individual No. 15, all the upper and lower milk teeth were functioning at the time of death.⁵⁰ Only the upper and lower first permanent molars have been added to these. On the other hand, in both the upper and lower jaws, the permanent central incisors are still embedded within their alveoli, the lower tooth being nearer to the alveolar margin than the upper one. Thus it is clear that in this individual the upper and lower first permanent molars preceded the lower and upper central permanent incisors in eruption. The positions of the lower and upper central permanent incisors within the bone, suggest that the lower tooth may erupt before the upper one.

In individual C, of 17-19 years of age, from this site, all the upper and lower permanent teeth, with the exception of the upper and lower third molars, have erupted. The maxillary and mandibular third molars are still unerupted, but the upper one appears to be readier to erupt than the lower one.

⁴⁷ For the photograph of this mandible see: Şenyürek, 1952A, fig. 12.

⁴⁸ For the photograph of this mandible see: *ibid.*, fig. 2.

⁴⁹ See Şenyürek, 1951C, p. 63.

⁵⁰ Some of the deciduous teeth have been lost after death.

The skulls from the sites around Samsun :

In skull No. 1, of Copper Age, from Kaledoruğu, which belongs to a child of about 7 years of age, only the upper and lower first permanent molars have been added to the milk teeth.⁵¹ The upper and lower central permanent incisors are still unerupted. It is evident that in this individual the upper and lower first permanent molars erupted before the lower and upper central permanent incisors. It also appears that the lower central permanent incisor is readier to erupt than the upper central permanent incisor.

In the subadult individual No. VII of Copper Age from Kaledoruğu, all the upper and lower permanent teeth, with the exception of the upper and lower third molars, have erupted.

The skulls from Maşat Höyük :

Among the Copper Age specimens from Maşat Höyük, described by me, in two (Nos. 3 and 7) all the upper and lower permanent teeth, with the exception of third molars, have appeared.⁵²

The skulls from Alişar Höyük :

Of the Chalcolithic and Copper Age skulls from Alişar Höyük,⁵³ only two (Nos. b-x8 and c-x20), belonging to the Copper Age, are preserved in the Division of Palaeoanthropology of the University of Ankara. In one of these (No. c-x20) representing an aged male, all the permanent upper and lower teeth, with the only exception of right upper third molar, have erupted, the right third upper molar being impacted.

To sum up, it can be stated that the available evidence indicates that among the Chalcolithic and Copper Age inhabitants of Anatolia, both the upper and lower first permanent molars erupted before both the upper and lower central permanent incisors, which is the primitive condition occurring in the modern anthropoid apes.⁵⁴ The same situation is also seen in the available mandibles of *Australo-*

⁵¹ Şenyürek, 1951A, p. 248.

⁵² Şenyürek, 1946, pp. 244 and 247.

⁵³ For skulls from Alişar Höyük see Krogman, 1937.

⁵⁴ See Clements and Zuckerman, 1953, pp. 316-317 and Schultz, 1935, tables 16-19. As I noted before (Şenyürek, 1955, p. 413), the reverse condition where the lower first incisor appears before the lower first molar occurs extremely rarely in the gibbons studied by Schultz (see Schultz, 1944, table 17).

pithecus,⁵⁵ and Peking man (now attributed to *Pithecanthropus*).⁵⁶ On the other hand, among the recent whites, for which we have sufficient information, the order of eruption of the lower first permanent molar relative to the lower central permanent incisor is as was stated before variable, in some the former, and in others the latter tooth preceding the other in eruption.⁵⁷

As for the sequence of eruption of the premolars and permanent canines relative to the second permanent molars, in the Chalcolithic individuals from Fikirtepe (No. B) and Troy (No. 1 Tr.), lower premolars erupt later than the lower second permanent molars, which is the primitive condition seen in the anthropoid apes,⁵⁸ and the early fossil hominids.⁵⁹ This primitive condition is also seen, to varying degrees, in some of the recent primitive peoples, as well as even in some of the recent whites.⁶⁰ On the other hand, the prim-

⁵⁵ See Şenyürek, 1955, pp. 412-413 and Clements and Zuckerman, 1953, p. 324.

⁵⁶ See Weidenreich, 1937, p. 122 and Şenyürek, 1955, p. 423.

⁵⁷ See Şenyürek, 1955, p. 438. For the variation occurring in the order of eruption of lower first molar relative to lower first incisor in recent whites see: Schultz, 1935, table 4; Steggerda and Hill, 1942, table III; Schultz, 1950, fig. 7; Clements, Davies-Thomas and Pickett, 1953A, table VI; Clements and Zuckerman, 1953, p. 322.

⁵⁸ See Schultz, 1935, tables 16-19; Schultz, 1950, fig. 7; Clements and Zuckerman, 1953, tables 1 and 2.

⁵⁹ For literature on fossil hominids see Şenyürek, 1955.

⁶⁰ Drennan, the eminent South African anthropologist, has shown the occurrence of this primitive condition in all the four mandibles of recent Bushmen studied by him (Drennan, 1932, p. 493). According to Drennan the same condition also appears in the maxillary teeth of this race from the Kalahari desert (Drennan, 1932, p. 493). According to Campbell (1925, pp. 54-55) in the recent Australian aborigines the two premolars, in both the upper and lower jaws, precede the second permanent molars in eruption, which represents the advanced condition. However, as I stated before (Şenyürek, 1955, p. 436), the primitive condition is still retained in at least some individuals of Australian aborigines. That is, the order of eruption of the permanent teeth of the indigenous population of Australia is still variable, although the condition where the premolars precede the second permanent molar in eruption is the more frequent occurrence (see Şenyürek, 1955, p. 436). According to the mean times of eruption given by Steggerda and Hill, in Navajos and Mayas studied by them, the premolars precede the second permanent molars in eruption in both the upper and lower jaws, with the exception of the male Maya series in which the lower second premolar, on the average, erupts later than the

itive condition where both premolars erupt later than the second permanent molars is seen only on the right side of the maxilla of the Chalcolithic individual B from Fikirtepe, while on the left side

lower second permanent molar (see Steggerda and Hill, 1942, table III). However, as was stated previously (Şenyürek, 1955, p. 436), the pictures of the mandible of an American Indian child from Tarasco published by Gregory and Hellman (1926, pl. XVIII, fig. D and pl. XIX, upper figure) clearly shows that not only the two premolars, but also the permanent canine, erupt after the second molar (for Tarasco Indians see also Bay, 1946/47, p. 5). Thus it is seen that the primitive condition is still retained at least sporadically among the recent American Indians. In Zulus of South Africa studied by Suk (see Suk, 1919 and Shaw, 1931) and the American southern Negroes, investigated by Steggerda and Hill (1942, table III), on the average, the premolars in both the upper and lower jaws precede the second permanent molars in eruption, which is also the case in the majority of recent whites (for recent whites see: Schultz, 1935, table 4; Schultz, 1950, fig. 7; Steggerda and Hill, 1942, table III; Clements, Davies-Thomas and Pickett, 1933A, table VI). However, in the Birmingham series of modern Britishers studied by Clements, Davies-Thomas and Pickett (Clements, Davies-Thomas and Pickett, 1953A, table VI, 1953B, table I; Clements and Zuckerman, 1953, p. 322) and in the recent New Zealanders studied by Leslie (Leslie, 1951, cited by Clements, Davies-Thomas and Pickett, 1953A, table VI) the lower second premolar succeeds the lower second molar in eruption, instead of preceding it as it does in other recent white groups. In this feature the Birmingham series of Britishers differs from Ainsworth's recent British series (Ainsworth, 1925, cited by Clements, Davies-Thomas and Pickett, 1953 A, table VI) in which both the upper and lower premolars precede the second permanent molars in eruption, the difference between the two British series being probably in the main a result of sampling (Şenyürek, 1955, p. 439). But still it is evident that in modern Britishers, as well as in New Zealanders, there is an inherent tendency to have the lower second premolar appear after the lower second molar in eruption (see Şenyürek, 1955, p. 439). The same tendency is also seen in the lower jaw of Hindus from Lahore studied by Shourie, in which P_2 on the average erupts after M_2 , whereas in the upper jaw of Lahore and upper and lower jaws of Madras series, again on the average, the two premolars precede the second molar in eruption (see Shourie, 1946, table IV).

As for the variation occurring in the order of eruption in recent whites, as can be seen from a table published by Clements, Davies-Thomas and Pickett (1953B, table III), the primitive condition where not only the premolars but also the permanent canines erupt after the second molars, still occurs in both the upper and lower jaws of modern Britishers. The percentage of the cases where only the two premolars succeed the second molars in eruption is indeed quite high in the lower jaws of the modern Britishers (see Clements, Davies-Thomas and Pickett, 1953B, table III). That is, noticeable traces of the primitive condition are still encountered among the recent whites.

of this maxilla the first premolar precedes the second permanent molar, the second premolar erupting at about the same time as the second molar. In the upper jaw of the Chalcolithic child from Troy I the first premolar erupts before the second molar, whereas the second premolar appears after the second molar. Thus the sequence of eruption of the upper premolars relative to the upper second molar in this child from Troy I is intermediate between the primitive condition and the advanced mode seen in the majority of recent whites. The condition observed on the left side of the maxilla of individual B from Fikirtepe is, strictly morphologically speaking, more advanced than that seen in the child from Troy I (No. 1 Tr.).

As for the Copper Age inhabitants of Anatolia, among the available crania a trace of the primitive condition is retained only in the mandible of individual AL.F. No. 1 from Alaca Höyük, in which the lower second premolar erupts later than the lower second permanent molar. On the other hand, in the upper jaw of this individual (AL.F. No. 1), as well as in the upper and lower jaws of individual No. III from Alaca Höyük and individual No. 2 Tr. from Troy, both the first and second premolars erupt before the second permanent molars, as in the majority of recent whites. Although the available Anatolian series from the Chalcolithic and Copper Ages is too small, still, as far as the present material is concerned, the advanced condition seems to be more frequent in the Copper Age than in the preceding period, as is expected.

As for the sequence of eruption of the permanent canines relative to the second permanent molars, discounting the impacted upper permanent canines of the individual from Level VII of Tabara, in the Chalcolithic skulls from Fikirtepe (No. B) and Troy I (No. 1 Tr.) the upper permanent canine erupts later than the upper second permanent molar, which is a more primitive condition than that obtaining in the majority of recent whites.⁶¹ On the other

⁶¹ In the majority of modern whites, as well as in the majority of recent primitive peoples, in whom the sequence or the time of eruption of the permanent canines have been studied, the permanent canines, in upper and lower jaws, precede the second permanent molars in eruption, although as has already been noted (see footnote 60) there is still some variation in recent man where the permanent canine may erupt later than the second molar. For the relative time of eruption of the permanent canines in modern whites and recent primitive peoples see: Broca, 1875;

hand, the sequence of eruption of the permanent canine relative to the second permanent molar in the mandibles of Chalcolithic inhabitants of Anatolia appears to be variable. In the lower jaws of the Chalcolithic individuals from Fikirtepe (No. B) and Troy I (No. 1 Tr.) the permanent canine erupts later than the second permanent molar which is again, relatively speaking, the more primitive condition, while in the mandibles from Yümüktepe (No. H. 2) and level VI of Tabara, the permanent canine appears to precede the second permanent molar in eruption, which represents the advanced condition. Coming to the skulls from the Copper Age, in the available specimens, where a determination is possible (upper jaw of individual Al.F. No. 1 and upper and lower jaws of individual III from Alaca Höyük and individual No. 2 Tr. from Troy), the upper and lower permanent canines precede the upper and lower second permanent molars in eruption. Again the advanced condition seems to be more frequent in Copper Age than in the Chalcolithic period.

The photographs of the upper and lower jaws showing the orders of eruption of the permanent canines and the premolars relative to the second permanent molars in five ancient Anatolian skulls,⁶² ranging in date from about 2000 B.C. down to the Early Turkish period, are shown in figs. 18-27. These photographs show in upper and lower jaws both the primitive condition where the permanent canines

Suk, 1919; Tomes, 1923, p. 230; Campbell, 1925, pp. 54-55 and pl. XXXIV, fig. 1; Martin, 1928, fig. 267; Shaw, 1931, table LI; Schultz, 1935, table 4 and fig. 2; Steggerda and Hill, 1942, table III; Shourie, 1946, tables 4-5; Schultz, 1950, fig. 7; Broom and Robinson, 1952, p. 89; Clements, Davies-Thomas and Pickett, 1953A, tables I and VI; Clements, Davies-Thomas and Pickett, 1953B, tables I and III; Clements and Zuckerman, 1953, p. 322.

⁶² These five specimens are the only ones showing the order of eruption of the permanent canines and premolars relative to the second permanent molar in post-Copper Age skulls from Alaca Höyük, Alishar Höyük, Arslantepe, Karahöyük, Karaoğlan, Kültepe (season of 1948), Kusura, Pazarlı and Polatlı, which are preserved in the Division of Palaeoanthropology of the University of Ankara. In recent years a larger series of skeletons from Gordion (Yassı Höyük), Kültepe (seasons of 1949-1955) and Yazılıkaya have been added to the collection of the Division of Palaeoanthropology. After this additional and large series is cleaned, repaired and studied, the subject of the order of eruption in the post-Copper Age populations of Anatolia will be taken up in detail. At the same time I will start a study of the time and order of eruption of the permanent teeth in modern Turkish children.

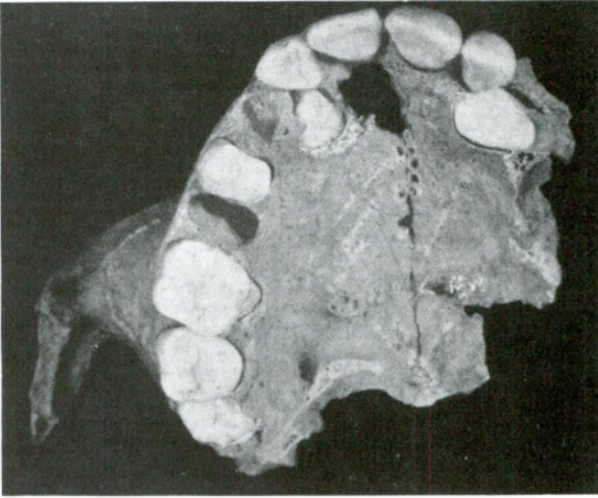

Fig. 1

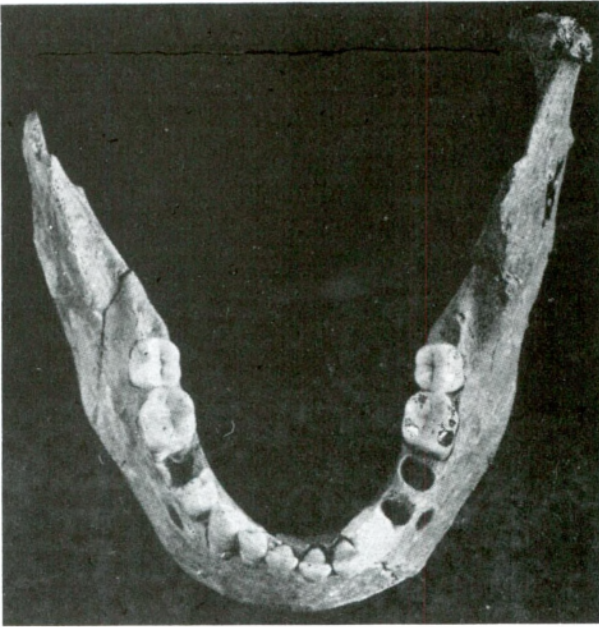

Fig. 2

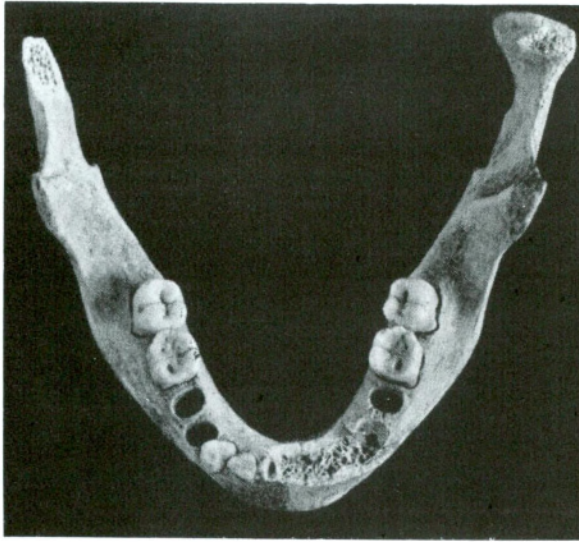

Fig. 3

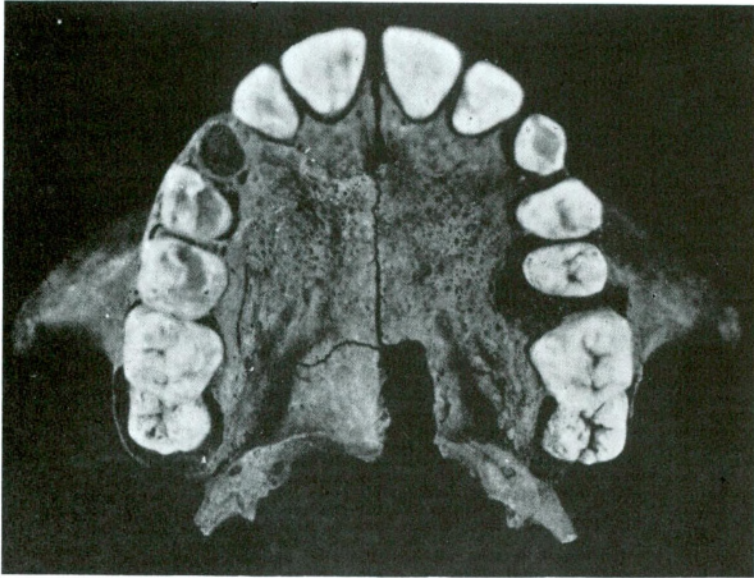

Fig. 4

Fig. 5

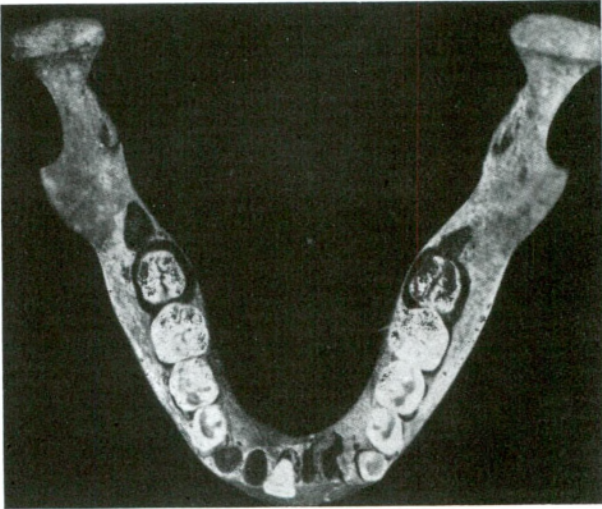

Fig. 6

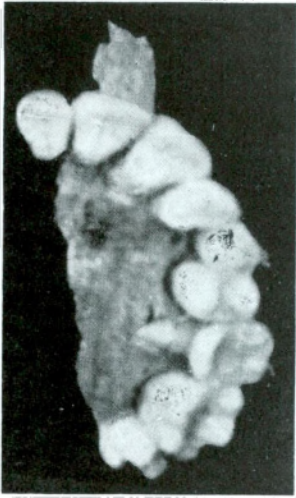

Fig. 7

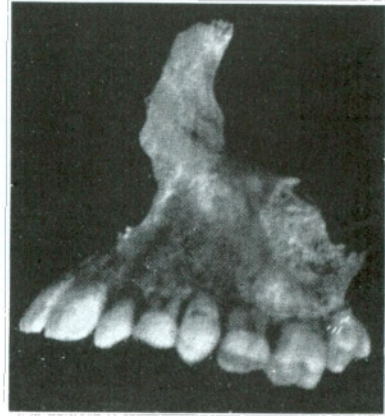

Fig. 8

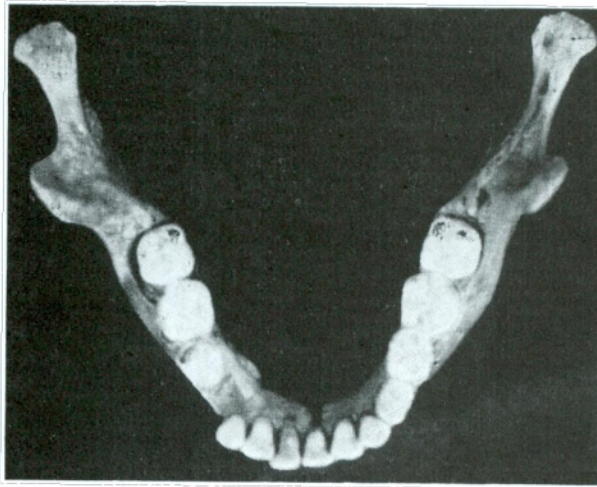

Fig. 9

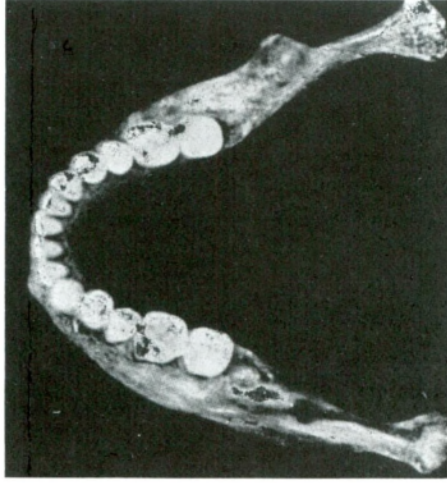

Fig. 11

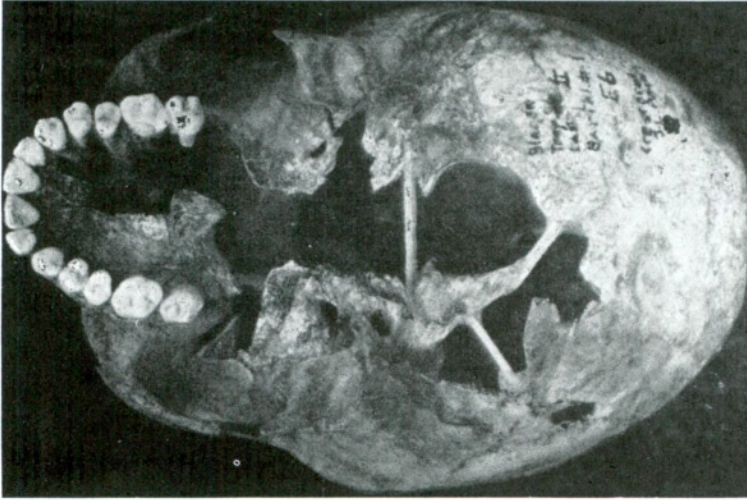

Fig. 10

M. Şenyürek

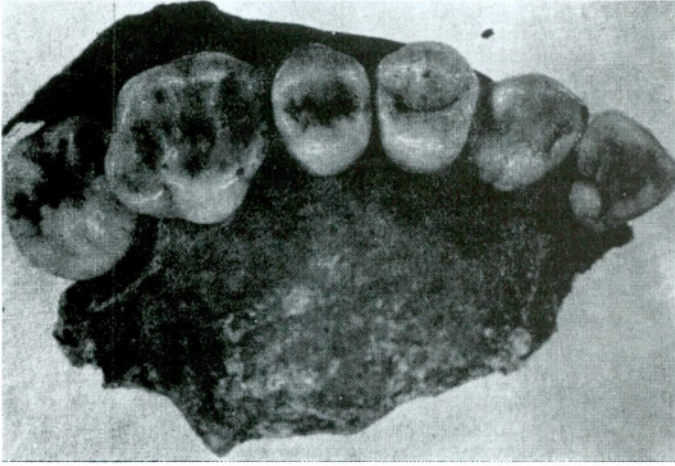

Fig. 12

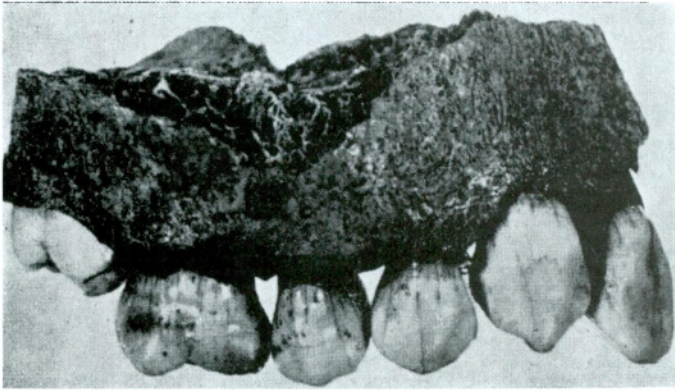

Fig. 13

Fig. 14

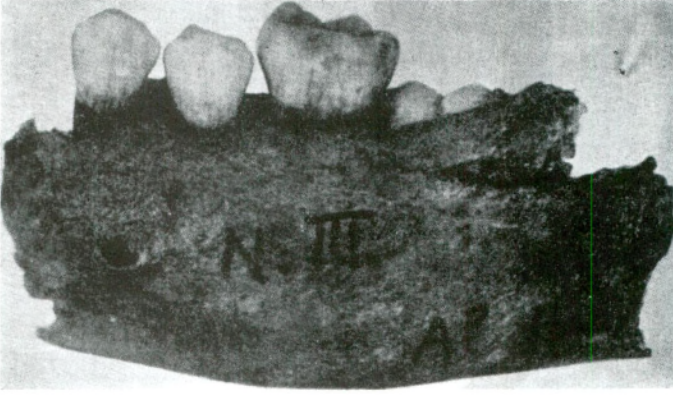

Fig. 15

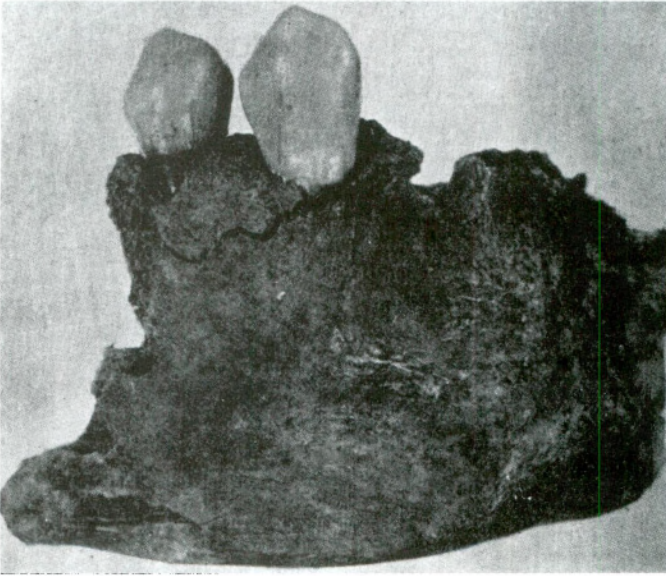

Fig. 16

M. Şenyürek

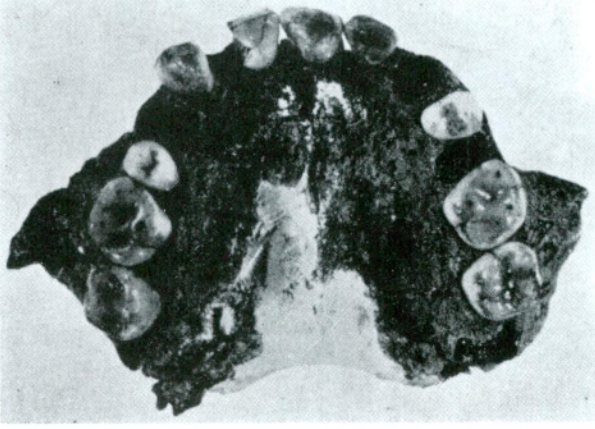

Fig. 17

Fig. 18

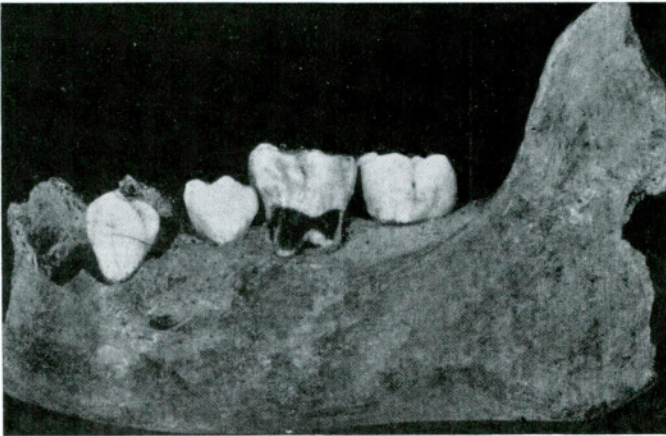
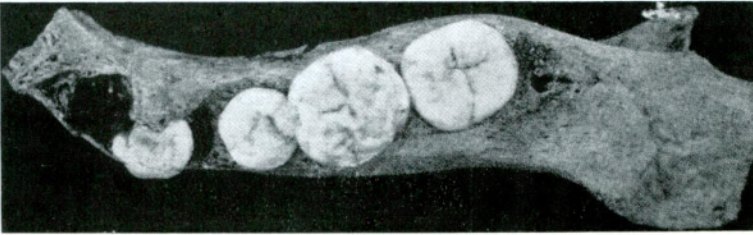

Fig. 19

Fig. 20

Fig. 21

Fig. 22

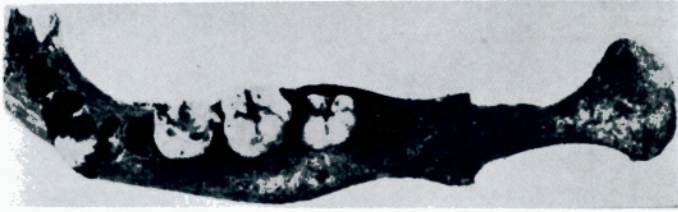

Fig. 23

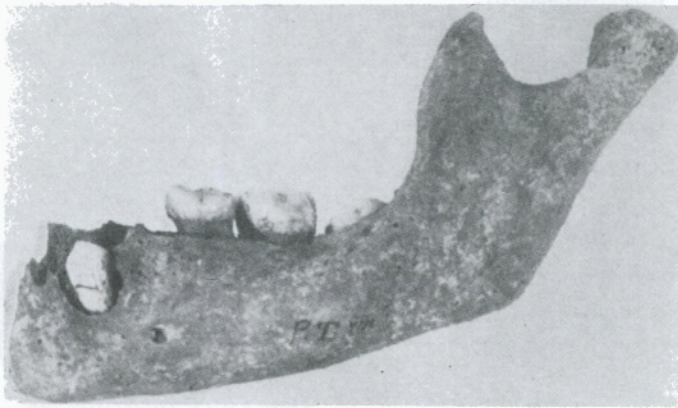

Fig. 24

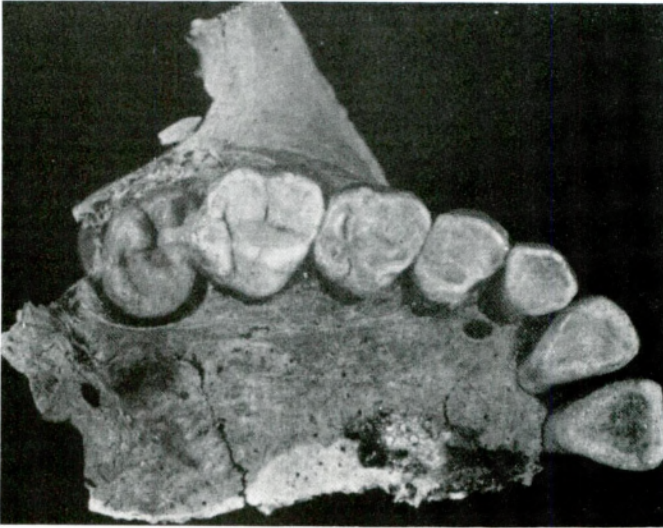

Fig. 25

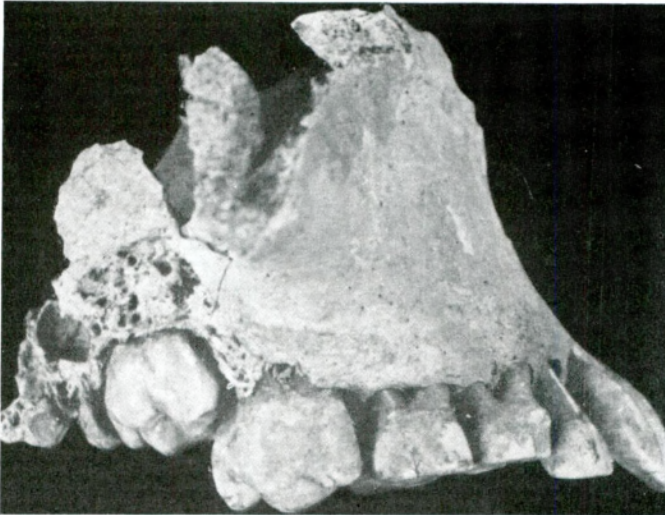

Fig. 26

Fig. 27

Fig. 28

and premolars erupt before the second permanent molars, as well as transitional stages toward the modern condition seen in the majority of recent whites where the permanent canines and premolars precede the second permanent molars in eruption.⁶³ The conditions existing in these later specimens indicate that in the earlier Chalcolithic and Copper Ages, and especially in the Chalcolithic period, more frequent occurrence of the primitive condition where the permanent canine and premolars succeed the second permanent molars in eruption is to be expected to occur not only in the lower but also in the upper jaws.

Regarding the Neolithic to recent peoples of Europe, Bay briefly states: "*Während bisher bekannt war, dass die Anthropus- (Sinanthropus), die Neandertalensisfunde (Ehringsdorf und Krapina) und der Homo sapiens diluvialis des Jungpalaeolithicum (Afalou und Grimaldi) die alte, simultane, bisher 'palaeolithische' genannte Zahnfolge aufweisen, wird hier an Hand der neolithischen Funde von Aesch (Baselland), des Schädels von der Bsetzi (Schaffhausen) und der Fillet néolithique de Laugerie basse (Dordogne) dargelegt, dass die alte Zahnfolge auch beim Neolithiker die Regel darstellt. Aus der Bronze-bis La-Tène-Zeit fehlen die Kinderschädel. Hingegen fand sich die alte Zahnfolge auch noch mehr oder weniger häufig beim frühhistorischen Alamannen der Völkerwanderungszeit und dem mittelalterlichen Basler. In der Neuzeit ist sie selten und in abgeschwächter Form zu finden.*"⁶⁴ This short account, as I stated before,⁶⁵ shows that the primitive conditions in the sequence of eruption of the permanent teeth continued in some Neolithic and historic populations of Europe. However, it does not tell us the range of variation occurring in the sequence of eruption and also whether the permanent canines and the two premolars as a whole, or only the premolars erupted after the second permanent molars.⁶⁶

⁶³ It may be mentioned here that in one skull of the Roman period from Alişar Höyük (No. d-x13) both the upper and lower first permanent molars are erupted, while the upper and lower central milk incisors are still *in situ*. In the maxillae of two skulls from Alişar Höyük (Nos. b-x51 and b-x52), belonging to the Turkish period, upper first permanent molars erupt before the upper central permanent incisors.

⁶⁴ Bay, 1946/47, p. 4.

⁶⁵ Şenyürek, 1955, p. 435.

⁶⁶ Bay (1946/47, p. 5) states regarding the recent primitive races: "*Auch stellten verschiedene Forscher fest, dass die alte, simultane, sog. 'palaeolithische' Zahnfolge*

The skiagram of the mandible of an ancient Athenian child published by Philippas, ⁶⁷ as I noted before, ⁶⁸ clearly shows that both premolars erupt after the second permanent molar. The skiagram of another and younger ancient Athenian child published by Philippas, ⁶⁹ again as I stated before, ⁷⁰ shows that the lower second permanent molar is just below the alveolar margin and ready to erupt, while the first and second premolars are deeply embedded in the mandible, below the first and second deciduous molars.

From the study of ancient Anatolians and the additional evidence from Europe, it is seen that the primitive conditions in the order of eruption of the permanent teeth occurred not at all infrequently among the ancient peoples of the white stock and indeed till quite recently. The study of the Chalcolithic and Copper Age inhabitants of Anatolia shows that the genetic changes which brought about a shift from the primitive to the advanced mode of eruption, where the permanent canines and premolars erupt before the second molars, took place in the white stock before the end of the fourth millenium B.C., and probably earlier. But still the available evidence indicates that the high frequency of the advanced mode of eruption, seen in the majority of recent whites, is, relatively speaking, a recent development. The variation occurring in recent whites, some of whom still retain the primitive condition, where the permanent canine and premolars erupt after the second molars, clearly demonstrates that the process of change from the primitive to the advanced mode of eruption is not yet complete in the white stock.

The study of the order of eruption of the permanent teeth in fossil hominids and the available comparative data on recent man, leave no doubt that all recent races of *Homo sapiens* have passed

für verschiedene Rassen, wie Papuas, Neu-Caledonier, Buschmänner, Tarasco-Indianer von Nord-Mexiko typisch ist, so dass diese alte Zahnfolge als rassisch bedingt angesehen werden muss." So it appears that the primitive conditions in the sequence of eruption, in addition to the other groups already discussed, also occurs in the New Caledonians and Papuans.

⁶⁷ Philippas, 1952, fig. 8.

⁶⁸ Şenyürek, 1955, p. 434.

⁶⁹ Philippas, 1952, fig. 7.

⁷⁰ Şenyürek, 1955, pp. 434-435.

through a stage where the permanent canines and the premolars erupted later than the second permanent molars. ⁷¹ It is also evident that the modification of this ancestral pattern has not developed at the same rate in all recent races of man, as a result of which some recent races still retain more of the primitive condition, while in others it has been replaced to various degrees by the advanced condition. ⁷²

In all the available ancient Anatolian crania, the lower first permanent molar (M_1) erupts before the lower central permanent incisor (I_1), which is the primitive condition, that, as we have already seen, occurs in the living anthropoid apes, *Australopithecus* and Peking man. On the other hand, as I have already stated, the order of eruption of these two teeth relative to each other is variable in recent whites, in some cases M_1 and in others I_1 preceding the other in eruption. ⁷³ The evidence of ancient Anatolians indicates that the genetic change which brought about the eruption of the lower central permanent incisor before the lower first permanent molar in the white stock took place fairly recently. ⁷⁴ Furthermore, the evidence indicates that the change in the order of eruption of M_1 and I_1 , in at least the white stock, took place later than the changes which brought about the eruption of permanent canines and premolars before the second molars.

ERUPTION OF THE THIRD MOLARS AMONG THE CHALCOLITHIC AND COPPER AGE INHABITANTS OF ANATOLIA

In my earlier studies on the longevity of the ancient Anatolians, ⁷⁵ I had determined the ages of the ancient Anatolian crania by means of eruption stages of the teeth, the state of synostosis of the sutures

⁷¹ See *ibid.*, p. 440.

⁷² *Ibid.*, p. 440.

⁷³ *Ibid.*, p. 438.

⁷⁴ The eruption of M_1 before I_1 in ancient Anatolians further shows that the occurrence of the reverse condition, where I_1 precedes M_1 in eruption, in at least one individual of Swartkrans ape-man (described by Broom and Robinson, 1952, p. 88) has been acquired independently from that of some recent men (see Şenyürek, 1955, p. 421). As I stated before, the order of eruption of the permanent teeth in the upper jaw of the Swartkrans ape-man has also been developed independently from that of some *Homo sapiens* (see Şenyürek, 1955, p. 440).

⁷⁵ Şenyürek, 1947 and 1951D.

and in some cases by the state of union of the epiphyses of the long bones. Among the Chalcolithic and Copper Age crania studied,⁷⁶ sixty-nine belong to individuals over 20 years of age, in which the regions of the wisdom teeth are preserved. In this material there are the remains of only four adult individuals in whom one or more wisdom teeth had a retarded eruption, or had not erupted or were missing. In one of these skulls (Alaca Höyük No. Al.H.M II) the right upper third molar is erupted and the eruption of the left upper third molar is nearing completion. In the mandible of this individual the right third molar is in its alveolus, while the left third molar is congenitally missing. In the second skull (Kumtepe No. 2), the left lower third molar is congenitally missing (fig. 28). Whether the right lower third molar is also congenitally missing or not is difficult to say, as this region of the mandible is damaged, while the upper wisdom tooth, at least on the left side, is erupted. In the third individual (Alişar Höyük No. c-x20) the right upper third molar is impacted, this being the only wisdom tooth in this aged individual that had not erupted. The wisdom teeth of the fourth individual (Troy No. 3 Tr.) are described by Angel as "suppressed".⁷⁷

Among the remains of these 69 adult individuals there are 35 upper jaws and 65 mandibles. Taking the upper jaws it is seen that the wisdom teeth are retarded in one (2.8%), impacted in one (2.8%) and "suppressed" in one (2.8%). Taking the lower jaws, the wisdom teeth are congenitally missing in two individuals (Al.H.M II and Kumtepe 2). Assuming that the wisdom teeth of Troy No. 3 Tr. described as "suppressed" by Angel⁷⁸ mean that these teeth were not formed, amongst the 65 mandibles there are three with congenitally missing third molars (4.6%). Thus the congenitally missing wisdom teeth appear to be relatively rare among the Chalcolithic and Copper Age inhabitants of Anatolia.⁷⁹

⁷⁶ These 69 individuals include the Chalcolithic and Copper Age individuals from Ahlatlıbel, Alaca Höyük, Alişar Höyük, Babaköy (specimens collected by Docent Dr. Kılıç Kökten), Büyük Güllücek, Fikirtepe, Kusura, Maşat Höyük, Copper Age sites around Samsun, Sarıyer, Şeyh Höyük, Tilkitepe, Yümüktepe and Troy skull No. 3 Tr., the last having been taken from Angel's (1951) study.

Of these 69 individuals in slightly less than half both the upper and lower jaws are preserved, while the rest is represented by either the lower or upper jaws.

⁷⁷ Angel, 1951, p. 7.

⁷⁸ Ibid., p. 7.

⁷⁹ For the congenitally missing third molars among the infrahuman primates

Amongst the 69 Chalcolithic and Copper Age individuals, 17 are of 20-22 years of age. In these 17 individuals, with the only exception of Kumtepe No. 2 described before, the wisdom teeth are erupted. Thus the available evidence indicates that in the majority of the Chalcolithic and Copper Age inhabitants of Anatolia the wisdom teeth had erupted before the age of 20, which is a primitive condition seen amongst the Mesolithic peoples of Afalou⁸⁰ and Tévéc⁸¹ and recent Zulus,⁸² while in recent whites the eruption of one or more wisdom teeth is not infrequently delayed till later.⁸³

SUMMARY AND CONCLUSION

1. The Chalcolithic and Copper Age inhabitants of Anatolia, in the order of eruption of the permanent teeth, exhibit both the primitive condition, where the permanent canines and premolars erupt after the second permanent molars, and the advanced condition, where the permanent canines and premolars appear before the second permanent molars, as well as transitional stages between these.

As far as the present material is concerned the frequency of advanced condition appears to increase in passing from Chalcolithic to Copper Age. The study of later material from Anatolia indicates that a higher frequency of primitive condition is expected in Chalcolithic and Copper Ages, especially in the earlier period.

Although the study of Chalcolithic and Copper Age inhabitants of Anatolia shows that the genetic changes, which brought about a shift from the primitive toward the modern condition in the order of eruption of permanent canines and premolars relative to second molars, had taken place before the end of the fourth mil-

see Schultz, 1935, table 21 and for the congenitally missing third molars in recent man see: Dahlberg, 1945, table 9; Goldstein, 1948, pp. 71-72; Pedersen, 1949, pp. 46-59; Dahlberg, 1951, table 34; Lasker, 1951, pp. 193-195.

⁸⁰ Boule, Vallois and Verneau, *in* Arambourg, Boule, Vallois and Verneau, 1934, p. 146.

⁸¹ Boule and Vallois, *in* Péquart (Marthe and St.-Just), Boule and Vallois, 1937, p. 138.

⁸² See Suk, 1919.

⁸³ See Broca, 1875, p. 131; Hrdlička, 1939, pp. 43-44.

lenium B.C. and probably earlier, the available evidence from Anatolia as well as from Europe indicates that the high frequency of advanced condition, characteristic of the majority of recent whites, is a relatively recent development.⁸⁴

2. In the Chalcolithic and Copper Age inhabitants of Anatolia the lower first permanent molar erupted before the lower central permanent incisor, which is the primitive condition seen in the anthropoid apes, *Australopithecus* and Peking man. In recent whites the order of eruption of the lower first permanent molar relative to the lower central permanent incisor is variable, in some groups I_1 and in others M_1 being the first tooth to appear. The occurrence of the primitive condition in Chalcolithic and Copper Age Anatolians shows that the condition occurring in some recent white groups where I_1 erupts before M_1 is a fairly recent development.

The available evidence indicates that the genetic change which brought about the eruption of I_1 before M_1 took place, in at least the white stock, later than the changes which brought about the eruption of the permanent canines and premolars before the second permanent molars.

3. In the majority of the Chalcolithic and Copper Age inhabitants of Anatolia the wisdom teeth erupted before the age of 20, which is a primitive condition. The impacted and congenitally missing wisdom teeth also appear to be relatively rare among the Chalcolithic and Copper Age inhabitants of Anatolia.

4. According to the available evidence in the Chalcolithic and Copper Age inhabitants of Anatolia the permanent I_1 erupted before the permanent I^1 and the permanent M_2 preceded the permanent M^2 in eruption. On the other hand, the order of eruption of M_3 relative to M^3 was quite variable, in some cases M_3 and in others M^3 preceding the other in eruption.

⁸⁴ It should be noted here that regarding the phylogenetic changes in the order of eruption of permanent teeth in recent man Schultz (1935, p. 542) also stated: "*The human specializations consist in the rapid succession in eruption of the M_1 and I_1 , in the complete replacement of the deciduous dentition before the M_2 are being added to the permanent dentition, and in the appearance of the lower C before at least the P_2 . In other words, it is unquestionably a new and exclusive acquisition of man that his M_2 erupt comparatively late and his Premolars and, particularly, Canines relatively early. It is perhaps more than a striking coincidence that this comparatively 'premature' appearance of the Canines of man is associated with a relative size of these teeth which is so markedly smaller than in any other primates of at least the male sex.*"

LITERATURE CITED

- ANGEL, J. L. 1951. *Troy. The human remains*. Supplementary monograph I. Princeton University Press for the University of Cincinnati.
- ARAMBOURG, C., BOULE, M., VALLOIS, H. and VERNEAU, R. 1934. *Les grottes paléolithiques des Beni Segoual (Algérie)*. Archives de l'Institut de Paléontologie Humaine, Mémoire 13, Paris.
- BAY, R. 1946—1947. *Die Zahndurchbruchsfolge in der menschlichen Stammesgeschichte*. Bulletin der Schweizerischen Gesellschaft für Anthropologie und Ethnologie, 23. Jahrgang, pp. 4-5.
- BROCA, P. 1875. *Instructions craniologiques et craniométriques*. Mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris, Vol. II, Series 2.
- BROOM, R. and ROBINSON, J. T. 1952. *Swartkrans ape-man Paranthropus crassidens*. Transvaal Museum Memoir No. 6, Pretoria.
- CAMPBELL, T. D. 1925. *Dentition and palate of the Australian aboriginal*. University of Adelaide. Publications under the Keith Sheridan Foundation, No. 1. Adelaide.
- CLEMENTS, E. M. B., DAVIES - THOMAS, E. and PICKETT, K. G. 1953(A). *Time of eruption of the permanent teeth in British children 1947—48*. British Medical Journal, Vol. i, June 27 (Reprint, 11 p.).
- CLEMENTS, E. M. B., DAVIES - THOMAS, E. and PICKETT, K. G. 1953(B). *Order of eruption of the permanent human dentition*. British Medical Journal, Vol. i, June 27 (Reprint, 7 p.).
- CLEMENTS, E. M. B. and ZUCKERMAN, S. 1953. *The order of eruption of the permanent teeth in the Hominoidea*. American Journal of Physical Anthropology, Vol. 11, N.S., No. 3, pp. 313-332.
- DAHLBERG, A. A. 1945. *The changing dentition of man*. The Journal of the American Dental Association, Vol. 32, pp. 676-690 (Reprinted in Yearbook of Physical Anthropology, New York, 1954, published in 1946, pp. 48-62).
- DAHLBERG, A. A. 1951. *The dentition of the American Indian*. In: Papers on the Physical Anthropology of the American Indian, delivered at the Fourth Viking Fund Summer Seminar in Physical Anthropology. Held at the Viking Fund, September, 1949, New York, pp. 138-176.

- DRENNAN, M. R. 1932. *L'ordre d'éruption des dents permanentes chez les Boschimans*. L'Anthropologie, Vol. XLII, Nos. 5-6, pp. 491-495.
- GARSTANG, J. 1953. *Prehistoric Mersin. Yümük Tepe in southern Turkey*. Oxford.
- GOLDSTEIN, M. S. 1948. *Dentition of Indian crania from Texas*. American Journal of Physical Anthropology, Vol. 6, N.S., No. 1, pp. 63-84.
- GREGORY, W. K. and HELLMAN, M. 1926. *The Dentition of Dryopithecus and the origin of man*. Anthropological papers of the American Museum of Natural History, Vol. XXVIII, Part I.
- HOOD, S. 1951. *Excavations at Tabara El Akrad, 1948-49*. Anatolian Studies, Vol. 1, pp. 113-147.
- HRDLIČKA, A. 1939. *Practical Anthropometry*. Philadelphia.
- KANSU, Ş. A. 1937. *Kumtepe neolitik kemikleri üzerinde antropolojik tetkik. Etude anthropologique sur les ossements de Kumtepe (Troade)*. Belleten, Vol. 1, No. 2, pp. 557-569 and 570-582.
- KROGMAN, W. M. 1937. *Cranial types from Alişar Hüyük and their relations to other racial types, ancient and modern, of Europe and Western Asia*. In von der Osten's: *Alishar Hüyük, seasons of 1930-1932, part III*. OIP, Vol. XXX, Researches in Anatolia, Vol. IX, Chicago, pp. 213-293.
- KROGMAN, W. M. 1949. *Ancient cranial types at Chatal Hüyük and Tell Al-Judaidah, Syria, from the late fifth millenium B.C. to the mid-seventh century, A.D.* Belleten, Vol. XIII, No. 51, pp. 407-477.
- KRONFELD, R. 1935. *Development and calcification of the human deciduous and permanent dentition*. In: Stewart, T.D. and Trotter, M. 1954. *Basic readings on the identification of human skeletons: Estimation of age*. New York, pp. 3-10.
- LASKER, G. W. 1951. *Genetic analysis of racial traits of the teeth*. Cold Spring Harbor Symposia on Quantitative Biology, Vol. XV, pp. 191-203.
- MARTIN, R. 1928. *Lehrbuch der Anthropologie*. Vol. II, Jena.
- ÖZGÜÇ, T. 1945. *Öntarihte Anadolu Kronolojisi*. Belleten, Vol. IX, No. 35, pp. 341-360.
- PEDERSEN, P. O. 1949. *The East Greenland Eskimo dentition. Numerical variations and anatomy. A contribution to comparative ethnic odontography*. Kobenhavn.

- PÉQUART, MARTHE and SAINT - JUST, BOULE, M. and VALLOIS, H. 1937. *Téviec, station-nécropole mésolithique du Morbihan*. Archives de l'Institut de Paléontologie Humaine, Mémoire 18, Paris.
- PHILIPPAS, G. G. 1952. *Effects of function on healthy teeth: the evidence of ancient Athenian remains*. The Journal of the American Dental Association, Vol. 45, pp. 443-453.
- SCHULTZ, A. H. 1935. *Eruption and decay of the permanent teeth in Primates*. American Journal of Physical Anthropology, Vol. XIX, No. 4, pp. 489-581.
- SCHULTZ, A. H. 1944. *Age changes and variability in gibbons. A morphological study on a population sample of a man-like ape*. American Journal of Physical Anthropology, Vol. 2, N.S., No. 1, pp. 1-129.
- SCHULTZ, A. H. 1949. *Ontogenetic specializations of man*. Archiv der Julius Klaus-Stiftung, Vol. 24, pp. 197-216.
- SCHULTZ, A. H. 1950. *The physical distinctions of man*. Proceedings of the American Philosophical Society, Vol. 94, No. 5, pp. 428-449.
- ŞENYÜREK, M. 1946. *Türk Tarih Kurumu adına yapılan Maşat Höyük kazısından çıkarılan kafataslarının tetkiki. Study of the skulls from Maşat Höyük, excavated under the auspices of the Turkish Historical Society*. Belleten, Vol. X, No. 38, pp. 231-242 and 243-254.
- ŞENYÜREK, M. 1947. *A note on the duration of life of the ancient inhabitants of Anatolia*. American Journal of Physical Anthropology, Vol. 5, N.S., No. 1, pp. 55-66.
- ŞENYÜREK, M. 1949. *Truva civarında Kumtepe'de bulunmuş olan iskeletlere dair bir not. A note on the skeletons from Kumtepe, in the vicinity of Troy*. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Dergisi (Revue de la Faculté de Langue, d'Histoire et de Géographie, Université d'Ankara), Vol. VII, No. 2, pp. 295-299 and 300-304.
- ŞENYÜREK, M. 1950. *Alaca Höyük'de bulunan üç kafatasına dair bir not. A note on three skulls from Alaca Höyük*. Belleten, Vol. XIV, No. 53, pp. 60-70 and 71-84.
- ŞENYÜREK, M. 1951(A). *Two cases of premature suture closure among the ancient inhabitants of Anatolia*. Belleten, Vol. XV, No. 58, pp. 247-262.
- ŞENYÜREK, M. 1951(B). *A note on the human skeletons in the Alaca*

- Höyük Museum. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Dergisi (Revue de la Faculté de Langue, d'Histoire et de Géographie, Université d'Ankara), Vol. IX, Nos. 1-2, pp. 43-61.*
- ŞENYÜREK, M. 1951(C). *A study of the human skulls from Polatlı Hüyük. Anatolian Studies, Vol. I, pp. 63-71.*
- ŞENYÜREK, M. 1951(D). *The longevity of the Chalcolithic and Copper Age inhabitants of Anatolia. Belleten, Vol. XV, No. 60, pp. 447-468.*
- ŞENYÜREK, M. 1952(A). *The dentition of the Chalcolithic and Copper Age inhabitants of Anatolia. Part I. A morphological study of the permanent lower molars of the Chalcolithic and Copper Age inhabitants of Anatolia. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Dergisi (Revue de la Faculté de Langue, d'Histoire et de Géographie, Université d'Ankara), Vol. X, Nos. 1-2, pp. 57-77.*
- ŞENYÜREK, M. 1952(B). *A study of the dentition of the ancient inhabitants of Alaca Höyük. Belleten, Vol. XVI, No. 62, pp. 153-224.*
- ŞENYÜREK, M. 1954. *A note on the skulls of Chalcolithic Age from Yümük-tepe. Belleten, Vol. XVIII, No. 69, pp. 1-25.*
- ŞENYÜREK, M. 1955. *A review of the order of eruption of the permanent teeth in fossil hominids. Belleten, Vol. XIX, No. 76, pp. 407-444.*
- SHAW, J. C. M. 1931. *The teeth, the bony palate and the mandible in Bantu races of South Africa. London.*
- SHOURIE, K. L. 1946. *Eruption age of teeth in India. The Indian Journal of Medical Research, Vol. XXXIV, pp. 105-118.*
- STEGGERDA, M. and HILL, T. J. 1942. *Eruption time of teeth among Whites, Negroes and Indians. American Journal of Orthodontics and Oral Surgery, Vol. 28, No. 6, pp. 361-370.*
- SUK, V. 1919. *Eruption and decay of permanent teeth in Whites and Negroes, with comparative remarks on other races. American Journal of Physical Anthropology, Vol. II, No. 4, pp. 351-388.*
- TOMES, SIR C. S. (EDITED BY TIMS, H. W. M. and HENRY, C. B.). 1923. *A manual of dental Anatomy. Human and comparative. London.*
- VIRCHOW, R. 1882. *Alttröjanische Gräber und Schädel. Physikalische Abhandlungen der Königlichen Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Abh. II, pp. 1-133.*
- WEIDENREICH, F. 1937. *The dentition of Sinanthropus pekinensis: A comparative odontography of the hominids. Palaeontologia Sinica, New Series D, No. 1 (Whole Series No. 101), Peiping.*

EXPLANATION OF THE FIGURES

[In the explanations of the figures the permanent teeth are shown by capital letters, while the deciduous teeth are indicated by small italic letters. The pictures are not to scale.]

- Fig. 1. Tabara. The maxilla of the individual from Level VII. Chalcolithic Age. Right and left I^1 , right and left I^2 , right and left C^1 (impacted), the socket of right c^1 , right P^1 , the socket of right P^2 , right M^1 and M^2 and the right M^3 (in socket).
- Fig. 2. Tabara. The mandible of the individual from Level VII. Chalcolithic Age. Right and left I_1 , right and left I_2 , right C_1 , right P_1 , the socket of left P_1 , the sockets of right and left P_2 , right and left M_1 and M_2 .
- Fig. 3. Tabara. The mandible of the individual from Level VI. Late Chalcolithic Age. Right I_1 and C_1 , sockets of right and left P_1 and P_2 , right and left M_1 and M_2 . The region of left C_1 and left I_2 and I_1 is broken. A part of the alveolus of right I_1 is preserved.
- Fig. 4. Fikirtepe. The maxilla of the individual B. Chalcolithic Age. Right and left I^1 and I^2 , left c^1 , the socket of right c^1 , left P^1 and P^2 , right m^1 and m^2 , right and left M^1 and right and left M^2 (erupting).
- Fig. 5. Fikirtepe. The left side of the maxilla of individual B. Chalcolithic Age. Left I^1 , I^2 , c^1 , P^1 , P^2 , M^1 and M^2 (erupting).
- Fig. 6. Fikirtepe. The mandible of individual B. Chalcolithic Age. Right I_1 , the socket of left I_1 , sockets of right and left I_2 , left c_1 , the socket of right c_1 , right and left m_1 and m_2 , right and left M_1 , and right and left M_2 (erupting).
- Fig. 7. Troy. The left half of the maxilla of individual No. 1 Tr. Chalcolithic Age (Troy I). Right and left I^1 and I^2 , left c^1 , left P^1 , left m^2 , left M^1 and M^2 .
- Fig. 8. Troy. The left half of the maxilla of individual No. 1 Tr. Chalcolithic Age (Troy I). Right I^1 and left I^1 , I^2 , c^1 , P^1 , m^1 , M^1 and M^2 .
- Fig. 9. Troy. The mandible of individual No. 1 Tr. Chalcolithic Age (Troy I). Right and left I_1 and I_2 , right and left c_1 , left m_1 , the socket of right m_1 , left m_2 , the right P_2 (in socket), right and left M_1 and M_2 . The right and left M_3 are still embedded in their sockets.
- Fig. 10. Troy. The skull of individual No. 2 Tr. in norma basilaris. Copper Age (Troy II). Right and left I^1 , I^2 , C^1 , P^1 , P^2 , M^1 and M^2 .
- Fig. 11. Troy. The mandible of individual No. 2 Tr. Copper Age (Troy II). Right and left I_1 , I_2 , C_1 , P_1 , P_2 , M_1 and M_2 .
- Figs. 12-13. Alaca Höyük. Part of the right half of the maxilla of individual No. III. Copper Age. I^2 , C^1 , P^1 , P^2 , M^1 and M^2 (erupting).
- Figs. 14-15. Alaca Höyük. Part of the left corpus mandibulae of individual No. III. Copper Age. P_1 , P_2 , M_1 and M_2 (erupting).
- Figs. 16. Alaca Höyük. Part of the corpus mandibulae of individual No. III. Copper Age. Right C_1 and P_1 .

- Fig. 17. Alaca Höyük. The maxilla of individual No. 9. Copper Age. Right and left I¹, left I², right C¹, the socket of left C¹, left P¹, the socket of right P¹, right P², the socket of left P², right and left M¹ and M². The right I² is congenitally missing.
- Figs. 18-19 Kültepe. The left corpus mandibulae and part of ramus mandibulae of individual No. 14 from the house of Adád-Sululi. Early part of the second millenium B. C. P₁ (erupting), P₂ (erupting), M₁ and M₂. The order of eruption is: M₂, P₂, P₁. In addition there is an isolated left C₁ with a broken root. The tip of this tooth shows an incipient degree of attrition, indicating that it had erupted before the premolars. But it is not possible to determine whether C₁ erupted before or after M₂, as the latter also shows an incipient degree of attrition.
- Fig. 20. Pazarlı. Left half of the maxilla of individual No. P. XI. Post-Hittite-Phrygian period. m² and M¹, and the sockets of I¹, I², C¹, P¹ and M². P² erupts after M².
- Fig. 21. Pazarlı. The mandible of individual No. P. XI. Post-Hittite-Phrygian period. Sockets of right and left I₁, right and left I₂, left C₁, socket of right C₁, right P₁, socket of left P₁, right and left m₂, right and left M₁ and M₂. The left C₁ is near completing its eruption. It is evident that C₁ erupts after P₁ and M₂ and is followed by P₂.
- Fig. 22. Pazarlı. Left half of maxilla of individual No. P. T. VIII. Medo-Persian-Hellenistic period? Sockets of I¹ and I², C¹, P¹, m², M¹ and M² (erupting). It is evident that P¹ and C¹ erupt before M², while P² appears after M².
- Fig. 23. Pazarlı. Left half (and a small fraction of the right half) of the mandible of individual No. P. T. VIII. Medo-Persian-Hellenistic period? Sockets of right and left I₁, socket of left I₂, left C₁ (in socket), socket of left m₁, left m₂, left M₁ and left M₂ (erupting).
- Fig. 24. Pazarlı. Left half of the mandible of individual No. P. T. VIII. C₁ (in socket), behind it, the socket of m₁, m₂, M₁ and M₂ (erupting). C₁ is getting ready to erupt. In this mandible C₁, P₁ and P₂ erupt after M₂, but C₁ probably appears before the premolars.
- Fig. 25. Alişar Höyük. Right half of the maxilla of individual No. b-x61. Turkish period. I¹, I², c¹, m¹, m², M¹ and M² (erupting).
- Fig. 26. Alişar Höyük. Right half of the maxilla of individual No. b-x61. Turkish period. I², c¹, m¹, m², M¹ and M² (erupting). It is evident that in this child the permanent upper canine and premolars erupted later than the upper second permanent molar.
- Fig. 27. Karaoğlan. Skiagram of the left lower teeth of individual No. Vi. Post-Hittite-Phrygian? or Medo-Persian-Hellenistic time?. m₂, M₁ and socket of M₂. There is no P₂ under m₂.
- Fig. 28. Kumtepe. The skiagram of the left lower teeth of individual No. 2. M₁ and M₂. A silhouette of P₂ is also seen. There is no M₃.

A N İ T T A H A N Ç E R İ

TAHSİN ÖZGÜÇ

Kültepe'de, 1954 de, heyetimiz tarafından keşfedilmiş bir hançerin üstündeki mühim kitabeyi KEMAL BALKAN neşretmişti¹. Müellif hançerin *plâni ve abidevi hacmı ile dikkati çeken bir binaya ait olması icabeden enkazda bulunduğunu* bildirmiştir². 1955 senesinde hançerin bulunduğu sahada yeniden çalışmak imkânını elde eden heyetimiz, bu ifadeyi teyit etmiş bulunmaktadır. Şiddetli bir yangınla ömrünü tamamlayan bu büyük binanın üstüne Kaniş'de I, yani, Son Hitit yapı katını temsil eden ve karşımıza iki mimarî safhalı olarak çıkan, megaron tipindeki bina inşa edilmiştir³ (Res. 1). Bunun taş duvarları, altındaki II kat binasının beyaza sıvalı kerpiç duvarlarını tahrip etmiştir. Bu tahribat kendisini, bilhassa, N/38 karesinin Güney-doğu köşesinde, yani hançerin veya mızrakucunun keşfedildiği yerde hissettirmiştir. Bu sahada II kat binasının kerpiç duvarları temel taşlarına kadar sökülüştür. Bununla beraber, temel taşlarına ve aynı duvarın P-O/38 karelerinden N/38 e doğru Doğu-Batı istikametini takip eden iyi korunmuş kısmına istinaden, tahrip edilmiş hattın ilk halini tayin etmek çok kolaylaşmıştır.

Böylece bu izahat hançerin binaya olan münasebetini tesbit etmeği mümkün kılmaktadır. Ayrıca hançerle yanındaki tunç kabın yandığını gösteren çok güzel işaretler de vardır. İçinde tunç eserlerin bulunduğu yangın enkazı, N/38 karesinde korunduğunu gördüğümüz taban parçasını ve çağdaşı olan temel taşlarını örtmüştü. İşte bahis konusu hançer ve kabın bağlı bulunduğu bu yangın enkazı, bütün binayı kaplıyan enkazla aynı karakterde idi. Bundan başka, N/38 karesindeki taban parçası II kat binasının toprak tabanının devamından başka bir şey değildir (Res. 1). Bu izahatımızdan sonra, kitabeli hançerin ve kabın N, O, P, R/36-39 plân karelerini

¹ Kemal Balkan, *Kaniş karumunun kronolojisi, problemleri hakkında müşâhedeler*, Ankara 1956, s. 25-26.

² Kemal Balkan, s. 25.

³ *Belleten* 71, s. 399 ve *Anatolian Studies* IV, 1954, s. 19.

işgal eden II kat binasına ait olduğu ve hepsinin aynı yangına maruz kaldığı, iyice, anlaşılmaktadır.

Biz hançeri temizletmeden (Res. 2), üstündeki kitabe okunmadan önce (Res. 3), II kata ait olan binayı bir saray olarak tasvir etmiş, ilk haber raporlarımızı da ona göre yayınlamıştık⁴. Şimdi hançerin üstündeki kitabe, *Kıral Anittanın Sarayı*⁵, bu binaya çok yakışmaktadır. Bununla beraber, *Kıral Anittanın Sarayı*'nın, muhakak surette, Kültepe'deki sarayla aynı olması icabetmez; bunun için hançerin keşfi ile ortaya çıkan muhtelif problemleri gözönünde tutmak lâzımdır. Biz kendimize silâhın Kaniş'e, bu binaya niçin ve nereden getirildiğini sormalıyız. Meselâ Anitta bu saraydan mühim şehri idare etmek için, zaman zaman buraya gelmiş olamaz mı? Veya bu hançer, bir hediyeyi veyahut ganimeti temsil edemez mi? Şu anda bu sorular akla gelmekle beraber, kitabe ile içinde hançerin bulunduğu bina arasında dikkate şayan bir münasebetin varlığı da gayri kabili inkârdır. Biz, son kazı neticelerinin ışığında hançerin *ortaya çıkarılan binanın bir saray olduğunu ve bunun da Anitta'ya ait bulunduğunu isbata yarayacağını* yazan KEMAL BALKAN'ın ifadesini⁶ teyit ettik. Âlimlerin bir çoğuna göre, Hitit dilinde yazılmış en eski metnin sahibi sayılan Anitta'nın kendisine ait bir hançerin üstüne Akkadca bir kitabe hâk ettirmiş olmasının veya bir Alişar metninde *Büyük kıral—rubâum rabium* unvaniyle geçmiş bulunmasının⁷ veyahutta Kültepe'den çıkarılmış olduğu kuvvetle muhtemel bir Kappadokya tabletinde kıral olan babası *Pithana*'nın yanında, kendisinden *Merdiven büyüğü—Rabi simmiltim* olarak bahsedilişinin⁸, yani, Anitta'nın muammalı hali etrafında metinlerin ortaya koyduğu malûmatın tefsiri bana düşmez. Mamafih son Kültepe kazılarının bu ihtilâflı meselelere aydınlık getireceği söylenebilir. Her şeyden önce, hançerin keşfi, Anitta'nın tarihî bir şahsiyet olduğu hakkında Alişar ve Kültepe tabletlerinin verdiği eski bilgiyi teyit etmektedir. Bundan başka, 1955 yılında höyükde keşfedilmiş olan Assurca tabletler de bu

⁴ *Türk Tarih Kurumu Yıllık Raporu 1954, Ankara 1955, s. 16 ve Anatolian Studies V, 1956, s. 18.*

⁵ Kemal Balkan s. 25.

⁶ Kemal Balkan s. 25.

⁷ Gelb, *Inscriptions from Alişar and Vicinity (OIP 27, s. 50).*

⁸ *TC III, 214: 19-22; krş. Lewy, RHA III, 1934, 1-8'de, ve Kemal Balkan, s. 5.*

karanlık devire ışık serpecektir⁹. Bahis konusu tabletler hançerin bulunduğu yerin aşağı-yukarı 80. m. Doğusunda, ikinci katın ayrı bir binasında, Kaniş kiralının sarayında bulunmuştur. Bugüne kadar Kültepe'de yapılmış olan keşiflerin en kıymetlilerini temsil eden bu tabletlerin muhtevaları, Anadolu'nun İlk Tarihi hakkındaki bilgi-mize çok ehemmiyetli yenilikler getirecektir.

Kültepe hançeri kabzesinin eğik başı dolayısıyla, sözde Kıbrıs tipine aittir. Kabzesinin eğik kenarı müstesna, hançer tam ve şayanı dikkat derecede iyi muhafaza edilmiştir (Res. 2-3). Ankara Arkeoloji Müzesinde madenî eserler mütehassısı Bay MUSTAFA TUTUŞ tarafından temizlenmiş ve tunç olduğu teyit edilmiştir.

Hançerin şu andaki bütün uzunluğu 29.1 cm. dir. Omuzundan sivri ucuna kadar uzunluğu 24.8 cm., deliklerinin üst kenarı hizasındaki genişliği 4.4 cm. dir. Kabzesi, gövdesinin uzunluğuna bakınca, kısa ve en enli kısmında 2.1 cm. olmakla geniştir. Silâhın omuzları köşelidir. Omuzlarından itibaren uca doğru gittikçe daralarak sivrilen gövdesi, hafifce, muhaddeptir. Orta zıhı yoktur. Gövdenin her iki sathı da, ortasındaki geniş, yanlarındakileri şivli olmak üzere, üç plânlı bir taksime tabi tutulmuştur. Gövdenin en geniş yerinde birbirine mütenazır mustatili iki uzun delik vardır. Bunların tam altındaki iki delik, her halde, gövdenin çok aşağısına düşmüş olduklarından, sonradan, madenî çubuklarla dikkatli bir şekilde kapatılmış ve yerlerine yukardakiler geçmiştir. Bu, çok ünik bir haldir. Kitabe, hançerin alt yarısının sol kenarı üstüne, sembol de Anitta isminin *A* ve *ni* işaretleri hizasına hâk edilmiştir.

Malûm bir Kıbrıs tipini temsil eden Kültepe hançerinin ait bulunduğu gurubun yayılış sahası ve tekâmülü üstünde çok durulmuştur¹⁰. Bu fasla giren bütün hançer ve mızrak uçları birbirine müşabih eğik kabzeleri ile tayin edilmekte ise de biçimleri birbirine nazaran, hatırı sayılır derecede değişebilmektedir. Nitekim Kültepe misali, kendisini bu tipin bir çok örneklerinden ayıran çok bariz bir görünüşe sahiptir. Onun en mümeyyiz vasfını orta zıhın yokluğu, kabzesinin kısa ve genişliği, gövdesinde dört deliğin bulunuşu ve nihayet kitabenin hâk edilmiş olması teşkil eder. Her iki sathın üç plânlı bir taksime tabi tutulması onu, daha ziyade, Alaca-

⁹ Bunlar, Dr. Kemal Balkan tarafından *Bellekten*'in önümüzdeki sayılarından birinde neşredilecektir.

¹⁰ K. Bittel, *Prähistorische Forschung in Kleinasien, Istanbul 1934*, s. 52 ve Claude F. A. Schaeffer, *Stratigraphie Comparée* s. 241.

höyük hançerlerine ¹¹; omuzlarının keskin ve köşeli oluşu da, birbirlerine en çok benzeyen, Gözlükule ¹² ve Til-Barsib ¹³ eserlerine yaklaşıdır. Son olarak zikredilen iki hançer, Eski Tunç Devrinde Çukurova ve Kuzey Suriye'ye has mahallî hususiyete sahiptir. Kül-tepe hançeri, Anadolu, Suriye ve İran'a yayılan ¹⁴ bütün *Kıbrıs tipi* örneklerin en muahharını temsil etmekte olup, kronolojisi bakımından, en çok benzerlerinden dahi ayrılmaktadır. Bundan başka, madenî silâhların çok bulunduğu Kaniş karumunda bu tipe henüz raslanmamıştır.

Hançerin yanındaki tunç kabın büyük bir kısmı eksiktir (Res. 4). Onun için kitabeli olup olmadığını tayin edemedik. Ağız kenarı üstünde mütenazır akıtacakları vardır (Res. 5). Aynı tipin pişmiş topraktan yapılmış, akıtacaksız örneklerini, Kaniş karumunda I b katında da bulduk ¹⁵. Burada tamamlanmış olarak görülen resim, MAHMUT AKOK tarafından yapılmıştır.

¹¹ Remzi Oğuz Arık, *Alacahöyük Hafriyatı 1935*, CCLXXIV v.d. ve *Archäologischer Anzeiger 1940*, s. 115-116.

¹² *AJA 1940*, Fig. 19.

¹³ F. Thureau-Dangin et M. Dunan, *Til-Barsib*, s. 107, Lev. 30,2.

¹⁴ E. F. Schmidt, *Excavations at Tepe-Hissar, Damghan* s. 201, Lev. 51, H3855, H3242.

¹⁵ *Bulleten 65*, s. 107, Res. 21.

Res. 1 — Fig. 1

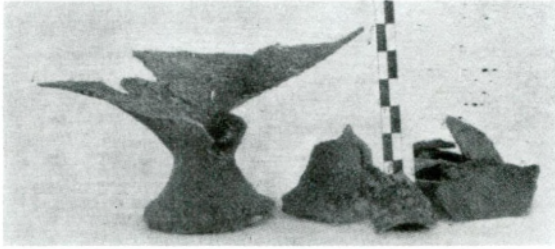
T. Özgüç

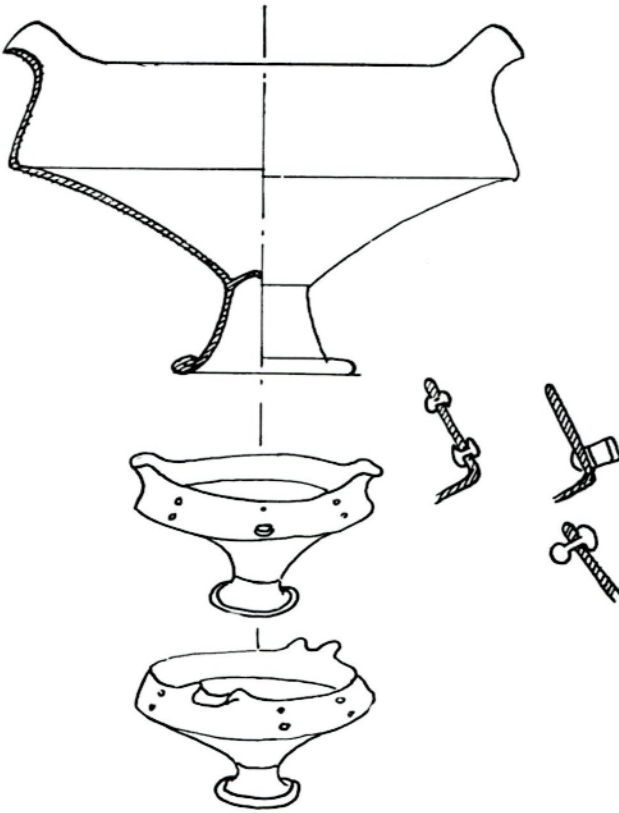
Res. 2 — Fig. 2

Res. 3 — Fig. 3

Res. 4 — Fig. 4

Res. 5 — Fig. 5

THE DAGGER OF ANITTA

TAHSİN ÖZGÜÇ

The important inscription on the Kültepe dagger, which was found during our excavations of 1954, has recently been published by KEMAL BALKAN¹. He states that the dagger was found in the burnt débris of a building which might have been a palace in view of its imposing architecture². His conclusion is now supported by the evidence obtained from our investigation of the area in 1955, where the dagger or spear-head was found.

This work revealed that the site of the burnt building was subsequently occupied by a structure of Megaron type with two architectural phases which belonged to Level I, the last phase of the Hittite period on the city mound³ (Fig.1). The stone walls of this later construction were found to have almost destroyed the mud-brick and white plastered walls of the second level building beneath it. This destruction was particularly noticeable in the south east corner of square N/38, where the dagger was discovered. In this area the mud-brick walls of the Level II building had disappeared except for part of its stone foundations. However, from this evidence and the well preserved line of the same wall beyond this square, which ran through square P-O/38 to N/38, it was possible to establish the original position of the destroyed section without any difficulty.

This clarification made it possible to establish the relationship of the dagger to the building. Apart from this the dagger, and the bronze vessel which was discovered with it, both showed clear signs of having suffered from a conflagration. The burnt débris in which they were found stretched across both the stone foundations, and the adjoining fragment of contemporary flooring, which still survived in square N/38. On examination the character of this burnt material associated with the bronze objects proved to be identical

¹ Kemal Balkan, *The Chronology of the Karum Kaniš* Ankara 1956, p. 78-79.

² Kemal Balkan, p. 78.

³ *Bulleten* 71, p. 399 and *Anatolian Studies*, Vol. IV, 1954, p. 19.

with that of the débris found elsewhere in the building. In addition the level of the fragment of flooring from square N/38 was identical with the continuation of the earthen floor of the second level building (Fig. 1). Thus, from all the assembled evidence, there can be no doubt that the dagger with inscription and the vessel belonged to the second level building in squares N, O, P, R/36, 37, 38, 39 and that they obviously suffered from the same conflagration.

Before the dagger had been cleaned (Fig.2) and the inscription deciphered (Fig.3), we had already described the Level II structure as a palace building in our news-reports⁴. Now the inscription on the dagger, *the Palace of Anitta, the King*⁵, is now also seem to fit the building very well. But, in spite of all this, *the Palace of Anitta, the King*, does not provide absolute proof that it is identical with the palace of Kültepe. It is still necessary to consider various problems raised by the discovery of the dagger. We must ask ourselves why and where from was the weapon brought to Kaniš, to this particular building. For instance, did Anitta come there from time to time in order to administer the affairs of this important city, from this palace? Again, does the dagger represent an item of tribute, or a present? For the moment we can only ponder these questions; but, at the same time, we cannot deny the important relationship between the inscription and the building in which the dagger was found.

In the light of our most up-to-date results we have now confirmed KEMAL BALKAN's statement that the dagger may be used to prove the building was a palace and that it belonged to Anitta⁶. On the other hand, it is not my business to pass judgement on the conflicting textual evidence which surrounds the enigmatic figure of Anitta. According to many scholars he is the subject of the oldest text written in Hittite, but at the same time he now appears as the possessor of a dagger engraved with an Akkadian inscription. Again, while he is mentioned in an Alişar text as *the Great Prince—rubáum rabium*⁷, he is also referred to in a Cappadocian tablet, which was

⁴ *Türk Tarih Kurumu Yıllık Raporu 1954, Ankara 1955, p. 16 and Anatolian Studies Vol. V, 1955, p. 18.*

⁵ Kemal Balkan, p. 78.

⁶ Kemal Balkan, p. 78.

⁷ Gelb, *Inscriptions from Alişar and Vicinity (OIP 27, p. 50).*

very probably unearthed at Kültepe, as the *Chief of the Escalier—rabi simmiltim*⁸ who stands at the side of his father, King Pithana.

In certain respects, however, the recent excavations at Kültepe may be said to have thrown new light on these controversial matters. In the first place, the discovery of the dagger confirms the information already supplied by the Alişar and Kültepe tablets that Anitta was a historic personality. Secondly, the discovery in 1955 of a series of Assyrian tablets, on the city mound, should also throw light on this dark-age⁹. The tablets were unearthed about eighty metres to the east of the place where the dagger was found, in a separate building of the second level, in the palace of the King of Kaniš. There is every hope, therefore, that their contents will make a most important contribution to our knowledge of early Anatolian history. In short, these tablets represent the most valuable discovery made at Kültepe up to the present time.

On account of its bent tang the Kültepe dagger belongs to the so-called *Cypriot type*. Except for the tip of its tang the dagger is complete, and in remarkably good preservation (Fig 2-3). It was cleaned by Mr. MUSTAFA TUTUŞ who is the technical expert of the Ankara Archaeological Museum. He confirmed that it was made of bronze.

In the present condition the total length of the dagger is 29.1 cm. The length of the blade from shoulder to point is 24.8 centimetres, while its width, at a point level with the upper slits, is 4.4 centimetres. Thus the tang is unusually short in proportion to the length of the blade. It is also unusually broad, measuring 2.1 at its widest point. The shoulders of the weapon are squared. The shape of the blade is slightly convex, and tapers from the shoulders to the point. There is no mid rib. Instead, each side of the blade shows three faces, the broad central one being flanked by two sharply bevelled edges. At the widest part of the blade two long rectangular slits are situated parallel with each other. Directly below them are two identical perforations which have been carefully closed by metal fillings. A possible explanation of this unique feature is that these lower holes were situated too far down the blade, and had to be replaced by the upper ones.

The inscription is situated on the lower half of the blade, on the left hand side. The moon symbol is placed parallel with the *A* and *ni* signs of Anitta's name.

⁸ *TC III*, 124: 19-22; see Lewy in *RHA III*, 1934, 1-8. and Kemal Balkan, p. 45.

⁹ They will be published in one of the next issues of *Belleten* by Dr. Kemal Balkan.

The Kültepe dagger represents an example of the well known *Cypriot type*, whose development and distribution have been the subject of an extensive archaeological literature ¹⁰. The daggers and spearheads which come under this heading are all defined by their familiar bent tang, but their shape and form may vary considerably. Thus the Kültepe example has a very distinctive appearance, which differentiates it from the vast majority of this particular type. Its chief distinctions are that it has no mid-rib, a short and wide tang, four slits in the blade, and, of course, an engraved inscription.

Because the Kültepe specimen has three faces on each side of the blade it may be compared to the two daggers from Alacahöyük ¹¹, but, on the other hand, its sharp, angular shoulders give it a greater resemblance to the Gözlükule ¹² and Til-Barsib ¹³ examples, with which it also shares several other features. The last two daggers may owe their unusual appearance to a local specialization peculiar to Cilicia and North Syria in the Early Bronze Age. It appears therefore that the Kültepe dagger, which is the latest of all the *Cypriot* examples from Anatolia, Syria and Iran ¹⁴, is even isolated chronologically from its closest parallels. In addition it was impossible to find any sort of parallel for it among the many metal weapons recovered from karum Kaniš.

Lying beside the dagger we found a badly preserved vessel of bronze (Fig. 4). It was in such a condition that we could no longer determine whether or not it had had an inscription on it. The vessel has the unusual feature of spouts on opposite sides of its rim (Fig. 5). In level Ib at Kaniš karum we found that the same type, without spouts, had been produced in pottery ¹⁵. The illustrated reconstruction in the work of MAHMUT AKOK.

¹⁰ K. Bittel, *Prähistorische Forschung in Kleinasien, Istanbul 1934*, p. 52. and Claude F. A. Schaeffer, *Stratigraphie Comparée* p. 241.

¹¹ Remzi Oğuz Arık, *Alacahöyük Hafriyatı 1935, CCLXXIV ff.* and *Archäologischer Anzeiger 1940*, p. 115-116.

¹² *AJA 1940*, Fig. 19.

¹³ F. Thureau-Dangin et M. Dunan, *Til-Barsib* p. 107, pl. 30,2.

¹⁴ E. F. Schmidt, *Excavations at Tepe-Hissar, Damghan* p. 201, Pl. 51, H3855, H3242.

¹⁵ *Belleten 65*, p. 117, Fig. 21.

MEZOPOTAMYA SİLİNDİR MÜHÜRLERİNDE GÖRÜLEN TANRI SEMBOLLERİNİN MAHİYETİ

Dr. MEBRURE TOSUN
Sumeroloji Doçenti

Silindir mühürleri üç noktadan mütalea etmek mümkündür:

1 — Tefsir (interpretation)

2 — San'at (form)

3 — Tarih (chronology)

1 — Tefsir, (interpretation): Ön Asya arkeolojisinde "iconography", yani resimlerin teşhiş ve tefsirinin, bugünkü çalışmaların sıklet merkezinde olduğu, bütün meslek mensupları tarafından kabul edilmektedir. Bu sahadaki çalışmalar için daha önceki yazılarımızda da ¹ söylediğimiz gibi, filoloji ile arkeolojiyi birleştiren metod zarurî olmaktadır.

2 — San'at (form): Mühürleri san'at bakımından tetkik etmek demek, bilhassa A. Moortgat'ın ² yaptığı gibi, san'at eserlerinin "form"larını tetkik edip, temsil ettikleri kültürün hey'eti umûmiyesine kadar nüfuz etmek demektir. Meselâ F. Matz ³ mühürlerden hareket ederek diğer san'at örneklerinden de istifade etmek suretiyle dış görünüşe dayanarak tarihî çağların prensiplerini meydana çıkardığı iddiasındadır.

3 — Tarih (chronology): Mühürleri tetkikte üçüncü noktayı nazarı itibara alırken, kronolojinin bizatihi bir gaye olamayacağını evvel emirde öne sürelim. Mücerred bir kronolojiyi muhakkak ki tarihî hadiselerle bağlamak icab etmektedir. Yalnız dış mutaların mütalaasıyla bazen kronoloji bir netice olabilir. Fakat her zaman bu mümkün olamaz. Binaenaleyh bilhassa tarih adına hak kazanabil-

¹ Mebrure Tosun. Mezopotamya Silindir Mühürlerinin Prophylactique Fonksiyonu ve Üzerlerindeki Yazıların Ehemmiyeti. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, Cilt X, 1-2.

² A. Moortgat, Die Bildende Kunst des Alten Orients und die Bergvölker, Berlin, 1932.

³ F. Matz, Die Frühkretischen Siegel, Berlin, 1928.

mek için, dış mutaların yanında iç sebepleri de beraber nazarı itibara almak mecburiyetindeyiz. Bir kültürü tetkik ederken inkişaf- lar, tekâmüller, hamleler ve tedenniler görürüz. San'atta gördüğümüz aynı tezahürleri tarihî hadiselerle bağliyamıyoruz. A. Moortgat Eski Mesopotamya san'atını tetkik ederken bütün eserlerinde buna teşebbüs ettiyse de muvaffak olmuş sayılamaz. Eğer san'attaki tezahürleri her zaman tarihî hadiselerle bağlamakta muvaffak olmak lâzım gelirse san'at eserlerini doğrudan doğruya edebiyata bağlamak lüzumu ortaya çıkmaktadır. Arkeoloji eserlerinin mahiyetlerinin anlaşılması için baş vurulan filolojik kaynakların, bilhassa zaman itibariyle aynı devre ait olması lâzım geldiği üzerinde duruyoruz. Bundan mütevellit mahzurlardan ayrı bir yazımızda bahs edeceğiz.

Mühürleri mütalaa ederken takip edeceğimiz yolların ana hatlarını çizdikten sonra, birinci noktayı tekrar ele alalım:

Tefsir (interpretation), gördüklerimize mana verme:

Mezopotamya silindir mühürlerinde neler görürüz? Gördüklerimizi nasıl tefsir edebiliriz? Bunları tefsir ederken hangi vasıtalardan istifade ederiz?

Evvelâ mühürlerin fonksiyonunu bilip buna göre mühürlerin üzerine ne gibi mevzular tasvir edilebileceğini göz önüne getirelim: Bundan evvelki bir yazımızda ⁴ mühürlerin muhtelif fonksiyonlarından tarih sırasıyla bahs etmiş ve en son aynı zamanda da en mühim olarak, mühürlerin "prophylactique" fonksiyonu icabı amuletlik karakteri üzerinde durmuşuk. İnsan tanrısıyla temas haline gelmek ihtiyacındadır. Bunun için de yegâne vasıta ibâdetdir. İbâdet Eski Mesopotamya kavimlerinin dinlerinin temelini teşkil etmektedir. İbâdet ile insan, arzularını, temennilerini ve korkularını ifâde eder ve bu suretle tanrının yardımını sağlar. Onu korumasını temin eder. Tanrılar da buna karşılık ibâdetleri duyarlar ve uygun görürlerse kulların arzu ve dileklerini yerine getirirler.

Tanrıların heykelleri yapılır ve bu heykeller mabetlerde muhafaza edilip tanrının bizzat kendisine olduğu gibi, onlara da taabbüt edilirdi. Çok tanrılı dinlerin icabı olarak her tanrının hakimiyet saha-

⁴ Mebrure Tosun, Mesopotamya Silindir Mühürlerinin Prophylactique Fonksiyonu ve Üzerlerindeki Yazıların Ehemmiyeti. D. T. C. F. Dergisi Cilt X, 1-2.

sı tahdid edilmek zorundadır. Bu kanaat tanrıların tasvirinde açık olarak tezahür eder. Bu fikre hizmet etmek üzere tanrılar kıyâfet ve alâmetleriyle belli edilirlerdi. Tanrıların yalnız kendilerine değil, onların sembollerine de aynı ehemmiyetle taabbüt edilirdi. Tanrı sembolleri, yani tanrıların bizzat şahısları veya kültleriyle ilgili olup doğrudan doğruya onları temsil eden objeler Eski Mezopotamya kavimlerinin dinlerinde pek çok çeşitlidir. Bunlar arslan, boğa, akrep, yılan ve ilh. gibi tabii hayvanlar olduğu gibi, ejder gibi efsânevi karışık varlıklar⁵ veya çeşitli, silâh, ziraat aleti, elbise ve ilh. gibi eşya da olabilir. Tanrılar nasıl mabetlerde muhafaza ediliyorsa, tanrı sembolleri de ya tanrı ile beraber veyahut da onlardan ayrı olarak mabetlerde bulunur ve bunlara da tıpkı tanrılara olduğu gibi ibâdet edilirdi.

Eski Mezopotamyalıların dinlerinde mevcut olan bu semboller san'atlarında da tezahür etmiştir. Fakat bugüne kadar yapılan araştırmalarla henüz bütün sembol ve figürleri tanımış ve tefsir etmiş değiliz.

Mühürlere gelince: Yukarıda mühürlerin "prophylactique" fonksiyonundan bahs ettik. Eski Mezopotamyalı, mühürünü boynuna veya bileğine takarak daima üzerinde taşırdı. Mührünün üzerine tanrısının resmini, sembollerini veya sihirli figür resimlerini kazdırır, tanrı adları yazdırırdı. Hatta yalnız bu gibi dinî mevzularla da iktifa etmeyip tamamen profan figürler "genre" sahneleri, boşluk doldurma kasdıyla bile figürler yaptırırdı.

Biz bu yazımızda Mezopotamya silindir mühürleri üzerinde görünen tanrı sembollerinin tetkiki münâsebetiyle ortaya atılan mes'eleleri ele alıp, şimdiye kadar bu mevzuda yapılan neşriyatın tenkidini yapacak ve bu mevzua bizim ilâve edeceğimiz hususlardan bahsedeceğiz :

Ortaya atılan meseleler :

Tefsirden (interpretation) evvel tarif (description) gelir. Bunun için ilk şart tabiidir ki iyi ve doğru görmektir. Pek basit görünen bu ilk adımlarda dahi ekseriya yanlışlığımız görülür. Klasik Arkeolojide "hermeneutik" ile, yani resimlere mana verme ile, meşgul olmuş

⁵ Unger, Mischwesen, Reallexikon der Vorgeschichte, VIII, S. 195-216, Lev. 61-70.

olan C. Robert'in kendi sahası için koyduğu esaslar⁶ bizim sahamız için de tatbik edilebilir. Robert'e göre mana verme iki fonksiyondan ibârettir: Figürlere ad verme ile anlatılmak isteneni tanıma. Tenkidilecek san'at eserinin husûsiyetine göre bu iki fonksiyondan her hangi biriyle incelememize başlayabiliriz. San'at eserlerini tefsir ederken yazılı vesikalardan azamî derecede faydalanmağa çalışıp, bu vesikalarla san'at eserleri arasında ayniyet bulmak mecburiyetindeyiz.

Tefsirlerimizi yaparken dikkat edeceğimiz bir çok noktalar vardır: Evvela "typ" ile "individuum" arasında keskin bir fark gözetmek mecburiyetindeyiz. Meselâ belli meslek sahipleri, avcılar, çobanlar gibi birer tiptir. Eğer ellerindeki aletler bugünkülerine benziyorsa onları kolayca tanırız. Veyahut tanrı veya insan tipi vardır. Bunlar da her hangi bir alâmetle tayin edilmedikçe birer tipdir. Meselâ abit tipi (Resim 1) veyahut yalnız boynuzlu taçla tanrılığı belirtilen her hangi bir tanrı tipi. Bunlar muayyen ferdler değil muayyen tiplerdir. Bu tipleri tanımakta güçlük çekilmez. Bu tiplerin (tanrılar dahil değil) yaptıkları işleri tasvir eden sahneler de "genre" sahneleri denir. Fakat meselâ Şamaş veya Ninurta gibi muayyen bir tanrıyı nasıl tanıyacağız? Ancak mitolojiyi iyi bilmekle kat'i hüviyet tesbitleri veya bir "individuum"a muhtemel namzetleri teklif edebiliriz.

Tip ile ferd arasındaki farkı ayırd edip teşhis etmek istediğimiz figürün bir "profane" (Resim 2) veya bir "divinité" olduğunu da ayırd ettikten sonra bu ülûhiyetin hangi tanrı olduğunu teşhis etmek kalır. Eski Mezopotamyalılar acaba muayyen bir tanrıyı belirtmek için ne gibi vasıtalara baş vurmuşlardır? İlk hatıra gelen tarz, tanrı adını resmin yanına yazmaktır. Eski Yunanlılarda ve Hitit'lerde olduğu gibi bu basit usûle Mezopotamya san'atında pek seyrek baş vurulmuştur. Kudurru'larda (hudut taşları) ancak tanrı sembolleri bahis mevzuu olduğu zaman nadir olarak sembolün kime ait olduğunu belirten bir yazı (Resim 3) bulunur. Diğer san'at eserlerinde ise hemen hemen hiç görülmezler. Mühürler üzerindeki "legende"ların mühür üzerindeki resimleri tayin ve tefsire ne dereceye kadar faydalı olabileceği mes'alesi bundan önceki yazılarımızdan birine⁷ mevzu

⁶ C. Robert, *Archaeologische Hermeneutik*, Berlin 1919.

⁷ Not 1'e bak.

olmuştur. Tanrıyı belirtmek için baş vurulan diğer vasıtalar kıyafet ve sembollerdir ⁸. Bilhassa *tanrıların elinde veya beraberinde olan sembollerle, müstakil olarak bulunan semboller birbirinden ayırd edilmelidir*. Yalnız bir güçlkle karşılaşmaktayız. Tanrılar her devir de aynı sembolü taşımamışlardır Başka bir cihet de zaman zaman yeni tanrıların ortaya çıkması ve eskilerin iktidardan düşmesidir. Sembol ve figürlerin tekâmülünde bu noktalar göz önünde tutulup tanrı sistemlerinin ne zaman meydana geldiği, hangi tanrıların ne zaman mevcut olduğu ve hangilerinin gayb olup, hangilerinin sonradan meydana çıktığı araştırılmalıdır. Hangi tanrılar hangi sembollerini ne zaman taşımışlardır? Meselâ Eski Babil devrinde omuzlarındaki sadaktan uçları görünen oklarla ve elinde, arkeolojide umûmiyetle “caduceus” adı verilen, fakat Akkadca adı ise *şun-tabba* ⁹ olan silahla gördüğümüz harb tanrıçesi İstar’ı (Resim 4) Akkad devrinde omuzlarındaki güzlerden (bu defa ok değil) mada elinde hurma kozalaklarıyla görüyoruz (Resim 5). Eski Babil ve daha sonraki devirlerde bu tanrıçenin elinde artık hurma kozalaklarını göremeyiz. Diğer bir misal: Kahraman tanrı tiplerinden olan tanrı Ningirsu’yu Gudea devrinde, tıpkı Ninurta gibi bir kahraman tanrı ¹⁰, halbuki eski Babil ve bilhassa Kas’lar devrinde ise tamamen bir ziraat tanrısı olarak elinde bir saban sembolü ile görürüz. Ninurta ise hala bir kahraman tanrıdır. Akkad devrinde ise ne Ninurta ne de Ningirsu saban sembolünü taşır. Halbuki saban bir zamanlar tanrı Enlil’e de sembol olmuştur. Binaenaleyh Akkad devrinde saban sembolü tanrıya ne Ningirsu, ne de Ninurta adı verebiliriz. Bütün bu suallere ancak sem-

⁸ Umumi olarak tanrı sembolü karşılığı olan kelimenin aslı Sumerce ŞUNER olup Akkadca’ya *şurinnu* olarak geçmiştir. (Deimel 354, 286. Wahrzeichen, Göttersymbol, Emblem.) Bu kelimenin okunuşu için bk. Landsberger, *Orientalische Literatur Zeitung* (1912) S. 150. Douglas van Buren *Symbols of The Gods* S. I Not 4 de bu kelimeye ait olan kayıtları toplamış bulunmaktadır.

⁹ İstar’ın silahları için bak: M. Tosun. Boğazköyde bulunmuş bir Eski Babil Mührü. D. T. C. F. Dergisi, Cilt XII, 3-4, S. 220-221.

¹⁰ Gudea devri ile III. Ur sülâlesi devrine ait kahraman tanrı Ninurta’ya arkeolojide rast gelinmez. Bu devir Ninurta’sını ancak Gudea devri edebi metinlerinden ve kanonik metinlerden tanıyabiliyoruz. Bu metinlere göre Ninurta’nın silahları arasında *sâr-ur* ve *sâr-gaz* bulunmaktadır. Bunlar yırtıcı kuş ve yırtıcı hayvan başlı güzlerdir. Ninurta’nın bütün sembollerinin Ningirsu’ya geçtiğini, Gudea Zyl. A 25, 24 fff. ile CT 15, 42 yi karşılaştırmakla görebiliriz. Gudea Silindirlerinde Ningirsu’nun av ve zafer trofeleri sayılır. CT 15, 42 de ise aynı sıranın bir varyantını tanrı Ninurta’nın trofelerinin sıralanması olarak görürüz.

bollerin tarih ve tekâmülleri ve her bir arkeolojik figürün ayrı ayrı biyografileri yapıldığı zaman cevap verebilecek duruma geliriz.

Mühürler üzerinde tasvir edilen mevzulardan yalnız semboller ve dolayısıyla tanrılardan bu yazımızda bahs ettiğimiz için, Gilgameş ve Enkidu gibi kahramanlar, bizon-adam gibi karışık varlıklar, tanrı düşmanları demonlar ve sihir figürleri gibi diğer arkeolojik figürlerden bahs etmiyeceğiz.

Tanrı sembolleri hakkındaki araştırmaların bugünkü durumu:

Tanrı sembollerinin san'attaki tezahürlerini bir çok bilginler incelemiştir. Bilhassa kudurru'lar üzerinde bulunanların (Resim 6) tetkikile Zimmern¹¹, Steinmetzer¹², Frank¹³, Unger¹⁴ ve Th. Danguin¹⁵ gibi bilginler meşgul olmuşlardır. Fakat tanrı sembolleri yalnız bu nevi taşlar üzerinde görünmezler. Bu taşlar üzerinde olmayıp ehemmiyetleri yine o derece mühim olan gliptik objeler üzerinde bulunanlarıyla de bir çok mütehassıslar meşgul olmuşlardır. Bunların tasvir, tasnif ve tahlilleri denenmiştir. Bu meyanda W. H. Ward'ın 1910 da çıkan eseri¹⁶ bilhassa mühürler üzerindeki motifleri toplama hatta onları izah etme bakımından bile bu sahanın baş müracaat kitaplarından biridir.

H. Prinz'in 1915 te çıkan eseri¹⁷, bilhassa Mezopotamya sahasına ait bir kaç arkeolojik tipin sembollerinin tanınması dolayısıyla, halâ bugün bile tutunmakta devam eden teşhisleri sebebiyle kayda şayandır.

H. H. von der Osten ise Newell¹⁸ ve Brett¹⁹ isimli iki şahsa

¹¹ H. Zimmern, Die Göttersymbole des Nazimaruttaş Kudurru, Leipziger Semitische Studien, II 2, 33-44.

¹² F. X. Steinmetzer, Die Babylonischen Kudurru (Grenzsteine) als Urkunden (Paderborn 1922).

¹³ K. Frank, Bilder und Symbole, Leipziger Semitischen Studien II, 2.

¹⁴ E. Unger, Göttersymbole, Reallexikon für Vorgeschichte IV, 2.

¹⁵ Thureau Danguin, un Acte de Donation de Marduk-Zakir-Şumi, Revue d'Assyriology 6 S. 134 ff.

¹⁶ W. H. Ward, The Seal Cylinders of Westen Asia, Washington D. C 1910.

¹⁷ H. Prinz, Altoreintalische Symbolik, Berlin 1915.

¹⁸ H. H. von der Osten, The Ancient Oriental Seals in the Collection of Mr. Edward T. Newell (The Oriental Institute Publications XXII) Chicago, 1934.

¹⁹ H. H. von der Osten, Aneient Oriental Seals in the Collection of Mrs. Agnes Baldwin Brett (OIP XXXVII) Chicago 1936.

ait mühür koleksiyonlarını 1934, 1936 senelerinde neşrederek mühürlerde görülen kıyafet, kült eşyası ve tanrı sembollerini toplayıp tasnif etmiştir. Fakat bu katalogların neşrinde de von der Osten sembollerin tarifinden ileriye gidememiştir

Arkeolog E. Douglas van Buren ile bu sahadaki çalışmalar yeni bir safhaya girmektedir. Bu arkeoloğun yazılarında incelediği mevzuda neşredilmiş veya edilmemiş bütün malzeme sistemli bir şekilde toplanmış olarak bulunur. Aynı zamanda yazar bu malzemeyi kendinden evvelki bilginlerin yapmak imkânını bulamadıkları bir şekilde, yeni kazıların yardımıyla tarihî bir sıraya koymağa muvaffak olmuştur. Van Buren tercümesi bulunan bütün çivi yazılı metinlere baş vurarak incelediği tiplere, motiflere dinî, mitolojik manalar vermeğe de gayret eder. Başka bir deyimle, bu sahadaki tetkiklerini "description"dan daha da ileri götürerek, tefsir gayesiyle yapmağa çalışır. "The Flowing Vase and the God with Streams" (Berlin 1933) adlı bir monografisinde tanrı Ea tipini mufassal olarak araştırmış ve diğer bir monografisinde ²⁰ de tanrı Ningișzida'yı doğru olarak teşhis etmiştir. Van Buren III-IV Uruk devrindeki dinî âyin ve merasimlerden bahseden bir makalesinde de ²¹ tanrı alâmeti olan boynuzlu tacın tarihine temas ederek bilginler arasındaki mevcut kanaati sarsmıştır. Van Buren bir eserini ²² yalnız tanrı sembolleri mevzuuna hasır etmiştir. Bu eserde van Buren sembol kelimesinin Akkad'ca karşılığı olan *șurinnu* kelimesinin geçtiği çivi yazılı metinleri tercümelere vasıtasıyla sistematik bir şekilde topladıktan sonra, sembolleri muhtelif sınıflara ayırarak, tetkiklerini yapar. Kendisinde eksik bulduğumuz taraf takdim ettiği malzemeyi bir tenkid süzgecinden geçirmemiş olmasıdır. Ayrıca sembolleri mahiyet itibariyle de tahlil ve tasnif etmemiştir.

Ele aldığımız mevzuu yakından ilgilendiren başlıca mühim eserleri tenkidî bir tahlilden geçirdik. Katalog nev'inden olan eserlerden bu çerçeve içinde bahsetmeği lüzumsuz bulduk. Yalnız Önasya çerçevesi içerisinde olması dolayısıyla Hitit'lerin gliptik san'atı üzerinde yapılan bu nevi çalışmalardan bahs etmeden geçemeyeceğiz.

²⁰ D. van Buren, The God Ningizzida. Iraq I S. 60-89.

²¹ D. van Buren, Religious Rites and Rituals in Uruk IV-III, Archiv für Orientforschung XIII.

²² D. van Buren, Symbols of the Gods in Mesopotamian Art, Roma 1945.

Bu sahanın filolojisi ile arkeolojisini bir tek elden birleştiren bir metodla çalışan Hititologlardan von Brandenstein, H. Güterbock ile Sedat Alp, ve umumî olarak Ön Asya kültürü ile terkebî metodla uğraşan H. Bossert'in adlarını zikretmek yerinde olur.

Bu mevzua bizim ilâve edeceğimiz hususlar

Mesopotamya Silindir Mühürlerinde görülen tanrı sembollerinin mahiyeti hakkında şimdiye kadar tutulan noktayı nazarları gözden geçirdikten sonra bizim ilâve edeceklerimizi *bilhassa üç nokta etrafında toplamak* mümkündür:

Tanrı sembollerinin tezahürünü başlıca üç ana sahaya ayırmak lâzımdır:

1 — Kült sahasında.

Kült sembolleri mabetlerde mevcut olup muhtelif maksatlara hizmet eden sembollerdir. Bu semboller,

- a) Tebcil için
- b) Yemin için
- c) burru faaliyeti için kullanılırdı.

a) Tebcil:

Eski Mezopotamya kavimlerinin hayatlarının sıklet merkezini din, dinin de temelini ibadet teşkil etmekteydi. Tanrıların yalnız kendilerine değil sembollerine de aynı ehemmiyetle tapılırdı. Tanrı heykelleri nasıl mabetlerde muhafaza ediliyorsa, sembolleri de orada muhafaza ediliyorlardı. Dinî merasimleri tasvir eden ritüel metinleri tanrı sembollerinin bu merasimlerde nasıl kullanıldıkları hakkında bilgi verir.

b) Yemin:

Bu faaliyete gelince: Tanrıların heykelleri önünde merasimle yemin yapıldığı gibi heykelin yerine tanrının sembolü önünde de yemin edilebilirdi. Böylece mabet, Eski Mezopotamyalıların hukukî hayatı üzerinde de büyük bir tesir icra etmiş oluyordu. Yemin mevzuu üzerinde Samuel Mercer "The Oath" adlı bir doktora tezi hazırlamıştır. Eser buradaki kitaplığımızda bulunmadığı için da-

ha yakın bir bilgi veremeyeceğiz. ^{22a} Ayrıca A. Walther, “das Altbabylonische Gerichtswesen” adlı eserinde ²³ yemin mevzuunu ele almış ilgili çivi yazılı metinlerde geçen kayıtları toplamış bulunmaktadır. van Buren de “Symbols of the Gods” adlı eserinin giriş kısmında (sahife 7) sembollerin yemin münasebetiyle mabetlerde kullanılışından bahs etmiş ve ilgili kayıtları vermiştir.

c) burru:

burru faaliyetinden anlaşılan mana her hangi münaziünfih bir mes'eleyi halletmek veya kaybolmuş bir eşyayı ortaya çıkarmak için tanrı sembolünün mevzu bahs olan mahalle getirilmesi keyfiyetidir ²⁴. *burru* kelimesi *buaru* kökünden, vazih olmak, parlak olmak manasına gelir ²⁵.

II — şimtu (وشم) olarak semboller:

Kas'lar devrinden itibaren köleler ait oldukları tanrının sembolünü avuç içlerine damgalatmak mecburiyetinde idiler ²⁶. Tanrıçe İştâr'ın mukaddes hayvanları da bir yıldızla damgalıdılar.

Tanrı sembolleri aynı zamanda mabetlerde süs motifi olarak (Resim 7) kullanılırdı. Babil'deki İştâr kapusu ²⁷ muşhus ve arslan resimleriyle süslüdür. Arslan İştâr için muşhus da bu kapıdan alayla geçen tanrı Marduk için konulmuştur. Son Babil kralı Nabonid'e söylenen hicviyede ²⁸ Nabonid Marduk mabedi E-sag-ila'yı Sin mabedi haline koymak isterken mazeret olarak esasen o mabedin Marduk alâmeti olan marru'larla (yani küreklerle) değil, tanrı Sin'in alâmeti olan hilâllerle süslü olduğunu iddia etmek ister.

²² a D. Van Buren, Symbols of the gods in Mesopotamian Art. P. 12. foot-note 1.

²³ A. Walther, das Altbabylonische Gerichtswesen, Leipziger Semitische Studien VI, 4-6, Der Eid, S. 191 ff.

²⁴ A. Walther, Gerichtswesen, Leip. Sem. Stud. VI 4-6 S. 225, not I.

²⁵ Akkadca burru- Deimel, Akkadisch-Sumerisches Glossar, *nigin*, 529, 5; bar, 74, 44.

²⁶ Eski Babil devri için bak: Meissner, Beitr. Zum Assyrl. Wörterbuch I, multi-kakkabti, S. 55-56.

²⁷ R. Koldewey, Das İştâr-Tor in Babylon, Leipzig 1918.

²⁸ Landsberger-Bauer, Geschichtsquellen, Zeitschrift für Assyriologie, Neue Folge 3, I/2, S. 88f.

III — Kudurru'lar ve silindir mühürler üzerinde görülen tanrı sembolleri :

Tanrı sembolleri gerek kudurru'larda gerekse mühürler üzerinde, *ya müstakil olarak veyahut da tanrı ile birlikte* bulunurlar. kudurru'larda bazen, doğrudan doğruya sembolün yanına, hangi tanrıya ait olduğu hakkında bir yazı ²⁹ (Resim 3) görülür. Bazen de Nazimaruttaş kudurru'sunda ³⁰ olduğu gibi metin içinde karışık olarak hangi sembolün hangi tanrıya ait olduğu hakkında kayıt vardır. Bazen de kudurru metinlerinin son lanet kısmında bu nevi kayıtlara rast gelinir. Tanrı sembollerinin tayininde, kudurru'lardan ve bunların bu nevi tasvirler bulunan kabartmalarla mukayesesinden, çok faydalanılmıştır.

Silindir mühürlere gelince: Damga mühürleri ayrı bir saha olarak kabul edildiği için burada mütalâa edilmeyecektir. Silindir mühürler Mezopotamya kavimlerinin dinî telâkkilerine ve mitolojilerine en zengin kaynak olma bakımından ehemmiyetleri o nisbette büyüktür. Bugün bütün dünya müzelerinde sayıları onbeş bini bulan bu küçük san'at örnekleri fasılasız olarak her kültür devrine ait misâller vermiştir. Binaenaleyh bu devirlerin din ve mitolojilerine makes olmaları bakımından, bu kültür devirlerinin (reconstuction) tekrar kurulması bakımından ehemmiyetleri çok büyüktür.

Henüz bütün sembolleri tanımış ve adlandırmış değiliz. Bunların bilhassa din tarihi çerçevesi içinde izahı için mitolojik bilgi lâzımdır. Yalnız san'at eserlerinde gördüğümüz her motifi yazılı vesikalar yoluyla izaha muktedir olamıyoruz. Şu noktayı daima hatırd tutalım ki taklid parçalar müstesna, bilhassa bize binlerce örnek veren mühürcülük sahasında, mühür kazıcıların hepsi de devirlerinin birer mitoloji alimi veya hataya düşmeyen büyük san'atkârı değillerdi. Eserlerde san'atkârın bilgisizliği, ihmal ve bazen de müşterinin arzusuna uyma keyfiyeti (meselâ daha evvel hazırlanmış bir mühüre yeni müşteriye göre ilâveler yapılabiliyordu) daima hesaba katılmalıdır. Bir çok nadide san'at eserleri yanında yığın halin-

²⁹ K. Frank, Bilder und Symbole babylonisch-assyrischer Götter, Leipziger Semitische Studien II, 2, S. 5 ff.

³⁰ H. Zimmer, Die Göttersymbole des Nazimaruttaş-kudurru, Leipziger Sem. Stud. II 2, S. 33-44.

de seri mamulâtı mühürlere de rast geliyoruz. Hatta o derecedeki bazen başka bir san'at devrine ait olan bir mühür senelerce sonra tekrar kullanılıyor ve yeni zamana, yeni sahibe uyarak eski üslûptaki sahnelerin yanına yep yeni bir motifin de ilâve edildiğini görüyoruz. Bazen yine bu nevi mecburiyetler dolayısıyla aynı üslûpta işlenmiş bir mühüre yine aynı üslûpta ilâveler yapılabildiğini görüyoruz. (Resim 8) İşte bu gibi sebeplerden dolayıdır ki çok defa mühür yüzünde görülen tanrı resimleri mühürde yazılı tanrı adları birbirini tutmamaktadır.

San'at eserlerini tefsir ederken objektif ve subjektif hatalara düşebiliriz.

Objektif hata olarak, yukarıda da işâret ettiğimiz gibi meselâ mühürleri misal olarak alacak olursak, üzerlerindeki yazıları, sonradan ilâve olunan motifleri yanlış anlamak, organik yani mitolojik bütün ile, san'atkârın keyfî kompozisyonu arasında tefrik yapamamak, tali sahneler ve figürlerle boşluk doldurma figürlerini ayırd edememek gibi hataları kasd ediyoruz.

Subjectif hatalara gelince: Gayet tabiidir ki bu gibi mevzular üzerinde hüküm verirken hepimiz zamanımızın telâkkilerine, görüşlerine bağlıyız. Verdiğimiz hükümleri bugünkü ölçülere göre vermekteyiz. Bütün bir din tarihini yalnız mühür tetkiklerinden çıkarmak H. Frankfort'un yaptığı gibi mümkün değildir. Her tasvir edilen mevzuun mutlaka mitolojik bir manası olması icab etmez.

Bütün söylediklerimizi hulâsa edecek olursak: Bu yazıyı yazmaktan gayemiz, silindir mühürler üzerindeki çalışmalarımızı sistemli bir hale getirebilmektir. Bu mevzuda umûmiyetle yapılan çalışmalar yazımızın başında belirttiğimiz gibi tefsir, san'at ve tarih gibi üç tahlili menşurdan geçirilmeden yapılmış ve bir çokları katalog nev'inden ileriye gitmemiştir. Biz çalışmalarımızda bu üç noktayı göz önünde tutmayı gaye ediniyoruz. Tanrı sembolleri hakkındaki bu yazımızı da böyle bir prensiple mütalaa etmiş bulunmaktayız.

THE SIGNIFICANCE OF THE SYMBOLS OF GODS IN THE MESOPOTAMIAN CYLINDER SEALS *

BY.

Dr. MEBRURE TOSUN

Cylinder seals may be studied from three points of view:

- 1 Interpretation
- 2 Art (form)
- 3 Chronology

1 *Interpretation*: Iconography is the central point of the present studies in the field of Near-Eastern archaeology; this is accepted by all students in this field. For these studies, a single approach, which combines the methods of Philology and Archaeology, is necessary ¹.

2 *Art (form)*: To study the cylinder seals from the point of view of art as A. Moortgat, ² in particular, is doing, is to study the outer forms of the works of art and through this to try to penetrate into the general culture which they represent. Also, F. Matz ³, starting from the seals and taking into consideration other objects of art and basing his studies on outer forms, believes that it is possible to bring out the principles of historical periods.

3 *Chronology*: If we take into consideration the third point in studying cylinder seals, we must first point out that chronology cannot stand alone as the final goal. It is necessary that abstract chronology be tied in with historical events. Sometimes a study limited to external indices can produce chronological data, but this is not always possible. Therefore, in order to deserve to be called historical, our work must take into consideration the inner causes as well

* I am indebted to Prof. Dr. S. Rogers for corrections of the language.

¹ Mebrure Tosun, Mesopotamya Silindir Mühürlerinin Prophylactique Fonksiyonu ve Üzerlerindeki Yazıların Ehemmiyeti. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, Cilt X, 1-2.

² A. Moortgat, Die Bildende Kunst des Alten Orients und die Bergvölker, Berlin, 1932.

³ F. Matz, Die Frühkretischen Siegel, Berlin, 1928.

as the outer indices. When we study a culture, we perceive developments, advances, spurts, and retrogressions. The same appearances seen in the art are not always paralleled by historical events. A. Moortgat, in all his works on Mesopotamian Art, has tried to correlate artistic evolution with historic developments, but he has not always been completely successful. If we want to find a relationship between the appearances in the art and the historical events, it is absolutely necessary to tie in the objects of art directly with the literature. We are insisting that the philological sources necessary for the interpretation of the archaeological objects must belong to the same period. I will explain in another article the possible consequences in attempting to relate documents and art objects which are temporally disparate.

I have pointed out the three main ways of studying cylinder seals, and now I wish to elaborate on the first point:

Interpretation - To give meaning to what we see.

What do we see on the Mesopotamian cylinder seals; how can we explain them; and when we do explain them, what means do we apply? First of all, we have to know the functions of the cylinder seals; and according to these, we have to visualize the subjects to which the seals refer. In one of our previous articles ⁴ we have discussed the different functions of the cylinder seals, and pointed out as the last and the most important function, the prophylactic function and the amulet character of the seals.

The human being is in need of coming into contact with his god and perhaps the only way to do this is through prayer. Prayer is the foundation of the religion of the ancient people of Mesopotamia. The human being expresses his wishes, his needs, and his fears to his god and procures help and protection from him. The gods hear prayers; and if they find them deserving, they fulfill them.

The statues of the gods were kept in the temples and were worshipped just as if they were the gods themselves. Because of the polytheistic nature of religions, it was necessary to show each god's field of dominance. This belief is very clearly seen in the images of their

⁴ Mebrure Tosun, Mesopotamya Silindir Mühürlerinin Prophylactique Fonksiyonu ve Üzerlerindeki Yazıların Ehemmiyeti. D. T. C. F. Dergisi Cilt X, 1-2.

gods. In order to convey the idea of each god, the gods were distinguished by their attire and their symbols. The symbols of the gods were worshipped as devoutly as were the gods themselves. They were connected directly with them or their cults, which represent them directly, and are very numerous in the religion of the old Mesopotamian peoples. These symbols are in the forms of natural animals such as lions, bulls, scorpions, serpents, etc., or mythological animals, such as dragons.⁵

Different objects such as weapons, agricultural implements, attire, etc. could also be the symbols of gods. They were kept in temples just as the simulacra of the gods themselves, and were worshipped in the same manner.

These symbols present in the religion of the ancient Mesopotamian people, appeared also in their art. We are still not able to understand and interpret all the symbols of gods even with all the research done up to the present time.

We have already mentioned above the prophylactic function of the cylinder seals. The Ancient Mesopotamian carried his seal tied to his wrist or hanging about his neck but always on his person. He engraved on his seal the picture of his god, his symbols or the name of his god or some magic figures. He did not have only religious subjects on his seal, but he sometimes had entirely profane figures and even figures for filling blank spaces

In this article on the Mesopotamian Cylinder Seals, we are going to discuss the following:

A. Problems met through the study of symbols of gods on the Mesopotamian Cylinder seals.

B. Criticism of literature which has been written on this subject.

C. Contributions which we can make to this subject,

A. Problems met through the study of symbols of gods on the

Mesopotamian Cylinder seals: Description must precede interpretation. The first condition for this is, of course, to see well and

⁵ Unger, *Mischwesen*, *Reallexikon der Vorgeschichte*, VIII, S. 195-216, Lev. 61-70.

correctly. Even in these simple steps, we can make mistakes. The problems introduced by C. Robert on the hermeneutic of the classical archaeology⁶ may be applied to the Mesopotamian archaeology also. According to C. Robert interpretation involves two functions: 1. To name the figures, and 2. To recognize what is expressed through these figures. According to the character of the object of art that is going to be studied, we can begin working with either of these functions; and as I mentioned above, when we are interpreting the objects of art, we have to profit from the written documents as much as possible and we are obliged to find relationships between these documents and the objects of art.

When we are making our interpretations, there are many points which we must consider. First of all, we have to make a clear separation between "type" and "individuum". For example, a hunter or a blacksmith are types; and they can be very easily recognized, provided the weapons and implements of trade are the same as we use today. We can talk about a type of god or a type of human being; and as long as these are not distinguished by an individual emblem, they remain types. For example, a worshipper type (Fig. 1) or a type of god (distinguished only by a horned crown). These are not specific individuals but types. We recognize them all very easily. The scenes describing the activities of these types are called "genre" scenes. How are we to recognize a god, Šamaš or Ninurta? Only by knowing the mythology can we make precise identifications and suggest possible candidates for an *individuum*.

After distinguishing between "type" and "individuum" then we must decide if the figure is a profane one, (Fig. 2) or a divinity. There remains to be recognized the identity of the special divinity represented. What means did the ancient Mesopotamians apply to distinguish a special god? The first thing that comes to our minds is to write the name of the god beside the picture. This was done in the ancient Greek and Hittite art; but in the ancient Mesopotamian art, they seldom applied this simple rule. On the kudurru's (boundary stones), only when symbols are considered, very seldom does writing appear to show to whom the symbol belongs. (fig. 3) On other objects of art one almost never sees such a thing. In one

⁶ C. Robert, *Archaeologische Hermeneutik*, Berlin, 1919.

of our previous articles ⁷ we have discussed how far the legends can be helpful in interpreting the figures,

The second means of distinguishing a god is through attire and symbols. ⁸ We must be very careful to distinguish between the symbols in the hands or beside the god and the independent symbols. There is a difficulty which we may encounter. The gods did not always carry the same symbol in every period. Another point is that new gods appeared from time to time and old ones lost their position and others disappeared. In studying the development of symbols and figures, these points must be taken into consideration and the following must be made clear: When did the systems of gods appear; which gods were present when, and which disappeared afterwards; which Gods carried which symbols at which times? For example, in the Old Babylonian Period the Warrior Goddess, Ištar (fig. 4) carried the šun-tabba, ⁹ known in archaeology as the caduceus, and also the arrows protruding from the quiver behind her and pointing out from her shoulders. However, in a previous period, the Akkadian Period, she carries the date panicle (fig. 5) instead of the šun-tabba. In the Old Babylonian period and the following periods we do not see the goddess with the date panicle.

Another example, the Warrior God, Ningirsu, appears in the Gudea period just like Ninurta, a hero God; ¹⁰ but in the old

⁷ Mebrure Tosun, Mesopotamya Silindir Mühürlerinin Prophylactique Fonksiyonu... D. T. C. F. Dergisi Cilt X, 1-2.

⁸ The Sumerian word for the symbol is ŠU-NER and the Akkadian pronunciation is *šwinnu* (Deimel 354, 286. Wahrzeichen, Gottersymbol, Emblem). For the reading of this word confer: Landsberger, *Orientalische Literatur Zeitung* (1912) S. 150. Douglas van Buren has gathered the references in her book about *Symbols of The Gods*, pg. 1, footnote 4.

⁹ For the weapons of Ištar see: M. Tosun, An Old Babylonian Cylinder Seal found in Boğazköy D. T. C. F. Dergisi, Cilt XII, 3-4, S. 220-221.

¹⁰ The Warrior God type Ninurta of the periods of Gudea and III. UR is not represented in archaeology. We recognize the Ninurta of these periods from the literature and canonic texts of the Gudea Period According to these texts *šár-ur* and *šár-gaz* are found among the weapons of Ninurta. These are maces with the heads of a wild bird and a wild animal. In comparing Gudea, Zyl. A 25, 24 ff. and C T 15, 42, we see that all the symbols of Ninurta have passed to Ningirsu. In the Gudea Zyl the hunting and triumph trophies of Ningirsu are enumerated. In CT 15, 42, the same list of trophies with a variant appear as Ninurta's trophies.

Babylonaian and specially in the Kassite period, Ningirsu appears entirely as an agricultural god with a plow in his hand as his symbol. Ninurta still remains as a warrior god, but in the Akkadian Period neither Ninurta nor Ningirsu carry the symbol of plow. However, the plow has been symbol of the God, Enlil, also. Therefore, in the Akkadian Period, to the god with the symbol of plow we can give neither the name of Ningirsu nor Ninurta. We cannot answer these questions until the history and the development of the symbols and the biography of every archaeological figure is studied.

B. Criticism of the literature about the symbols of gods :

Many scholars studied the appearance of the symbols of gods in art, specially the symbols on kudurru's (boundary stones), (fig. 5) Scholars as Zimmerm (11) Steinmetzer(12), Frank(13), Unger(14), and Th. Dangin(15) have worked on them. The symbols of gods do not only appear on such stones, but on glyptic objects also which are just as important as the boundary stones. Many scholars studied these symbols on the glyptic objects. They have tried to describe, classify, and to interpret them. Among these the work of W. H. Ward, published in 1910¹⁶ is one of the most important reference books on this subject.

Because of the identification of a few symbols of some archaeological figures, H. Prinz's work¹⁷ published in 1915, has not yet lost its importance.

H. H. von der Osten published in 1934 and 1936 description of two collections belonging to a Mr. Newell¹⁸ and Mrs. Agnes

¹¹ H. Zimmerm, Die Göttersymbole des Nazimaruttaş Kudurru, Leipziger Semitische Studien, 11 2, 33-44.

¹² F. X. Steinmetzer, Die Babylonischen Kudurru (Grenzeteine) als Urkunden (Paderborn 1922).

¹³ K. Frank, Bilder und Symbole, Leipziger Semitischen Studien, 11, 2.

¹⁴ E. Unger, Göttersymbole, Reallexikon für Vorgeschichte IV. 2.

¹⁵ Thureau Dangin, Un Acte de Donation de Marduk-Zakir-Şumi, Revue d'Assyriologie S. 134 ff.

¹⁶ W. H. Ward; The Seal Cylinder Seals of Western Asia, Washington, D. C. 1910.

¹⁷ H. Prinz, Altorientalische Symbolik, Berlin 1915.

¹⁸ H. H. von der Osten, The Ancient Oriental Seals in the Collection of Mr. Edward T. Newell (The Oriental Institute Publications XXII, Chicago, 1934).

Brett.¹⁹ He classified the attire of gods and the cult objects, as well as the symbols of gods. In the publication of these catalogues von der Osten has gone no further than describing the symbols. That is, no interpretation was attempted.

With the studies of the archaeologist, E. Douglas van Buren, the works on this field enter a new era. In the works of this archaeologist, all the material, published or unpublished, belonging to the subject she is treating, is introduced in a systematic way. Besides this, the author has succeeded in putting the material in a chronological order with the help of the new excavations which previous scholars did not have the opportunity of doing. Van Buren tries to give mythological meanings to the types and motifs she is working on with the help of the cuneiform texts, when a translation is provided. In other words, she tries in her studies in this field to go beyond description and tries to make interpretations. In a monography about *The Flowing Vase and God with Streams* (Berlin, 1933), she has studied the type of water god Ea, very extensively; and in another monography about the god, Ningišzida,²⁰ she recognized the god with precision. In an article about Religious Rites and Ceremonies in Uruk, IV - III²¹ in speaking about the horned crown, the symbol of divinity, she has succeeded in changing the belief among the scholars up to that time. Van Buren has written a book specially on the symbols of gods²² She has compiled all the references in cuneiform texts about the Akkadian word *šurinu* meaning symbol. She divides the symbols into different classes. From our point of view, it is unfortunate that she has treated her references uncritically.

We have reviewed the most important literature which directly concerns our subject. We thought it useless to take into consideration the works which are no more than catalogues. Even though they deal with the subject of glyptic art of the Hittites, we think it of

¹⁹ H. H. von der Osten, *Ancient Oriental Seals in the Collection of Mrs. Agnes Baldwin Brett* (OIP XXXVII), Chicago, 1936.

²⁰ D. van Buren, *The God Ningizzida*, Iraq I S. 60-89.

²¹ D. van Buren, *Religious Rites and Rituals in Uruk IV-III*, Archiv für Orientforschung XIII.

²² D. van Buren, *Symbols of the Gods in Mesopotamian Art*, Roma 1945.

importance to name such scholars as apply the same method of study. Also they belong to the study of the Near-Eastern cultures. I shall only name the Hittitologists, Von Brandenstein, H. Guterback, and Sedat Alp, who are working with a combined method which is the method of philology and archeology. H. Bossert is applying the same combined method not only to Hittite material but also to the studies of other Near-Eastern cultures.

Contributions which we can make to this subject

After reviewing the points of views concerning the study of significance of the symbols of gods seen on the cylinder seals, we want to summarize our contributions under three headings.

The symbols of gods appear in three main fields:

1 **Cult** : The symbols of cult are symbols which are kept in the temples for different uses, such as,

A. Worship;

B. Oath (the taking of oaths);

C. *Burru*.

A — The center of gravity in the life of the ancient Mesopotamian people was religion. Religion was based on worship. The symbols of gods were worshipped just as earnestly as the gods themselves. They were kept in the temples just as the statues of the gods. The ritual texts describing the religious ceremonies tell us how these symbols were used in these ceremonies.

B — Oaths were taken with certain kinds of ceremonies in front of the statues of gods and also by the symbols of the gods. Thus the temples had a great influence upon the legal life of the ancient Mesopotamian people. Upon the subjects of oath, Samuel Mercer has written a doctoral thesis. ^{22a} I am unable to say more about this because I do not have access to the book at the present time.

A. Walther, in his article about *das Altbabylonische Gerichtswesen*, ²³ has treated the same subject and has collected all the referen-

^{22a} D. Von Buren,, Symbols of the Gods in Mesopotamian Art, P. 12, food. note 1.

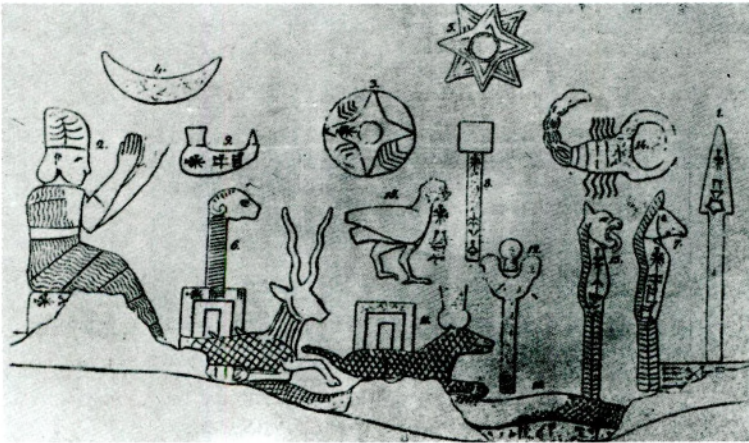
²³ A. Walter, *das Altbabylonische Gerichtswesen*, Leipziger Semitische Studien VI, 4-6, Der Eid, S. 191 ff.

← Res. 1

← Res. 2

Res. 3

Res. 4

Res. 5

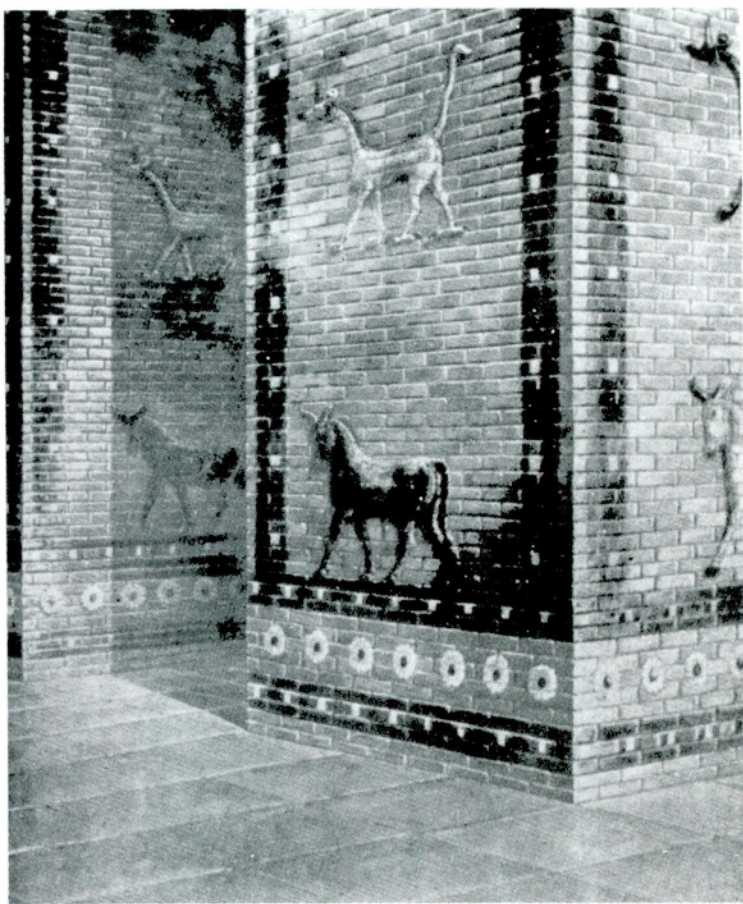

Res. 8

Res. 6

M. Tosun

Res. 7

ces in the cuneiform texts. Van Buren in the introduction of her book on *Symbols of Gods*, page 7, briefly mentions the use of the symbols in the temples of Gods for oath; and has collected the corresponding references.

C — The activity of *burru* is to bring the symbol of god to a particular spot in question to solve the problem or to find a lost object ²⁴. The word *burru* is from the root *buaru* which means "to be clear" ²⁵.

II. Symbols of Šimtu : (وشم)

The symbols of the gods to whom the slaves belonged were stamped in the palms of their hands in the Kassite Period. ²⁶ Also, the sacred animals of the goddess Ištar, were stamped with a star.

The symbols of gods were also used as decorative motifs in the temples (fig. 7) The Ištar Gate in Babylon (fig. 7) was decorated with reliefs of lions, bulls, and *mušhuš*'s. The lion stood for Ištar and the *mušhuš* represented the god Marduk, who passed through this gate with a procession. In the satire dedicated to Nabonid, the last King of Babylon ²⁸, Nabonid is made to say, as an excuse for converting the temple E-Sag-ila of Marduk to a temple of Sin, that the temple is already decorated with crescents instead of *marru*'s, (spade) which is the symbol of Marduk.

III. Symbols of Gods on Kudurrus and Cylinder Seals

The symbols of gods on kudurrus and on cylinder seals are either independent or figured together with the god. On the kudurrus sometimes a script is seen directly beside the symbol showing to whom the symbol belongs ²⁹ (fig. 3). Sometimes, as seen in

²⁴ A. Walther, *Gerichtswesen*, Leip. Sem. Stud. VI, 4-6, S. 225, Not I.

²⁵ Akkadian *burru*-Deimel, *Akkadisch-Sumerisches Glossar*, nigin, 529, (bar, 4,44.)

²⁶ For the Old Babylonian Period confer: Meissner, *Beitr. Zum Assyrl. Wörterbuch*, multi-kakkabti, S. 55-56.

²⁷ R. Koldewey, *Das Ishtar-Tor in Babylon*, Leipzig, 1918.

²⁸ Landsberger-Bauer, *Geschichtsquellen*, *Zeitschrift für Assyriologie*, Neue Folge 3, 1/2, S. 88 f.

²⁹ K. Frank, *Bilder und Symbole Babylonisch Assyrischer Gotter*, *Leipziger Semitische Studien* II, 2, S. 5 ff.

the kudurru of Nazimaruttaš³⁰, there are references in the texts about the symbols suggesting to which god they belong. Sometimes in the kudurru texts in the curse part, there are such references. The comparison of kudurrus with rock reliefs which contain similiar figures has been a great help in identifying the symbols of gods.

We are not taking into consideration the stamp seals because we think they belong to another field of study. The importance of the cylinder seals is very great because they are the richest source of knowlegge of the mythological and the religious concepts of the ancient Mesopotamian people. These objects of art, their number exceeding today 15,000 in all the museums in the world, give examples from every cultural period in sucession.

We have not yet identified and signified all the symbols. In order to fit them within the framework of the history of religion, we have to be acquainted with mythology. We are not able to explain every motif seen in the objects of art with written documents. We must not forget that, fakes exempted, the seal engravers were not all scholar or mythologists of their time nor great artists who newer made mistakes. We must always take into consideration the ignorance of the seal engraver, the neglect, and sometimes the obligation to comply to the wishes of the customer. Beside very excellent objects of art, we come across seals made in series. Sometimes it even happens that a seal belonging to another period of culture comes into use again years afterwards; and in complying with the new period and the new owner, a new motif is added to the olds ones (fig. 8). Sometimes, for similar reasons, additions are made in an entirely different style. It is because of such discrepancies that the figures of gods on the cylinder seals don't correspond with the inscriptions on them.

In interpreting the objects of art, we may commit objective and subjective faults. By objective faults we mean, as stated above, that in studying the seals, for example, we may misunderstand the inscriptions or the motifs added later or not be able to differentiate between a mythologic ensemble and an arbitrary ensemble of the

³⁰ H. Zimmer, *Die Göttersymbole des Nazimaruttaš-kudurru*, Leipziger Sem. Stud. II 2, S. 33-44.

engraver, or we may not be able to recognize the secondary scenes and the filling motifs.

Subjective faults: It is very natural that when we are deciding on such subjects, we are bound to the conceptions of our own period, and we decide according to the measures of today. It is not possible to construct the history of religion by only relying on the study of seals as H. Frankfort did. It is not necessary that every subject should have a mythological meaning.

Briefly, the purpose of this article is to contribute to the study of the cylinder seals by trying to put the data in a systematic order. Studies up to the present have not specifically considered these three main points: chronology, art, and interpretation. In the study of the cylinder seals we must proceed by consideration of these three aspects.

KIRŞEHİR HÜYÜĞÜ VE TOPRAKÜSTÜ BULUNTULARI

U. BAHADIR ALKIM

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Eski Ön Asya Dilleri ve Kültürleri Kürsüsü adına Prof. Dr. H. Th. Bossert'in başkanlığı altında M. Darga, F. Steinherr, Mustafa Kalaç ve U. Bahadır Alkım'dan mürekkep bir heyet 1950 Temmuzunda Orta-Anadolu'ya yapmış olduğu araştırma gezisi esnasında ¹ Kırşehir'e de uğrayıp hem şehrin merkezinde hem de yakın dolaylarında muhtelif incelemelerde bulunmuştu. Bu gezinin önemli sonuçları arasında: Kırşehir'in 13 km. kadar kuzey-batısındaki Malkaya adını taşıyan Hitit hiyeroglif yazıtının etraflı bir şekilde gözden geçirilip estempaj, kopye ve fotoğrafının alınmasını; Kayseri'ye bağlı Pazarören bucağının takriben 25 km. kuzeyinde kâin Taçın köyünün 1,5 km. kuzey-batısında Hitit hiyeroglifleriyle vücade getirilmiş bir pınar yazıtının ilk defa olarak bulunmasını ve yine Kayseri'nin 85 km. kadar güney-batısına rastlayan Eğriköy Hüyüğünden mühim topraküstü buluntularının toplanmasını zikretmeliyiz.

Malkaya ve Taçın Hitit hiyeroglif yazıtlarının teferruatlı yayını H. Th. Bossert, Eğriköy çanak-çömlek buluntularına dair neşriyat da Muhibbe Darga tarafından yapılacaktır. Aşağıdaki satırlarda ise biz, Kırşehir Hüyüğünden elde edilen keramik buluntularına dair ancak özet halinde bir fikir vermeye çalışacağız; zira bu Hüyük hakkında tafsilâtlı bir raporun, kültür katlarını aydınlatan bir kazıdan veya hiç olmazsa sondajdan sonra kaleme alınabileceği kanaatindeyiz.

A

Kırşehir Hüyüğü (krş. res. 1) şehrin aşağı yukarı merkezine rastlamakta ve bugünkü haliyle takriben 28 m. yükseklikte olup "Kale" veya "Kaletepe" adını taşımaktadır. Hüyüğün böyle bir

¹ H. Th. Bossert: "Orta Anadolu'da yapılan bir gezi hakkında kısa ön-rapor", *Belleten* XIV (1950), s. 667-671.

isim taşınması, bir zamanlar üzerinde tahkimatın mevcudiyetini ima etmekte ve fakat bugün buna dair herhangi bir ize tesadüf edilmemektedir. Bayındırlık Bakanlığı tarafından çizilmiş olan plânda (bk. metin resmi 1 [=m. res.]) şehrin râkımı 965,5 m., Hüyük zirvesininki ise 993 m. olarak kaydedilir. Şimdiki durumu ile gayri muntazam bir ovali andıran Hüyüğün kuzeybatı-güneydoğu mihveri 290 m., kuzeydoğu-güneybatı mihveri ise 172 m.dir.

Kuzey ve güney eteklerinden birkaç metre yükseklikteki kesitler halinde (Res. 2) toprak kitlesi kaldırılıp binalar inşa edildiğini göz-önünde tutarak Kırşehir Hüyüğünün de diğer Orta-Anadolu iskân hüyükleri gibi dairemsi bir çevreye malik olduğu ve muhtemel çapının 340 m. civarında bulunduğu anlaşılmaktadır. Üzerinden de muhtelif çağlarda toprak alındığı ve tabii tesirler yüzünden de aşındığı düşünülürse bu sun'î iskân tepesini aslında daha yüksek tasavvur etmek yerinde olur. Son 30 yıl zarfında yapılan inşaatın toprak ameliyesi dolayısıyla, eski devirlere ait tahribe maruz kalmış kerpiç duvar kalıntılarını bugün dahi açıkta görmek mümkündür (Res. 3). Hele zirveye oturtulan Ortaokul binasının temelleri atılırken daha derin tabakalara ait mimarî kalıntıların haliyle zarar gördüğü kendiliğinden anlaşılır. Bir müddet önce Hüyüğün doğu ve kuzey yönlerine yapılmış olan beton merdivenlerin dahi —eski çağlara ait kültür katlarının bakiyelerini tahrip bakımından— mühim zararlara sebep olduğunu söylemeliyiz.

B

Son üç asır boyunca Anadolu'da dolaşan gezgin ve bilginlerin mühim bir kısmı Kırşehir'e de uğramış, şehrin umumî ve hususî hayatını, İslâmî devir eserlerini, bu arada Hüyüğün üzerindeki Kale Camiini tasvir etmişler ve fakat asıl Hüyük hakkında tafsilâtlı bir mütalâada bulunmamışlardır. Bu gezginlerin Kırşehir ve Hüyüğü hakkındaki fikirlerini hulâsa edelim :

XVII. yüzyıl Türk biografist ve tarihçilerinden Kâtib Çelebi Kırşehir "kasabasını" gayet kısa bir şekilde tasvir edip "üzerinde bir kalesi" mevcut olduğunu kaydetmektedir². Kâtib Çelebi'nin "kasaba üzerinde" tâbirini kullanmış olması, kaydettiği kalenin yüksek bir mevkide kâin bulunmasına dair bir ihtimali gerektirmek-

² Kâtib Çelebi: *Cihânumâ* (İstanbul neşr.), 1145/1732, s. 620.

tedir; bundan da, "Kale" namıyla maruf "Hüyük"ten başka bir şeyin kasedilmediği tahmin edilebilir.

XVII. yüzyılın ilk çeyreği içinde Anadolu'da dolaşmış olan Paul Lucas Kırşehir'den geçmiş³, fakat bu şehirde hiç kalmamıştır. Şehrin muhtelif yerlerinde gördüğü harabelere göre, burasının bir zamanlar muhteşem bir kasaba olduğunu, bu kadar güzel bir yerden bu kadar çabuk geçtiğine esef ettiğini seyahatnâmesinde kaydeder⁴.

1839 yılında Kırşehir'den geçmiş olan Baron von Vincke çok geniş bir sahaya yayılmış olan bu şehrin Ankara - Kayseri yolu üzerinde kâin bulunduğunu ve bu kesimde önemli bir mevki işgal ettiğini kaydeder. Bununla beraber, Kırşehir'de itina ile inşa edilmiş olan camilerden bahsetmiş olmasına rağmen von Vincke Hüyüğü müze temas etmez⁵.

1841 yılı Nisanının ilk haftası içinde Ankara'dan Kayseri'ye giderken Kırşehir'den de geçmiş olan William Francis Ainsworth⁶ şehrin ortasında, burasının eskiliğine işaret teşkil eden sun'î bir tepe bulunduğunu, bunun üzerinde de bazı dinî yapıların ve "mezar şapellerinin" (= "sepulchral chapels") mevcut olduğunu kaydeder⁷. Bu suretle Kırşehir Hüyüğünü farkedenden ilk gezgin W. Ainsworth olmuş oluyor demektir.

1849 Haziranında Kırşehir'den geçen P. v. Tschihatscheff, burasının 950 haneden müteşekkil bahçeli bir yer olduğunu, şehrin batısında, doğusuna nazaran daha mürtefi yüksekliklerin bulunduğunu zikretmekte, lâkin Hüyüğe temas etmemektedir.⁸

³ Paul Lucas: *Voyage du Sieur Paul Lucas fait par ordre du Roi dans la Grèce, l'Asie Mineure, la Macédoine et l'Afrique I*, Amsterdam 1714, S. 124. Kitabın sonunda G. de l'Isle tarafından çizilmiş olan haritada şehrimizin adı "Quicher" suretinde görülmektedir.

⁴ *ayn. esr.*, s. 124.

⁵ von Vincke (H. Kiepert'de): *Memoir über die Construction der Karte von Kleinasien*, Berlin 1854, s. 45.

⁶ W. Ainsworth: "Journey from Angora by Kaisariyah, Malatya, and Gergen Kal'eh-si, to Bir or Birehjik", *Journal of the Royal Geographical Society* X, London 1841, s. 286.

⁷ W. Ainsworth: *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea, and Armenia I*, London 1842, s. 161.

⁸ P. v. Tschihatscheff: *Reisen in Kleinasien und Armenien 1847-1863* (Ergänzungsheft 20 zu Petermann's Geogr. Mitt.), Gotha 1867, s. 31.

1858 yılının Aralık ayının başında Kırşehir'de bir gün kalan Heinrich Barth "Kaletepe" adı verilen yüksekliğin herhangi bir tahkimatla ilgisi olmadığını, bunun üzerinde eski devirlere ait—içlerinde iki veya üç sütun başlığı da bulunan—malzemenen inşa edilmiş olan bir camiin görüldüğünü, daha başka yapıların ise tamamen harabeden ibaret olduğunu kaydeder, fakat "Kaletepe"nin sun'î bir yükseklik olduğuna dair herhangi bir açıklamada bulunmaz⁹. Bununla beraber Barth'ın haritasında, Kırşehir'in taslak halinde 1/10,000 ölçeğinde bir plânını ve bu arada Hüyük'ün de işaret edildiğini görmekteyiz (bk. m. res. 2)¹⁰.

Heinrich Barth ile birlikte aynı tarihte Kırşehir'e gelmiş olan A. D. Mordtmann (yaşlısı) Kırşehir Hüyüğünün sun'î bir tepe olduğunu —tıpkı W. Ainsworth gibi— farkedenden bir bilgin olmuştur. A. D. Mordtmann, Kırşehir'in ortasındaki bu yüksekliğin bir sitadel olabileceğini, lâkin böyle bir "kaleden" eser kalmadığını belirtmiş, mamafih bu sun'î tepe üzerinde bir çok duvar temeli kalıntılarını farketmiş, "Kale Camii" hakkında malûmat vermiş, daha önceki eserlerin ise Selçuklular tarafından tahrip edilmiş olduğunu kaydetmiş ve Kırşehir'in ilk defa Selçuklular devrinde tesis edilmediği hususundaki tahminini belirtmiştir¹¹.

Maruf coğrafyacı Carl Ritter dahi Kırşehir'in ortasındaki yüksekliği, başka bir deyimle Hüyüğümüzü, farkedenden bilginler meyanındadır. C. Ritter bu "yüksekliğin" üzerinde müteaddit eski yapıların bulunduğunu kaydeder¹².

Aynı tarihlerde Kırşehir'i ziyaret etmiş olan Vital Cuinet, şehirdeki ikameti esnasında, şehrin ortasında olup "Kale" adını taşıyan bir yükseklik üzerine bir okul binasının inşa edilmiş olduğunu kaydetmekte, mamafih Hüyük hakkında herhangi bir tafsilât vermemektedir¹³.

⁹ H. Barth: *Reise von Trapezunt durch die nördliche Hälfte Kleinasiens nach Scutari im Herbst 1858*, Gotha 1860, s. 62.

¹⁰ *ayn. esr.*, harita I, Westblatt.

¹¹ A. D. Mordtmann, d. Ä.: *Anatolien. Skizzen und Reisebriefe aus Kleinasien 1850-1859* (ön söz ve alıntılarla neşreden: F. Babinger), Hannover 1925, s. 512-513.

¹² C. Ritter: *Die Erdkunde. XVIII. Kleinasien I*. Kısım, 2. baskı, Berlin 1858, s. 331.

¹³ V. Cuinet: *La Turquie d'Asie. Géographie administrative, statistique, descriptive et raisonnée de chaque province de l'Asie Mineure*, I. cilt Paris 1890, s. 335.

XIX. yüzyılın ikinci yarısı içinde Anadolu'da müteaddit seyahatler yapmış olan ve Anadolu'nun tarihî coğrafya tetkikleri ile iştihar etmiş olan W. M. Ramsay Kırşehir'in "dış mahallelerinde" kendisinin sun'î telâkki ettiği pek büyük bir tepenin mevcut olduğuna, bu tepenin kenarlarının diklik gösterdiğine, üst kısmında ise geniş bir düzlük bulunduğuna temas edip bu yüksekliğin tıpkı "Tyana'daki Semiramis Tepesini" andırdığını ilâve eder¹⁴. W. Ramsay, kaydettiği bu "yükseklik" için, her ne kadar şehrin merkezinde demeyip "dış kısmında" tâbirini kullanmış ise de, kasdettiği tepe herhalde bizim Hüyüğümüz olsa gerektir. Zira Kırşehir'in içinde bizim Hüyüğümüzden başka herhangi bir hüyük mevcut olmadığı gibi en yakın diğer hüyük veya tümülüslerin uzaklığı ise şehre en az birkaç kilometredir.

XIX. yüzyılın sonlarında Kırşehir'e uğrayan İngiliz gezginlerinden Henry C. Barkeley, Hüyük'ten veya şehrin antikite-rinden hiç bahsetmez¹⁵.

Yine bu tarihlerde Fransız gezginlerinden de Cholet Ankara istikametinden gelerek Kırşehir'de bir gün kalmış, şehrin sadece tasvirini yapmakla yetinmiş, sonra Konya'ya geçmiştir¹⁶.

Kırşehir Hüyüğünü, —W. F. Ainsworth, A. D. Mordtmann, d. Ä., C. Ritter ve W. M. Ramsay gibi—, farkedemeyen diğer bir bilgin de Ernest Chantre olmuştur. E. Chantre 1893 te Kafkas-Öte-si'nden Kayseri'ye, oradan da Kırşehir'e gelmiş¹⁷, Kırşehir ve Hacı-bektaş kasabalarına, "enkaz yığınınından" ("=colline formée de débris") teşekkül eden birer tepenin hâkim olduğunu açıkça ifade etmiştir¹⁸.

Charles W. Wilson'un *Handbook for Travellers in Asia Minor etc.* (=Seyyahlara Küçük Asya v.s. için El Kitabı) adlı rehberinde dahi Kırşehir'de 50 kadem yüksekliğinde sun'î ve dik bir tepenin mevcudiyeti kaydedilmekte, üst yüzeyinde büyük bir binanın bu-

¹⁴ W. M. Ramsay : *The Historical Geography of Asia Minor*, London 1890, s. 300.

¹⁵ H. C. Barkeley: *A Ride through Asia Minor and Armenia*, London 1891, s. 135-140.

¹⁶ Le Comte de Cholet: *Voyage en Turquie d'Asie etc.*, Paris 1892, s. 44-46.

¹⁷ E. Chantre: *Mission scientifique en Caucase, Asie Mineure et Syrie* (1890-1894), Paris 1895, s. VII.

¹⁸ ayn. mll.: *Mission en Cappadoce* (1893-1894), Paris 1898, s. XIII.

lunduğu bu tepenin, “Tyana’daki Semiramis Tepesi”ne benzediğine işaret edilmekte ¹⁹ ve aynı kitapta, 1876 da zuhur eden bir yer depreminin Kırşehir’in büyük bir kısmını tahrip ettiği yazılı bulunmaktadır ²⁰.

1896 da R. Oberhummer ve Heinrich Zimmerer Kırşehir’den geçmişler ve çok bahçeli olan bu kasabanın 4000 nüfuslu olduğunu belirtmişlerdir ²¹, Kırşehir’de birkaç Yunanca yazıt tespit etmişler ²² ve fakat şehrin ortasındaki tepeyi, Hüyüğümüzü, zikre-memişlerdir.

7 Ağustos 1905 tarihinde Kırşehir’e gelip orada iki gün kalmış olan Kont Hans-Hermann von Schweinitz, Kırşehir’in muhteşem ve güzel bahçeli bir mutasarrıflık merkezi olduğunu, modern ve büyük bir Hükümet konağı binasının bitmek üzere bulunduğunu, şehrin mütamadî inkişaf halini gösterdiğini kaydederek gerek yeni Hükümet Konağının ve gerek şehirden diğer bir manzaranın resmini kitabına basar ²³ ve fakat Hüyüğümüz hakkında herhangi bir bilgi vermez.

Kırşehir Hüyüğünün mahiyeti hakkında ilk esaslı bilgiyi Hans Henning von der Osten vermiştir. 1926 yılında Anadolu’da yaptığı araştırma gezisi esnasında Kırşehir’den de geçen (6-8 Eylül) von der Osten, “Kaletepe”nin (=“*citadel mound*”) büyük bir Hüyükten başka bir şey olmadığını ve bu Hüyükte bir hayli Hitit çanak-çömlek parçalarını topladığını ²⁴ kaydedip Hüyüğümüzün uzaktan bir resmini verir ²⁵. Von der Osten, her ne kadar, Kırşehir adını,

¹⁹ Sir Charles Wilson: *Handbook for Travellers in Asia Minor, Transcaucasia, Persia etc.*, London 1903, s. 54.

²⁰ *ayn. esr.*, s. 55.

²¹ R. Oberhummer-H. Zimmerer: *Durch Syrien und Kleinasien. Reise-schilderungen und Studien*, Berlin 1899, s. 183 ve Harita.

²² Bu dört Yunanca yazıt (No. 3, 4, 5 ve 6) aynı eserde Theodor Preger tarafından işlenmiştir, bk. s. 305-306.

²³ H. - H. Graf von Schweinitz: *In Kleinasien. Ein Reitausflug durch das Innere Kleinasien im Jahre 1905*, Berlin 1906.

Hükümet Konağının resmi için bk. *ayn. esr.*, s. 153, res. 64, şehirden bir manzara için bk., *ayn. esr.*, s. 152, res. 63.

²⁴ H. H. von der Osten: “Explorations in Hittite Asia Minor”, *American Journal of Semitic Languages and Literatures* (=ASL) XLIII (1927), s. 152; *ayn. m l l.*: *Explorations in Central Anatolia, Season 1926 (OIP 5)*, Chicago 1929, s. 147.

²⁵ ASL XLIII, s. 152, res. 84 ve OIP 5, s. 145, res. 228.

“Bakır Çağı” kültürü kalıntılarını bugüne kadar intikal ettiren mevkileri gösterir haritasına²⁶ işlemiş ise de Kırşehir Hüyüğünde Hitit devrinden önceki zamanlara ait buluntuları görüp görmediğini zikretmez.

Kızılırmak kavsi içindeki eski mevkileri ele alan Kurt Bittel, Kırşehir’in merkezindeki “Hüyük” veya “Tell”imizi mücmelen tasvir eder²⁷.

1930 yılından beri bugüne kadar Anadolu’nun bir çok yerlerinde sondaj ve kazılar yapıldığı halde Kırşehir Hüyüğünde esaslı araştırmalara girilmiş değildir²⁸. Kırşehir için yazılan bazı monografilerde bile şehrin ortasında yükselen Hüyük hakkında teferruatlı bir tasvire dahi rastlamamaktayız.

Meselâ, Kırşehir’e dair müteaddit yayınları bulunan Cevat Hakkı Tarım, bol sularla, tabîî servetlerle dolu olan Kırşehir gibi bir yerin, Hititlerin nüfuz ve hâkimiyetinden uzak kalamıyacağını²⁹, Kırşehir’in yakın dolaylarında Hititlere aidiyetini tahmin ettiği —mamañ kendisinin bu tahmininde tartışmayı mucip bazı noktaların bulunduğunu söylemeliyiz— mevcut olduğunu tebarüz ettirdiği halde³⁰ asıl Kırşehir Hüyüğüne dair özel bir bahis açmaz³¹. Bununla beraber, C. H. Tarım, Kırşehir etrafında, bölgenin kültür kademine delil teşkil eden müteaddit hüyüklerin bulunduğu, bunlardan en büyüğünün Kırşehir Hüyüğü olduğuna işaret etmiş ve bir müddet önce Hüyük üzerine birkaç yapının temelleri atıldığı sırada pişmiş topraktan yapılmış bir hayli künk, küp ve insan ve hayvan kemiklerinin meydana çıkmış olduğunu kaydetmiştir³².

²⁶ H. H. von der Osten: *The Alishar Hüyük. Seasons of 1930-32*, Chicago 1937, kısım III (*OIP XXX*), s. 424 yanındaki harita, No. XVI.

²⁷ K. Bittel: *Kleinasiatische Studien* (Istanbul Mitteilungen 5) İstanbul 1942, s. 26-28.

²⁸ Bu vesile ile Hüyükte olmasa bile bizzat Kırşehir’in içinde 1947 yılında bir sondaj yapıldığını kaydetmeliyiz (13. yüzyıla ait Caca Bey Medresesinde), krş. W. Ruben ve A. Sayılı: “Türk Tarih Kurumu adına Kırşehir’de Cacabey Medresesinde yapılan araştırmaların ilk kısa raporu”, *Bellefen XI* (1947), s. 673-681.

²⁹ C. H. Tarım: “Kırşehir” maddesi, *Kırşehir Tarih ve Coğrafya Lügati*, Kırşehir 1940, s. 69.

³⁰ ayn. mll.: *Kırşehir tarihi üzerinde araştırmalar*, Kırşehir 1938, s. 17-18.

³¹ ayn. yr., Levha I.

³² ayn. yr., s. 40 v.d.

Kırşehir'deki Türk eserleri hakkında bir etüd kaleme almış olan Ali Saim Ülgen³³, Hüyüğümüze de bir vesile ile kısaca temas etmekte³⁴, konusu dışında kaldığı için, bittabî teferuata girmemektedir.

Kırşehir Havzası hakkındaki mezuniyet tezinde (1944) Ekrem Arda Hüyüğümüz hakkında C. H. Tarım'ın verdiği malûmatın hemen aynını vermekte ve şehrin tarihçesine taallûk eden faslını sadece C. H. Tarım'dan aldığı bilgiye dayandırmaktadır³⁵.

1947 yılında Kırşehir'de araştırmalarda bulunan Walter Ruben'in yayınına gelince³⁶: Kırşehir ve çevresindeki Türk - İslâm, Yunan - Roma çağlarına ait çeşitli eserler hakkında bilgi veren W. Ruben, Hüyük hakkında şunları söylemektedir: "Şehrin ortasında eskiden bir müstahkem mevki olduğundan şüphe etmediğimiz bir tepe vardır. Tepe sun'î bir şekilde meydana getirilmiştir³⁷".

C

Kırşehir Hüyüğü üzerinde dolaşıp keramik toplama ameliyemiz iki gün sürdü (27-28 Temmuz 1950). Hüyükte, yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, evvelce açılmış olan bir çok çukur, yarık ve kesitler topraküstü incelemelerimizi kolaylaştırdı. Bundan başka Hüyüğün bilhassa batı, güney-batı ve doğu yamaçlarında yer yer bulunan ve muhtelif yapıların temel hafriyatından ve yol açma için kenarlara atılmış toprak tümseklerinden teşekkül eden moloz yığınlarında da —karma karışık vaziyette olsa dahi— çeşitli kültür devirlerine ait keramik parçalarına rastladık. Bu toprak yığınlarını araştırarak

³³ A. S. Ülgen: "Kırşehir'de Türk eserleri", *Vakıflar Dergisi II*, Ankara 1942, s. 253-260.

³⁴ *ayn. esr.*, s. 254. Bu vesile ile, 1935 ve 1939 yıllarında Kırşehir'de bir kaç gün kalan muharrir Nahit Sırrı Örik'in gezisini de zikredebiliriz (N. S. Örik: *Kayseri, Kırşehir, Kastamonu*, İstanbul 1955, s. 48-61 ve 78-83; ayrıca krş. *ayn. mll.*: *Ülkü XVI* [1940], *sayı 91*, s. 33 - 42; *sayı 92*, s. 145 - 151; *sayı 93*, s. 239 - 243). N. S. Örik daha ziyade islâmî devir eserlerini tasvir etmiş, Kırşehir Hüyüğü hakkında ise yalnız iki yerde "tepe" tâbirini kullanmıştır (bk. *ayn. esr.* s. 54 ve 79).

³⁵ E. Arda: *Kırşehir Havzasının Monografyası* (Edebiyat Fakültesi mezuniyet tezi), İstanbul 1943-44, s. 16 (İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Tezler serisi No. 915).

³⁶ W. Ruben: "Kırşehir'in dikkatimizi çeken sanat âbideleri", *Bellekten XI* (1947), s. 603-640; XII (1948), s. 173-193 (aynı yazının Almanca özeti için bk., *ayn. yr.*, s. 194-205).

³⁷ *Bellekten XI* (1947), s. 603.

yahut da eskiden açılmış bulunan birkaç insan boyu yüksekliğindeki kesitlere merdiven dayayıp yarısı içerde, yarısı ise dışarıda kalan çanak - çömlek parçalarını el ile kolayca çekerek etüdlük malzemeyi sağladık.

Hüyükte müteselsil kültür katlarının tesbiti için bir sondaj yapmaya vakit ve imkân bulunamadı. Bu itibarla aşağıda tasvir edilip yayınlanan parçalar, karma karışık malzeme yığını arasından seçilip tasnife tâbi tutulan örneklerden ibarettir ³⁸. Bu buluntuların verdiği sonuca göre Kırşehir Hüyüğünde "Eski Bronz", Hitit, "Demir", Hellenistik, Roma, Bizans, Türk - İslâm çağlarına ait müteselsil iskânların mevcut olduğu anlaşılmaktadır.

I. Kalkolitik devre kesin olarak maledebileceğimiz parçalar bulunamadı. Yalnız, Hüyüğün kuzey yönünde olup şimdiki Hükümet Konağının karşısına rastlıyan dik yarmanın en alt kısmında, gayet kaba işçilikte, çok samanlı ve irice kumlu bir kilden tornadan geçmeksizin yapılmış ikisi kirli deve tüyü, biri de koyu esmer renkte üç keramik parçası meydana çıkardık. Alacahöyük ³⁹, Güllücek ⁴⁰ ve Pazarlı'nın ⁴¹ kalkolitik keramiğini andıran bu parçaların gerçekten kalkolitik devre ait olup olmadıkları hususunda kesin bir şey söyleyemeyeceğiz. Zira tabaka hafriyatı ile tevsik edilmiş degillerdir.

II. Eski Bronz Çağında Kırşehir Hüyüğünün oldukça kesif bir iskâna sahne olduğu anlaşılmaktadır. Bu devre ait elle yapılmış bir hayli keramik topladık. Parçalardan yalnız birinin içi ve dışı cilâlı olup siyah astarlı ufak bir çukur tabağın kenar kısmını teşkil etmektedir ve az samanlı, kalınca kumlu bir kilden imal edilmiştir.

Mat parçalara gelince, bunların büyük bir kısmı deve tüyü (res. 4) ⁴², az bir kısmı ise koyu deve tüyü (res. 5) ⁴³ yahut gri renkte olup az samanlı kalınca kumlu bir kilden imal edilmiştir. Bunların

³⁸ Kırşehir Hüyüğünden toplanmış olan etüdlük topraküstü buluntuları hâlen İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Eski Ön Asya Dilleri ve Kültürleri Kürsüsü Koleksiyonundadır.

³⁹ Meselâ bk. H. Z. Koşay: *Ausgrabungen von Alaca Höyük*, Ankara, 1944, Lev. CXXIV (üstten birinci sıra, en sağdaki).

⁴⁰ H. Z. Koşay - M. Akok: "Büyük Güllücek araştırmaları üzerine ilk kısa rapor", *Belleten*, XII (1948), s. 471 v. dd. ve lev. XCV, res. 29.

⁴¹ H. Z. Koşay: *Pazarlı Hafriyatı Raporu* (1937-1938), Ankara 1941, lev. IX.

⁴² Mukayese için bk. *OIP* XXVIII, s. 167, res. 168:c/478, krş. s. 176.

⁴³ krş. *OIP* XXVIII, s. 169, res. 170:c/1348.

hiçbiri tam parça halinde elimize geçmedi. Mamafih parçaların şekilleri bunların ekserisinin, M. ö. III. bin yılı Anadolu yayla kültürünün hâkim kap tiplerinden çukur çanaklara ait olduklarını göstermektedir.

Bu vesile ile, Kırşehir Hüyüğünde çıkan Eski Bronz Çağına ait keramik parçalarının, Alishar I çanak - çömleğine pek benzediğini bilhassa tebarüz ettirmek isteriz.

III. Kırşehir Hüyüğü üzerinde Hitit Çağına (M. ö. II. bin) ait tornada yapılmış gerek mat ve gerek parlak olan çeşitli keramik parçalarını bol miktarda topladık.

a) *Mat* Hitit çanak - çömleği arasında muhtelif tip ve kalitede tabak, çanak, testi ve küplere aidiyetleri anlaşılan parçaları zikredebiliriz. Meselâ res. 6, oldukça ince hamurlu ve kumlu, orta derecede pişirilmiş, orta işçilikteki bir çukur tabağı göstermektedir. Eski ve yeni Hitit devirleri boyunca bu kap tipine rastlanıldığı malûmdur ⁴⁴. Res. 7, mat renkli diğer bir örneği göstermekte olup iyi işçilikteki dibi sivri bir testicik parçasını temsil etmektedir.

b) *Boyalı ve parlak* Hitit keramiğine gelince: Kırşehir Hüyüğünden elde edilen bu kabil parçalar her bakımdan iyi kalitede olmakla beraber Boğazköy, Alacahöyük veya Alishar'dakiler gibi fevkalâde bir işçilikte değildir. Hamuru ince, bazan ise pek ince olan yine tornada yapılmış bu keramik, açık kahve rengi, kırmızı, şarap kırmızısı, —yalnız bir tek misalde ise— krem renkli bir astarı havidir. Toplanmış olan parçalardan, aşağıdaki esas formları çıkartabiliriz: Tabaklar (res. 8), çanaklar (m. res. 4-5) ⁴⁵, pişmiş topraktan yapılmış mataralar, yonca ağızlı çaydanlıklar, gaga ağızlı çaydanlıklar, testiler (res. 9) ve kulplu testiler (m. res. 3) ⁴⁶.

Şimdiye kadar Kırşehir'in içinde herhangi bir Hitit yazıtı bulunmamışsa da, şehrin yakınındaki Malkaya Hitit hiyeroglif yazıtı ⁴⁷

⁴⁴ K. Bittel: "Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Boğazköy", *MDOG* 75 (1937), s. 40 yanındaki res. 21 üzerinde görülen desen levhası; buna benzer bir parça için meselâ bk. *OIP* XXIX, s. 127, res. 168:d/2829, krş. lev. IV.

⁴⁵ 4 No. lu metin resmimiz için krş. *OIP* XXIX, s. 175, res. 217, Nr. 65 ve 5 No. lu m. resmimiz için krş. *ayn. esr.*, s. 175, res. 217, Nr. 65.

⁴⁶ Meselâ buna benzer bir parça için bk. C. F. Schaeffer: *Stratigraphie comparée et chronologie de l'Asie Occidentale*, London 1948, Lev. 193, No. 33.

⁴⁷ H. G. Güterbock: "Kırşehir civarında bulunan bir Eti Kitabesi", *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi* V, sayı 4 (1947), s. 455; Ruben: "Eigenartige

Kabaklı menşeli rölyefli keramik parçası⁴⁸, yine Kırşehir'in yakın ve uzak dolaylarındaki hüyüklerden toplanmış Hitit keramiği buluntuları ve bilhassa bizzat şehrin merkezinde kâin Hüyükten bol miktarda elde edilen Hitit çanak - çömlek parçaları, Kırşehir ve çevresinin Hititler devrindeki önemine işaret teşkil ederler.

Boğazköy metinlerinden, Kırşehir'in Hititler devrindeki adını temyiz etmek bugüne kadar mümkün olamamıştır. Böyle bir şehir adı tesbitini, hüyüğümüzden müstakbel kazılarla çıkacağını umduğumuz tabletlerden bekleyebiliriz. Mamafih Malkaya yazıtının sahibi olan Prensin⁴⁹ Kırşehir'in de hâkim veya idarecisi (meselâ valisi) olduğu farzedilecek olursa, şehrimizin eski adının Malkaya yazıtında geçmiş olması akla gelebilir; bu soruyu cevaplandırmak ise, hiç şüphesiz adı geçen Hitit hiyeroglif metninin H. Th. Bossert tarafından yapılacak olan nihaî yayını beklememizi gerektirir. Bununla beraber, Malkaya yazıtından Kırşehir'in Hititler devrindeki adı elde edilmese dahi Boğazköy-Hattuşa'dan güneye doğru inen bir yol üzerinde kâin Kırşehir'in Hititler devrinde mühim bir merkez olduğu anlaşılmaktadır^{49a}.

IV. Topladığımız malzeme arasında M. ö. II bin yılı Hitit devresinden sonraki çağa ait bol miktarda parçalar da vardır. Umumiyetle "Demir Çağı" suretinde adlandırılan bu devrin malı olan çanak - çömleği —herhangi bir tabaka hafriyatı sayesinde elde edilmedikleri için— kesin bir tasnife tabi tutmak mümkün olamayacaktır. Bununla beraber Orta-Anadolu kültür camiasına dahil hüyüklerin M. ö. I bin yılına ait katlarında bulunmuş olan keramiklerle benzerliklerini gözönünde tutarak bu parçaları hiç olmazsa umumî bir tasnife tâbi tutmaya çalışacağız.

Denkmäler aus Kırşehir", *Belleten* XII (1948), s. 200; H. Th. Bossert: "Orta Anadolu'da yapılan bir gezi hakkında kısa ön-rapor", *Belleten* XIV (1950), s. 667-669.

⁴⁸ H. Th. Bossert: "Kleine Mitteilungen", *Jahrbuch für Kleinasiatische Forschung* II, 1 (1951), s. 108 ve lev. VI; ayrıca krş. M. Riemschneider: *Die Welt der Hethiter*, 2. baskı, Stuttgart 1955, lev. 59 üstte.

⁴⁹ Bossert: *Belleten*'de XV (1950), s. 668.

^{49a} Bu vesile ile Ernst Diez'in, Kırşehir'de Cacabey Medresesindeki dikkat çekici sütun inşasını Hitit çağına kadar çıkardığını (krş. *Felsefe Arkivi* II [1947], s. 222) ve Walter Ruben'in ise aynı sütun tarzını Hind mimarî şekilleriyle karşılaştırdığını (bk. *Belleten* XI [1947], s. 606 - 607 ve Lev. CX, res. 1) hiç olmazsa zikretmek isteriz.

a) Büyük Hitit devrinden sonraki çağa ait *tek renkli* bir çok çanak - çömlek parçalarının hemen hepsi siyahça, veya tamamen siyah renkte olup bunlardan yalnız biri kırmızıdır. Res. 10 da, koyu gri, kaba hamurlu bir testi parçası görülmektedir (aynı parçanın profili için bk. m. res. 6); kabın şekli meselâ Alishar Hüyüğünün büyük Hitit devrinden sonraki çağa ait keramik örnekleri arasında görülür ⁵⁰.

Res. 11 de, kaba hamurlu, kumlu, gri renkli ve mahkûk süslü diğer bir parçayı bulmaktayız. Res. 11a ise bize, kulpları üst kenardan çıkmalı büyücek bir çanak (aynı kabın profili için bk. m. res. 6a) parçasını göstermektedir.

Kırşehir'deki ikametimiz esnasında, şehir sâkinlerinden biri, kendi kolleksiyonuna ait olup Hüyük eteğindeki evinin inşasında kırksız bir şekilde topraktan çıkmış olan bir testi incelemek üzere getirdi (bk. res. 12). Bu testi, kırmızı, ince kumlu, oldukça ince hamurlu bir kilden mamûl olup yüksekliği 42 cm., ağız çapı ise 12,5 cm. kadardır. Kırmızı astarlı ve cilalı olan testinin boynunda birbirine paralel iki mahkûk çizgiden mürekkep bir band içinde yine mahkûk bir dalgalı hattın teşkil ettiği süs bulunmaktadır. Testi boynunun hemen altında, birbirinden ufak aralıklarla ayrılan sekizgen yıldızlardan müteşekkil diğer bir band görülmektedir. Testinin boynu ile karnının üst kısmı arasında ise, yine birbirine paralel mahkûk hatlar kabın çevresini kuşatmaktadır. Bahis konusu olan bu çağda oldukça sık rastlanan bu kap tipine mukayese misali olmak üzere Alishar menşeli iki testi vereceğiz ⁵¹; mamafih Alishar'ın bu kapları, —yalnız boynunda mahkûk hat süslü bir tanesi müstesna—, boyalı olup hâfırları tarafından M. . I bin yılının ilk yarısına tarihlendirilmişlerdir.

Hüyüğümüzün Büyük Hitit Devleti devri sonrasına ait keramik buluntularından bir kaçı her ne kadar monokrom Frig keramiğini andırıyorsa da, —hattâ belki bunlardan ikisi büyük bir ihtimalle "Frig" parçasıdır— bunları burada ayrı bir paragrafta mütalâa etmiyeceğiz, zira bunlar evvelâ gayri kâfi miktarda bulunmuş olup aralarında boyalı ve geometrik süslü olanları mevcut değildir. Mamafih, bu, Kırşehir Hüyüğünde Frig iskânının bulunmadığını ta-

⁵⁰ krş. OIP XXIX, s. 379, res. 428:e/2328 ve e/2329, bk. s. 390.

⁵¹ *ayn. esr.*, s. 369, res. 418:d/595; mahkûk hat süsleri için krş. OIP XXX, s. 29, res. 38:c/53 ve krş. s. 49.

zammun etmez; çünkü Kırşehir'in yakın ve uzak çevresinde (meselâ Hashöyük, Araplı, Budaksahip ve Topaklı gibi) Frig keramiği buluntularının elde edildiği⁵² malûm bir keyfiyettir.

b) Kırşehir Hüyüğünden Büyük Hitit devrinden sonraki çağa ait yalnız boyasız değil, fakat aynı zamanda *boyalı* çanak - çömlek parçaları da topladık. Bu parçalar, von der Osten tarafından M. ö. I. bin yılının ikinci yarısına maledilmiş olan Alishar menşeli keramiğe pek benzemektedir⁵³. Gerekli stratigrafik mütalâalara sahip olamadığımız için Hüyüğümüzün bu zamana ait boyalı keramiğini kesin olarak tarihlendiremeyeceğiz. Seçme misal olmak üzere aşağıdaki birkaç parçayı ele alalım: Res. 13, oldukça iyi, ince kumlu ve ince samanlı kilden imal edilmiş krem astarlı ve üst kısmında kirli kahve rengi bir süs bandını havi bir parçayı göstermektedir; buna benzer bir parçayı Alishar'da bulmaktayız⁵⁴. Res. 14 de, bir evvelki parçanın imal kalitesinde olan başka bir kap parçası görülüyor; kahverengimsi kırmızı renkte süs şeritlerini ihtiva eden bu örneği yine bir Alishar keramiği ile⁵⁵ karşılaştırmak arzusundayız. Res. 15 de aynı yapılış vasıflarını haiz diğer bir parçayı görmekteyiz ki, bu da yine bir Alishar parçasına⁵⁶ benzer. Res. 16 ise, ince işçilikte olan ve kirli açık kahve rengi süs şeritlerini ihtiva eden bir çanak - çömlek kalıntısını göstermektedir; bu tarzdaki bir süsü, —bittabî başka bir kap tipini temsil etmesine rağmen—, bir Alishar parçasında da⁵⁷ bulmak mümkündür.

c) Hüyük üzerinde *Hellenistik* devre ait topladığımız keramik kalıntılarının miktarı da oldukça mebzuldür. Bunlar arasında, yumuşak ve gevrek hamurlu, mat, monokrom ve basit tipte mutfak eşyası ele geçmiştir ki, üzerlerinde —bugün tabiatıyla zail olmuş bulunan— kırmızı veya açık kırmızı bir astara maliktirler. Misal olarak krş.: Res. 17 a-b (bir tabak parçasıdır)⁵⁸ ve Res. 18 (bir çanak parçasıdır⁵⁹, aynı çanağın profili için bk. m. res. 7). Keza bk. metin

⁵² OIP XXX, s. 450 yanındaki XX No. lu harita; K. Bittel: *Grundzüge der Vor-und Frühgeschichte Kleinasiens*, 2. baskı, Tübingen 1950, harita 6.

⁵³ OIP XXX (1937), s. 57-59.

⁵⁴ OIP XXX, s. 57, res. 63, No. 4.

⁵⁵ *ayn. esr.*, s. 59, res. 65, No. 4; keza bk. *ayn. esr.*, s. 38, res. 46:e /1018.

⁵⁶ *ayn. esr.*, lev. V, No. 4.

⁵⁷ *ayn. esr.*, s. 27, res. 36:d/744, krş. s. 49 ve lev. IX.

⁵⁸ krş. OIP XXX, s. 75, res. 81, No. 34.

⁵⁹ Buna benzer bir profil için krş. OIP XXX, s. 75, res. 81, No. 23.

resmi 8 (diğer bir çanağın profilidir) ve metin res. 9 (aynı kalitedeki başka bir tabağın profilidir) ⁶⁰. Res. 19 gayet parlak, ince işçilikte koyu kırmızı bir tabak parçasını göstermekte olup iç kısmında siyah paralel şeritler bulunmakta ve muhtemelen aynı devre (Hellenistik) ait olmaktadır.

Kırşehir Hüyüğü, hellenistik ("galat") tâbir edilen bir keramik örneğine ait kalıntıları vermesi bakımından da bilhassa önemlidir. Hellenistik ("galat") adı verilen ve K. Bittel tarafından ele alınan ⁶¹ keramiğin, bugünkü bilgimize göre Kızılırmak kavsının doğu kesimine rastlayan bölgede ancak Boğazköy ⁶², Alişar ⁶³ ve Büyük Nefezköy (Tavium)' den ⁶⁴ meydana çıkmış olduğu malümdür ^{64a}. Kırşehir Hüyüğünde de bu evsafa hem tek renkli ve hem çok renkli keramik örnekleri bulundu.

Res. 20a-b, ince işçilikte kirli açık kırmızı renkte monokrom bir tabak parçasını (profil için bk. m. res. 10) göstermekteyiz; parçamız işçilik bakımından Alişar menşeli bir tabağı ⁶⁵ ve Boğazköy menşeli bir amfora ile bu amforaya kapak olarak kullanılan bir tabağı ⁶⁶ bilhassa andırmaktadır.

Kırşehir menşeli Hellenistik ("galat") keramiğinden birkaç örneği aşağıda kısaca zikrederim: Res. 21 de, kırmızımtırak kahverengi astarlı ve cilâlı bir çanağın (profil için bk. m. res. 11) parçasını

⁶⁰ Buna benzer bir profil için bk. *ayn. esr.* s. 75, res. 81, No. 11.

⁶¹ K. Bittel: *Kleinasiat. Studien*, s. 31-33.

⁶² R. Zahn: *Jahrb. d. Deutsch. Archaeol. Inst., Archaeol. Anzeiger XXII* (1907), sütun 227-228; K. Bittel: *MDOG 76* (1938), s. 25-28; Bossert: *Altanatolien*, Berlin 1942, s. 86-87 ve res. 1127-1128; K. Bittel: *MDOG 88* (1955), s. 30-31, ve s. 30'daki res. 13.

⁶³ *OIP VI* kitabın başındaki levha (= *OIP XXX*, lev. X, 184); *OIP XXX* s. 24, res. 31:c/1953 ve c/2249, s. 25, res. 32:c/2200; *OIP XXX*, lev. VII, No. 4 ve 5; ayrıca krş. *OIP XXX*, s. 19 not 13, s. 22 ve s. 36.

⁶⁴ K. Bittel: *Halil Edhem Hatıra Kitabı* cilt I, s. 175-176; *Kleinasiat. Stud.*, lev. 13, res. 17:b-d.

^{64a} Bu vesile ile Kültepe'de Hüyük üzerinde 1955 mevsiminde yapılan kazı esnasında hellenistik ("galat") keramiğine ait bazı parçaların meydana çıkmış olduğunu belirtmek isteriz. Bu örnekleri, burada zikretmeliğimize müsaadesinden dolayı Kültepe Hafriyatı Direktörü Prof. Dr. Tahsin Özgüç'e derin teşekkürlerimizi sunarız.

⁶⁵ *OIP XXX*, s. 26, res. 34:d/421. Benzerlik teknik bakımdan olup şekil bakımından değildir.

⁶⁶ krş. *MDOG 76* (1938), s. 26-27 ve res. 15.

bulmaktayız; bunun dış kenarında krem renginde bir band bulunmakta ve onun üzerinde de kahve rengindeki ince şeritlerin teşkil ettiği —bugün için teşhisi tamamen vâzih olmıyan— bir süs motifi görülmektedir; bu parçayı, Hellenistik (“galat”) telâkki edilen Alishar menşeli ⁶⁷ bir keramikle ⁶⁸ karşılaştıracamız. Res. 22, krem astarlı olup kenarında kahverengi bir süs bandını havi diğer bir çanak parçaçasını (profil için bk. m. res. 12); bunun benzerini yine Alishar menşeli bir kap parçasında ⁶⁹ bulmaktayız. Res. 23 de ise, krem astarlı olup alt kısmı ikinci bir açık gri boyayı havi olan ve iki rengin birleşme noktasında ise koyu gri renkte bir şeritçik ile ayrılan diğer bir polikrom parçayı misal olarak vermekteyiz; bunun, Büyük Nefezköy menşeli bir parça ile ⁷⁰ benzerliği aşikârdır.

Kırşehir Hüyüğünde bulduğumuz Hellenistik (“galat”) keramik örnekleri bir tabaka hafriyatı ile meydana çıkmadıkları için, tarihlendirme bakımından bizi hiç şüphesiz kesin sonuca ulaştırıyacaktır. Bununla beraber yukarıda zikrettiğimiz benzerliklerini gözönünde tutarak bunları takriben M. ö. 3-2. yüzyıllara atfedebiliriz. Her ne suretle olursa olsun bu parçalar Tavium’un 90 km. kadar güney-batısında ve Boğazköy’ün de 120 km. kadar güneyinde bulunan Kırşehir’de bir Galat iskânına delâlet etmektedir ⁷¹.

V. Kırşehir Hüyüğü bize kâfi miktarda Roma devrine ait keramik parçaları da vermiştir. Bunların arasında kırmızı renkte iyi cilâlı, iyi işçilik evsafını haiz tabaklar ve çanaklar bulunduğu gibi günlük ihtiyaçta kullanılan mutfak çanak - çömleği ve aynı zamanda *terra sigillata* örnekleri de bulundu. Pek ufak parçalar halinde bulduklarından bunların burada ne tasvirlerini yapmak ve ne de fotoğraflarını basmak niyetinde değiliz (aynı çağa ait iki tabağın profili için bk. m. res. 13-14) ⁷².

⁶⁷ OIP XXX, s. 24, res. 31:c/1953.

⁶⁸ Ayrıca bk. *ayn. yr.*, s. 48 ve lev. IX.

⁶⁹ OIP XXX, s. 23, res. 30:c/1504 ve lev. IX.

⁷⁰ Bittel, *ayn. esr.*, lev. 13, res. 17:b.

⁷¹ Küçük Asya Galatları için krş.: Felix Stähelin: *Geschichte der kleinasiatischen Galater*, 2. baskı, Leipzig 1907; J. G. C. Anderson: “Galatian Civilisation”, *JHS* XIX (1899), s. 312 vdd.; K. Bittel; “Tavium,” *Halil Edhem Hatıra kitabı* (In Memoriam Halil Edhem), cilt I, Ankara 1947; K. Bittel: *Kleinasiat. Studien*, s. 1-38.; C. Bosch: “Die Kelten in Ankara”, *Jahrb. f. kleinasiat. Forsch.* II, 3 (1953), s. 283-293.

⁷² m. res. 13 için krş. OIP XXX, s. 75, res. 81, No. 8.

VI. Hüyüğümüzde bir miktar Bizans keramiği parçası dahi bulduk (bk. res. 24-25).

Seyri sefere müsait bir mevkide bulunuşu ve kaplıcaları sayesinde Kırşehir'in (eski adı: Mokissos-Iustinianopolis) ⁷³ Bizanslılar devrinde de önemi haiz bir şehir olduğu anlaşılmaktadır. Bizzat bu günkü şehrin içinde—erken bir zamanda tahrip edilmiş olmaları gereken—Bizans anıtlarının topraküstü kalıntıları henüz bulunmamış olmasına rağmen, topladığımız keramik parçaları Kırşehir'de Bizans iskânını ispat eden delil mahiyetindedir.

VII. Kırşehir'in Selçuklular zamanında güzel anıtlarla dolu mâmur bir şehir olduğu malûmdur. Hüyüğümüz Selçuk devrine ait keramikten de bazı parçalar vermiş bulunmaktadır. Res. 26, dışında kabartma yıldızcıklarla nebat süsleri bulunan ve profili de Alişar menşeli yine Selçuk devrine ait bir çanağa ⁷⁴ benzeyen bir kap parçasını göstermektedir. Bundan başka Selçuk çini kaplarından bazı parçaçıkları keza Hüyükte bulduk. Diğer taraftan, Hüyüğün üzerinde,—tahrip edilmiş oldukları için bu güne kadar bittabi intikal edemiyen—Selçuk binalarının da bir zamanlar yer almış olmaları çok muhtemeldir ⁷⁵.

⁷³ W. Ramsay (*Historical Geography of Asia Minor*, s. 220, 257, 269, 283, 299, 300), H. Kiepert (*Formae Orbis Antiquae VIII*, metin 17 a) ve bunların mütalaa-larına dayanarak başka müellifler de (meselâ bu arada von der Osten, krş. *OIP XXX*, s. 358 yanındaki IX No. lu harita) kadim "Mokissos" şehrinin teşhisini Kırşehir'de aramışlardır. Buna mukabil W. Ruge (Pauly-Wissowa, *RE XV* [1931], s. 1515) ve K. Bittel (*Kleinasiat. Studien*, s. 27-28) böyle bir teşhisi câlibi süal addetmişlerdir. Bizans kaynaklarına nazaran "Mokissos" şehri 6. yüzyıldan itibaren (krş. *RE XV*, s. 2514-2515), İmparator Iustinianos'un burasını yeniden inşa edip Metropol'lük mertebesine yükseltmesini müteakip "Iustinianopolis" adını almıştır. Bu itibarla Mokissos'un Iustinianopolis'e tekabül etmesi keyfiyeti kesindir. Yazılı malzemenin eksikliği dolayısıyla Kırşehir ile Mokissos-Iustinianopolis'in ayniyetini tespit mümkün olamamıştır. (krş. K. Bittel, *ayn. esr.* s. 27, 41; W. Ruben, *Belleten*'de XII [1948], s. 191. Bu sesile ile, Ruben'in Kırşehir Kaplıcasının kaya duvarında vaktiyle mevcut olup sonradan sökülüp alınan bir yazıttan bahsetmesini ve bu gün maalesef kaybolmuş olan bu yazıt üzerinde şehrimizin eski adının zikredilmiş bulunması ihtimaline dair kaydını zikre şayan addetmekteyiz, krş. *Belleten XII* [1948]. s. 203). Maamafih, Kırşehir'in Ancyra (Ankara) ile Caesarea Mazaca (Kayseri) arasında kâin bulunması, ve yine sıcak-su hamamlarına ve bilhassa üzerinde müteaddit devirlerin belgelerini taşıyan bir Hüyüğe sahip olması dolayısıyla şehrimizin Mokissos-Iustinianopolis ile ayniyeti hususunun yakın bir ihtimal olduğunu da düşünmemiz gerekir.

⁷⁴ Profil benzeri için krş. *OIP XXX*, s. 210, res. 231:3122b, bk. ayrıca s. 209.

⁷⁵ krş. Bittel, *Kleinasiat. Stud.*, s. 27.

VIII. Gerek Kırşehir Hüyüğünün üzerinde ve gerek eteğinde Türk-Osmanlı devrine ait müteaddit keramik örnekleri elimize geçti. Bunlardan ekserisi günlük ihtiyaç için kullanılan çanak-çömlek kalıntıları olduğu için, burada yayınlamaktan sarfı nazar ediyoruz.

Hüyük üzerindeki “Kale Camii” yahut şimdiye kadar “Alâeddin Camii” namıyla marûf camiin dahi Osmanlı devrinin başlarına ait olduğu anlaşılmaktadır (14. yüzyıl iptidası)⁷⁷.

Netice: Araştırmalarımızın sonucunu kısaca özetleyecek olursak, Kırşehir Hüyüğünün “Eski Bronz”, Hitit, “Büyük Hitit devri sonrası”, Hellenistik, Roma, Bizans ve Türkler (Selçuk, Osmanlı) çağında mühim bir mevki olduğunu tesbit etmiş oluruz. Mamafişunu da bir defa daha belirtmek isteriz ki, sonuçlarımızın büyük bir kısmı sadece topraküstü keramik buluntularına dayanmakta, bittabi eksiksiz bir kültür silsilesi verdiğini iddia etmemektedir.

Kırşehir Türkiye Cumhuriyeti devrinden itibaren ve bilhassa 1936’da vukubulan şiddetli yer depreminden sonra hayrete şayan derecede bir gelişme hamlesi kaydetmiş ve tarihî anıtlarının onarımı hususunda da dikkat çekici bir terakki göstermiştir.

Kırşehir Hüyüğünde sistematik bir kazıya girişmenin zamanının gelmiş ve hattâ şimdiye kadar gecikilmiş olduğuna kaani bulunuyoruz. Hüyüğümüzde yapılacak hafriyat sayesinde, Orta-Anadolu’nun M. ö. III. bin yılına ait gelişmiş bir kültürünün belgelerine raslanacağına, M. ö. II. bin yılı Hititler çağının mühim bir merkezinin tespit edilebileceğine ve hattâ büyük bir ihtimal ile Hellenistik (“galat”) keramiğinin tarihlendirilmesi hususunda bir anahtarın bulunabileceğine inanmaktayız.

⁷⁶ ‘Azîz b. Ardaşîr Astrâbâdî’nin “*Bazm-u Razm*”inde, Kadı Burhaneddin’in (14. yüzyılın ikinci yarısı) Kırşehir Kalesini yeniden tahkim edip burasını surla takviye ettiğini ve bu sür çevresi boyunca derin hendekler kazdığını okumaktayız (*Bazm-u Razm*, Kilisli Rifat neşr., İstanbul 1928 [Farisî metin], s. 397). Bu hadise hakkında kesin bir tarih verilmemiştir. Bu müellifin, bu tasviri ile Hüyüğümüzü mü kasdettiği yoksa asıl Kırşehirini mi kasdettiği hiç şüphesiz kat’î olarak söylenemez. C. H. Tarım’ın böyle bir sür izlerine dair verdiği bilgi (*Kırşehir Tarihi*, 1938, s. 44) bize pek tatminkâr görünmemektedir.

⁷⁷ Son zamanlarda bulunmuş olan bir “berat”a göre bu Cami, bir Ahî olan Alaaddin Paşa zamanında Orhan Gazi’nin saltanatı (1326-1359) esnasında inşa edilmiştir (C. H. Tarım: *Tarihte Kırşehir, Gülşehir, Babailer-Ahiler-Bektaşiler* 3. baskı, İstanbul 1948, s. 99). Maamafih bu Camiin ancak temelleri bu güne kadar intikal edebilmiştir, zira zelzele neticesinde camiin üst yapısı harap olmuş ve sonraları yeniden inşa edilmiştir.

⁷⁸ Bu yerdepremi hakkında bk. P. Arni: *Kırşehir, Keskin ve Yerköy Zلززeleri hakkında*, Ankara 1938 (M. T. A. Yayınlarından, seri B., No. 1, Türkçe ve Almanca).

KIRŞEHİR : HÜYÜK UND LESEFUNDE*

U. BAHADIR ALKIM

Als im Jahre 1950 die Mitglieder des Instituts für Altvorderasiatische Sprachen und Kulturen der Universität İstanbul unter der Leitung von H. Th. Bossert eine Forschungsreise durch Zentralanatolien machten, kamen sie auch nach Kırşehir, einer Provinzstadt 195 km südöstlich von Ankara (Luftlinie etwa 165 km), um sowohl in der Stadt als auch in ihrer Umgebung archäologische und philologische Untersuchungen anzustellen¹. Die Gesellschaft, bestehend aus H. Th. Bossert, Fr. Steinherr, M. Darga, Mustafa Kalaç und dem Referenten, untersuchte die etwa 13 km von der Stadt entfernte Felsinschrift in hethitischen Hieroglyphen, die heute unter dem Namen Malkaya bekannt ist, und machte Papier-Abklatsche und photographische Aufnahmen davon. Hierauf wurde eine neu entdeckte, etwa 25 km von der Kreisstadt Pazarören entfernt aufgefundene hethitische Felsinschrift ebenfalls in Hieroglyphen bei Taçın von H. Th. Bossert einer ersten genaueren Untersuchung unterzogen. Dann suchten die Mitglieder des Instituts auf dem Hüyük von Eğriköy, etwa 85 km südwestlich von Kayseri (Caesarea Mazaca), nach neuen Funden.

Über die beiden Inschriften von Malkaya und Taçın wird H. Th. Bossert ausführlich berichten. Die auf dem Hüyük von Eğriköy aufgelesenen Keramikfunde werden von M. Darga publiziert werden.

Im folgenden werden die auf dem Hüyük von Kırşehir aufgesammelten Scherben vorgelegt. Da es sich nicht um Funde aus einer Grabung, die die Kulturschichten des Hüyüks erschlossen hat, sondern nur um Lesefunde handelt, kann sich der Bericht auf das Notwendigste beschränken.

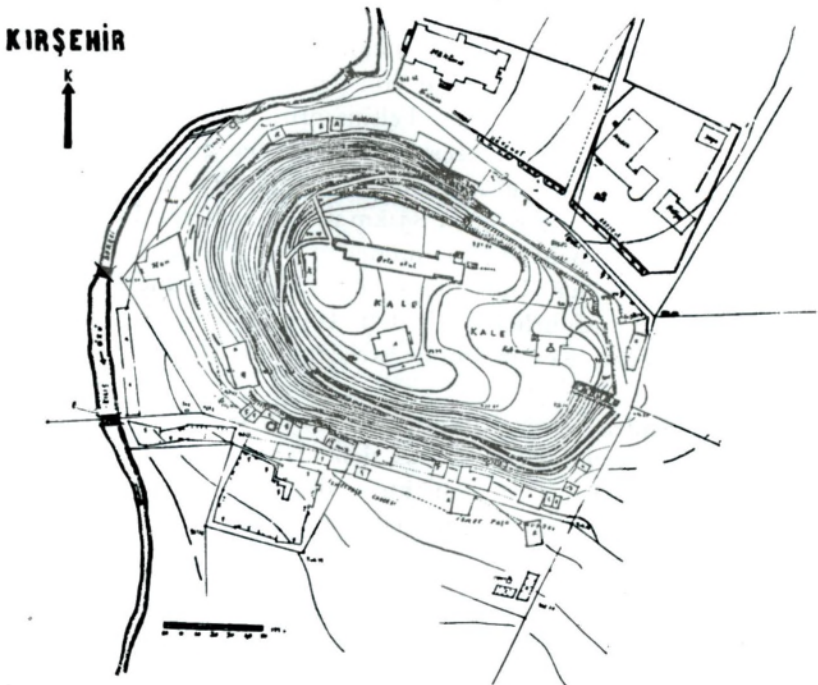
*Für die Durchsicht der deutschen Übersetzung dieses Aufsatzes möchte ich Fräulein Dr. Eva-Maria Bossert und Herrn Dr. Franz Fischer meinen besten Dank aussprechen.

¹ H. Th. Bossert: "Vorbericht über eine Reise in Zentralanatolien", *Bulleten* XIV (1950), S. 672-675.

A

Der Hüyük von Kırşehir (vgl. Textabb. 1), der etwa in der Mitte der Stadt liegt (Abb. 1) und an dessen Westseite ein Nebenfluss des Kızılırmak (=Halys), der Kılıçözü, in unmittelbarer Nähe vorbeifliesst, führt den Namen "Kale" (=Burg) oder "Kaletepe" (=Burghügel); das erweckt die Vermutung, der Hügel sei einst von einer Befestigungsanlage gekrönt gewesen, von der freilich heute nichts mehr zu sehen ist. Dagegen stehen auf dem Hügel ausser einer aus dem 14. Jahrhundert stammenden kleinen Moschee (siehe unten Fussnote 76) und einem vor 18 Jahren errichteten grossen Mittelschulgebäude noch einige kleinere Bauten.

Der Hüyük von Kırşehir hat heute eine Höhe von ungefähr 28 m. Nach dem Plan des türkischen Ministeriums für Öffentliche Arbeiten (vgl. Textabb. 1) beträgt die mittlere Höhe der Stadt 965,5 m,

(m. res. 1/ Textabb. 1)

die Höhe der Hügelspitze 993 m über dem Meeresspiegel. Der heute unregelmässig ovale Hüyük hat eine Längsachse von etwa 290 m und eine Querachse von etwa 172 m.

Von den Abhängen des Hüyüks sind im Laufe der Zeit besonders auf der Nordwest- und der Südseite beträchtliche Erdmassen in ziemlich hohen senkrechten Schnitten weggeräumt worden (vgl. Abb. 2), um am Fuss des Hüyüks Raum für die Errichtung verschiedener Bauten zu gewinnen. Der Hüyük muss also ursprünglich einen anderen, vermutlich etwa kreisförmigen Umfang besessen haben, wie alle anderen Wohnhügel von Zentralanatolien. Man kann seinen ursprünglichen Durchmesser auf annähernd 340 m schätzen.

Man wird ferner annehmen dürfen, dass während des Mittelalters und der Neuzeit, sowohl von Menschenhand als auch durch Erosion, Erde von den obersten Schichten des Hüyüks abgetragen wurde, dass also der Hüyük ursprünglich höher war, als er heute ist.

Bei den Erdbewegungen für die Neubauten der letzten 30 Jahre sind Reste von Lehmziegelmauern alter Gebäude freigelegt worden, heute noch deutlich erkennbar (vgl. Abb. 3).

Als man im Jahre 1938 die Fundamente des grossen Mittelschulgebäudes auf der südlichen Höhe des Hüyüks in die Erde senkte, wurde gewiss durch die Vernichtung besonders auch architektonischer Reste aus früheren Schichten grosser Schaden angerichtet. Auch die Anlage zweier moderner Treppen auf der Ost- und Nordseite des Hüyüks mag Wertvolles zerstört haben.

B

Mehrere Reisende und Gelehrte, die im Laufe der letzten drei Jahrhunderte durch Anatolien reisten, kamen nach Kirşehir und beschrieben die Stadt und das Leben ihrer Bewohner sowie ihre türkisch-islamischen Denkmäler, unter anderem auch die auf dem Hüyük stehende sogenannte "Kale Camii" (=die Burgmoschee); aber die meisten von ihnen äusserten sich nicht ausführlicher über den eigentlichen Hüyük.

So beschreibt Kâtib Çelebi (Khadji Khalfa), ein türkischer Reisender des 17. Jahrhunderts, Kirşehir ganz kurz, wobei

er unter anderem sagt, dass "über der Stadt eine Burg liege"². Wenn er den Ausdruck "über der Stadt" gebraucht, so muss man wohl annehmen, dass seine Burg auf einer Anhöhe stand, die nach Lage der Dinge keine andere sein kann als der unter dem Namen Kale (=Zitadelle) bekannte Hüyük.

Paul Lucas, der im ersten Viertel des 17. Jahrhunderts Anatolien bereiste, kam u. a. auch nach Kırşehir³. Doch verweilte er nicht lange in dieser Stadt. Die Gebäudereste, die P. Lucas während seines Aufenthaltes in Kırşehir vorfand, bezeugten ihm eine einstmalige Blütezeit Kırşehirs. Lucas bedauerte, dass er nach einem nur flüchtigen Besuche diese Stadt wieder verlassen musste⁴.

Baron von Vincke, der mit der ottomanischen Armee im Jahre 1839 Kırşehir passierte, erzählt, dass diese sich weit ausdehnende Stadt an der Strecke Ankara-Kayseri liege und in der dortigem Gegend einen wichtigen Punkt bilde. Wohl berichtet er von den mit Sorgfalt gebauten Moscheen der Stadt, unseren Hüyük erwähnt er dagegen nicht⁵.

William Francis Ainsworth, der sich auf dem Wege von Ankara nach Kayseri im Jahre 1841 in Kırşehir aufhielt⁶, schreibt, dass in der Mitte der Stadt eine künstliche Erhöhung liege, welche für das Alter der Stadt Zeugnis ablege. Auf diesem Hügel besichtigte er einige religiöse Bauten und "sepulchral chapels"^{6a}. W. Ainsworth ist also der erste europäische Reisende, der den Hüyük von Kırşehir erwähnenswert fand.

P. v. Tschihatscheff, der im Jahre 1849 Kırşehir kurz besuchte, schreibt, dass diese weiträumig angelegte, gartenreiche Stadt

² Kâtib Çelebi: *Cihânnümâ* (Weltenspiegel, gedruckt zu İstanbul) 1145/1732, S. 620.

³ Paul Lucas: *Voyage du Sieur Paul Lucas fait par ordre du Roi dans la Grèce, l'Asie Mineure, la Macédoine et l'Afrique*, I, Amsterdam 1714, S. 124. Auf die Karte gezeichnet von G. de l'Isle, wurde der Name unserer Stadt als "Quicher" eingetragen.

⁴ *Ibid.* S. 124.

⁵ [Von Vincke] in H. Kiepert: *Memoir über die Construction der Karte von Kleinasien*, Berlin 1854, S. 45.

⁶ W. Ainsworth: "Journey from Angora by Kaisariyah, Malatiya, and Gergen Kal'eh-si, to Bir or Birehjik", *Journal of the Royal Geographical Society*, X, London 1841, S. 286.

^{6a} W. F. Ainsworth: *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea, and Armenia*, I, London 1842, S. 161.

950 Häuser besitze und dass die Anhöhen im Westen der Stadt höher seien als diejenigen im Osten; den Hüyük jedoch erwähnt er nicht⁷.

Heinrich Barth, der sich Anfang Dezember 1858 einen Tag in Kırşehir (= "Kyr-schehr") aufhielt, legt dar, dass die unter dem Namen "Kastellhöhe" bekannte Erhöhung keine Befestigung sei, dass aber "in sehr alter Zeit hier einmal etwas Kastellähnliches gelegen habe". Die Höhe trage heute eine aus älterem Material gebaute Moschee aus dem 13. Jahrhundert, unter dem er zwei oder drei "Kapitelle" sah, während sie sonst von kleinem "Getrümmer" bedeckt sei⁸. H. Barth sagt über den Charakter der "Kastellhöhe" nichts; aber er gibt eine Planskizze von Kırşehir⁹ im Masstab von 1:10,000, auf der auch der Hüyük samt Moschee eingezeichnet ist (vgl. unsere Textabb. 2).

A. D. Mordtmann, d. Ä., der zusammen mit H. Barth in Kırşehir (= "Kyr-schehr") war, ist wie W. F. Ainsworth der Ansicht, dass unser Hüyük ein "künstlicher Hügel" und "jedenfalls die merkwürdigste Partie des Ortes" sei¹⁰. Er sagt, die Anhöhe in der Mitte der Stadt könne früher eine "Zitadelle" getragen haben, meint aber, obwohl er auf dem Hüyük mehrere Fundamentreste bemerkte, es sei keine Spur von einer Befestigung mehr vorhanden. Des weiteren sagt Mordtmann, dass die Stadt nicht eine Gründung der Seldschuken sei, sondern vielmehr vorseldschukische Bauten in Kırşehir von diesen zerstört wurden.

Auch der bekannte Geograph Carl Ritter gehört zu den Gelehrten, welche die Erhöhung in der Mitte von Kırşehir, unseren Hüyük, bemerkten. Er führt aus, dass auf dieser Höhe eine Anzahl älterer Gebäuderuinen liege¹¹.

⁷ P. v. Tschihatsceff: *Reisen in Kleinasien und Armenien 1847-1863* (Ergänzungsheft 20 zu Petermann's Geogr. Mitt.), Gotha 1867, S. 31.

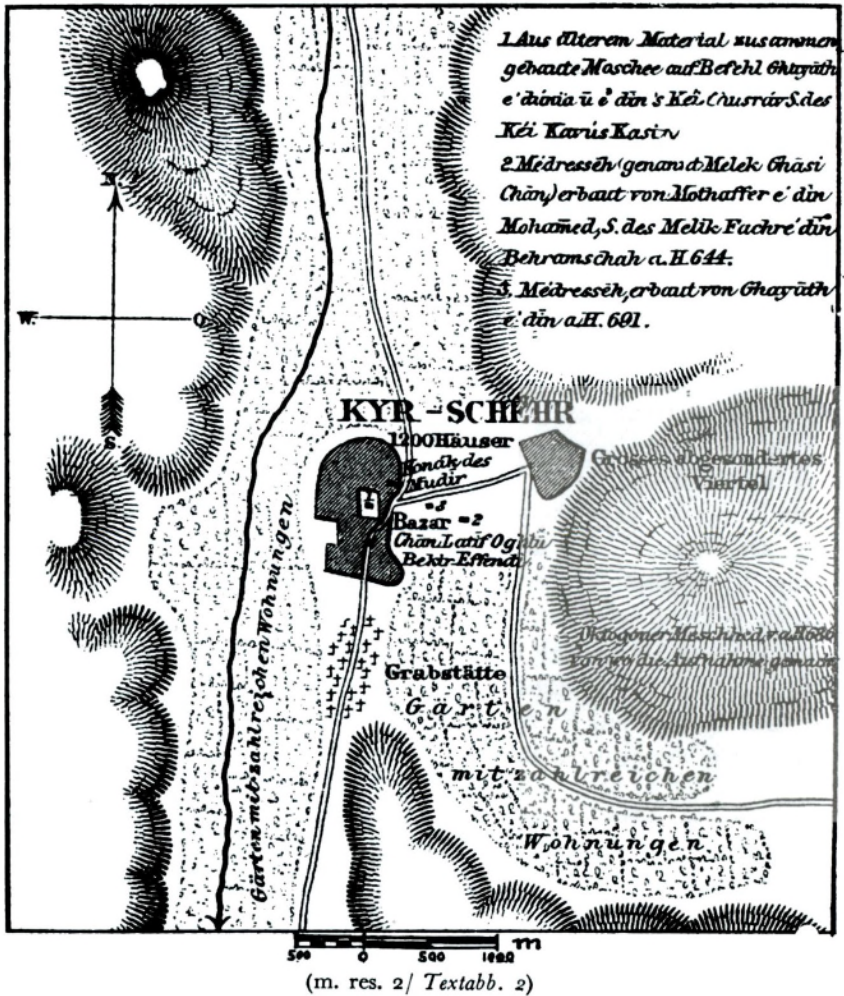
⁸ H. Barth: *Reise von Trapezunt durch die nördliche Hälfte Kleasiens nach Scutari im Herbst 1858*, Gotha 1860, S. 62.

⁹ *ibid.* Karte I, Westblatt.

¹⁰ A. D. Mordtmann, d. Ä.: *Anatolien. Skizzen und Reisebriefe aus Kleinasien 1850-1859* (eingeleitet und mit Anmerkungen versehen von F. Babinger), Hannover 1925, S. 512-513.

¹¹ C. Ritter: *Die Erdkunde. XVIII. Kleinasien I. Teil*, 2. Auflage, Berlin 1858, S. 331.

V. Cuinet, der um diese Zeit Kırşehir besuchte, schreibt, dass man während seines Aufenthaltes dort an einem grossen Schulgebäude auf einer kleinen Anhöhe namens "Kala'a" (=Burg) in der Mitte der Stadt gebaut habe, er sagt aber nichts Ausführliches über den Hüyük¹².

¹² Vital Cuinet: *La Turquie d'Asie. Géographie administrative, statistique, descriptive et raisonnée de chaque province de l'Asie Mineure*, Band I, Paris 1890, S. 335.

W. Ramsay, der im dritten Viertel des 19. Jahrhunderts mehrere Reisen nach Anatolien machte, schreibt in seiner *Historical Geography of Asia Minor* (1890), dass es in den Aussenbezirken von Kırşehir eine hohe künstliche Erhöhung mit steilen Abhängen und breiter Oberfläche gäbe. Diese Erhöhung vergleicht er mit dem "Semiramis-Hügel" in Tyana¹³. Obwohl W. Ramsay diese Erhöhung nicht im Zentrum, sondern an der Peripherie der Stadt bemerkt haben will, wird es sich trotzdem um den gleichen Hüyük handeln. Denn weiteren Hüyüks oder Tumuli begegnen wir erst in grösserer Entfernung von der Stadt.

Henry C. Barkeley, der gegen Ende des 19. Jahrhunderts nach Kırşehir (von ihm "Kurscher" geschrieben) kam, schildert weder den Hüyük noch die historischen Sehenswürdigkeiten der Stadt¹⁴.

Um dieselbe Zeit hielt sich der französische Reisende de Cholet, der von Ankara kam, einen Tag in Kırşehir (in seinem Text "Kirksehir, Kirscheher", auf seiner Karte "Kir-Shehr") auf, dann ging er nach Konya weiter. Er begnügte sich mit einer allgemeinen Beschreibung der Stadt, ohne unseren Hüyük zu berühren¹⁵.

Dagegen hat E. Chantre, ähnlich wie Ainsworth, A. D. Mordtmann d. Ä., C. Ritter und W. Ramsay, den Hüyük von Kırşehir nicht übersehen. Im Jahre 1893 kam er nach Kırşehir¹⁶. E. Chantre drückt ganz klar aus, dass Kırşehir und ein benachbartes Städtchen Hacıbektaş von einem aus Schutt bestehenden Hügel ("colline formée de débris") beherrscht seien¹⁷.

Auch in dem *Handbook for Travellers in Asia Minor, etc.* von Ch. W. Wilson lesen wir von einem steilen, künstlichen, 50 Fuss hohen Hügel in Kırşehir. Dieser Hügel—auf dessen Oberfläche ein grösseres Gebäude stehen soll—ist nach Wilson's *Handbook* dem sogenann-

¹³ W. M. Ramsay: *The Historical Geography of Asia Minor*, London 1890, S. 300.

¹⁴ H. C. Barkeley: *A Ride through Asia Minor and Armenia*, London 1891, S. 135-140.

¹⁵ Le Comte de Cholet: *Voyage en Turquie d'Asie, Arménie, Kurdistan et Mésopotamie*, Paris 1892, S. 44-46.

¹⁶ Ernest Chantre: *Missions scientifiques en Transcaucasie, Asie Mineure et Syrie* (1890-1894), Paris 1895, S. VII.

¹⁷ E. Chantre: *Mission en Cappadoce* (1893-1894), Paris 1898, S. XIII.

ten "Semiramis Hügel von Tyana"¹⁸ ähnlich. Aus demselben Buch erfahren wir weiter, dass im Jahre 1876 eine Feuersbrunst einen grösseren Teil der Stadt vernichtet habe¹⁹.

K. Oberhummer und H. Zimmerer, die sich 1896 in Kırşehir aufhielten, schreiben, dass die gartenreiche Stadt etwa 4000 Einwohner zähle²⁰. Wohl haben sie einige der dortigen Inschriften untersucht²¹ und im Jahre 1899 veröffentlicht, doch den Hügel im Stadtzentrum liessen sie unerwähnt.

Hans-Hermann Graf von Schweinitz, der Kırşehir 1905 kurz besuchte, erwähnt, dass die Stadt ein "emporblühender" und mit schönen Gärten umgebener Sitz eines "Mutesarrifs" (=Mutasarrif) sei. Der Bau eines modernen und grossen "Konaks" (=Hükümet Konağı), den er in seinem Buche abbildet²², sei fast zu Ende geführt, die Stadt im ganzen im Aufblühen begriffen. Über unseren Hüyük äussert er sich jedoch nicht.

Die erste gründliche Kenntnis über den Kırşehir-Hüyük erhalten wir von H. H. von der Osten. Als dieser im Jahre 1926 eine Forschungsreise durch Anatolien machte, kam er unter anderem auch nach Kırşehir und las auf dem sogenannten *citadel mound* (=Burghügel) mehrere Scherben aus hethitischer Zeit auf²³. Von der Osten meint, dieser Hügel könne nichts anderes sein als ein grosser "Hüyük", und er gibt ihn in einer photographischen Aufnahme wieder²⁴. Er erwähnt aber nicht, ob er auch ältere als hethitische Scherben dort gefunden hat, obgleich er Kırşehir als "kupferzeitlichen" Fundplatz auf seiner Karte angibt²⁵.

¹⁸ Sir Charles W. Wilson: *Handbook for Travellers in Asia Minor, Transcaucasia, Persia etc.*, London 1903, S. 54-55.

¹⁹ *ibid.* S. 55.

²⁰ R. Oberhummer - H. Zimmerer: *Durch Syrien und Kleinasien. Reise-schilderungen und Studien*, Berlin 1899, S. 183 und die Karte.

²¹ Diese vier griechischen Inschriften (Nr. 3, 4, 5 u. 6) wurden von Theodor Preger bearbeitet, vgl. *ibid.* S. 305-306.

²² H. - H. von Schweinitz: *In Kleinasien. Ein Reitausflug durch das Innere Kleinasien im Jahre 1905*, Berlin 1906, S. 152-155 u. Abb. 63-64.

²³ H. H. von der Osten: "Explorations in Hittite Asia Minor", *American Journal of Semitic Languages and Literatures* [= *ASL*] XLIII (1927), S. 152; ders.: *Explorations in Central Anatolia, Season 1926 (OIP5)*, Chicago 1929, S. 147.

²⁴ *ASL* XLIII, S. 152, Abb. 84 und *OIP* 5, S. 145, Abb. 228.

²⁵ H. H. von der Osten: *The Alishar Hüyük. Season's of 1930-32*, Chicago 1937 Part III (OIP XXX), Karte XVI bei S. 424.

K. Bittel, der die antiken Orte innerhalb des Halysbogens zusammenfassend behandelt²⁶, beschreibt auch unseren "Hüyük" oder "Tell" im Stadtzentrum von Kırşehir.

Obgleich in den letzten drei Jahrzehnten an verschiedenen Stellen Anatoliens Ausgrabungen stattgefunden haben, wurden an dem Kırşehir-Hüyük keine gründlichen Untersuchungen vorgenommen²⁷. Selbst in den über diese Stadt erschienenen Monographien finden wir keine ausführliche Beschreibung des Hüyüks, der sich doch in der Mitte der Stadt erhebt.

So sagt z. B. Cevat Hakkı Tarım, der mehrere Schriften über diese Stadt herausgegeben hat, ganz richtig, dass eine an Wasser und Pflanzenwuchs reiche Stadt wie Kırşehir vermutlich unter dem Einfluss bzw. der Herrschaft der Hethiter bestanden habe²⁸. Er schreibt ferner, er habe eine Reihe von Funden angetroffen²⁹, die aus den in der näheren Umgebung von Kırşehir liegenden Dörfern stammten, und die nach seiner Meinung, —die wohl nicht unbestritten bleiben wird—, der Hethiterzeit angehörten³⁰. Über den eigentlichen Hüyük sagt er jedoch nur, dass mehrere in der Umgebung von Kırşehir liegende Hüyüks lebendige Zeugen für das hohe kulturelle Alter dieses Gebietes seien, dass ferner der grösste von ihnen der Hüyük sei, der sich in der Mitte der Stadt befinde, und dass seinerzeit mehrere Tonröhren, Pithoi, Menschen- und Tierknochen gefunden worden seien, als man dort zur Fundamentierung einiger Bauten die Erde aushob³¹.

Ali Saim Ülgen, der einen Aufsatz über die islamischen

²⁶ K. Bittel: *Kleinasiatische Studien* (Istanbuler Mitteilungen 5), Istanbul 1942, S. 26-28.

²⁷ In Kırşehir selbst (nicht auf dem Hüyük) wurde allerdings eine Probe-grabung im Jahre 1947 ausgeführt, u. zw. in der Medresse von Cacabey (13. Jahr.), vgl. den Vorbericht von W. Ruben und A. Sayılı: "Türk Tarih Kurumu adına Kırşehir'de Cacabey Medresesinde yapılan araştırmaların ilk kısa raporu", *Belle-ten* XI (1947), S. 673-681 (mit einer englischen Übersetzung: "Preliminary Report on the Results of the Excavation made under the Auspices of the Turkish Historical Society in Cacabay Medrese of Kırşehir, Turkey" a. a. O. S. 682-691).

²⁸ C. H. Tarım: "Kırşehir" in *Kırşehir Tarih ve Coğrafya Luğati*, Kırşehir 1940, S. 69.

²⁹ C. H. Tarım: *Kırşehir Tarihi üzerinde araştırmalar*, Kırşehir 1938, S. 17-18.

³⁰ *ibid.* Taf. I.

³¹ *ibid.* S. 40 f.

Denkmäler von Kırşehir geschrieben hat³², berührt darin auch unseren Hüyük, freilich nur ganz kurz, da der Hüyük ausserhalb seines Themas liegt³³.

Ekrem Arda berichtet in seiner ungedruckten Monographie über Kırşehir (1944)³⁴ ungefähr dasselbe wie C. H. Tarım, auf dessen Arbeiten er sich im historischen Abschnitt offensichtlich stützt.

In den Aufsätzen von Walter Ruben³⁵, der im Jahre 1947 Kırşehir besucht und mehrere, verschiedenen Zeitperioden angehörende Denkmäler der Stadt und ihrer Umgebung gut beschrieben hat, lesen wir über unseren Hüyük folgendes: "In der Mitte der Stadt liegt ein Hügel, von dem ausser Zweifel steht, dass er früher eine Befestigungsanlage bildet und dass er eine künstliche Schöpfung ist³⁶".

C

Den Hüyük von Kırşehir haben wir zwei Tage lang (27-28. Juli 1950) abgesehen und dabei eine nicht geringe Anzahl von Scherben aufgelesen. Die zahlreichen schon oben erwähnten Gruben und senkrechten Schnitte haben eine solche oberirdische Suche erleichtert. In den Schutthaufen, die an den westlichen, südwestlichen und östlichen Abhängen des Hüyüks liegen und die von den Fundamentgrabungen und den Wegbauten herrühren, fanden wir viele, den verschiedensten Perioden angehörende, freilich in wirrem Durcheinander liegende Scherben. Die Schnittflächen, deren obere Teile

³² A. S. Ülgen: "Kırşehirde Türk Eserleri", *Vakıflar Dergisi* II, Ankara 1942, S. 253-260.

³³ *ibid.* S. 254. In diesem Zusammenhang möchten wir die Reisen von Nahit Sırrı Örik nach Kırşehir in den Jahren 1935 und 1939 erwähnen (N. S. Örik: in *Ülkü* XVI [1940], Nr. 91, S. 33-42; Nr. 92, S. 145-151; Nr. 93, S. 239-243 ders.: *Kayseri, Kırşehir, Kastamonu*, İstanbul 1955, S. 48-61 u. 78-83). Dieser Schriftsteller beschreibt die islamischen Denkmäler von Kırşehir, berührt jedoch unseren Hüyük nur zweimal, indem er den Ausdruck Hügel (=tepe) gebraucht (a. a. O. S. 54 u. 79).

³⁴ E. Arda: *Kırşehir Havzasının Monografyası* (Edebiyat Fakültesi mezuniyet tezi), İstanbul 1943-44, S. 16 (Universitätsbibliothek İstanbul, Nr. 915).

³⁵ W. Ruben: "Kırşehir'in dikkatimizi çeken sanat âbideleri", *Belleten* XI (1947), S. 603-640; XII (1948), S. 173-193 (vgl. einen deutschen Auszug der beiden Artikel, a. a. O., S. 194-205).

³⁶ *Belleten* XI (1947), S. 603.

wir mit Hilfe einer Leiter erreichten, erwiesen sich als besonders ergiebig. Ein grösserer Teil der Scherben steckte zur Hälfte in der Erde und brauchte von uns nur herausgezogen zu werden.

Wir hatten weder die Zeit noch die Möglichkeit, zur Feststellung der Kulturschichten des Kırşehir-Hüyüks eine Probegrabung anzustellen. Die keramischen Bruchstücke, die im Folgenden kurz zusammengefasst im Bilde vorgelegt und beschrieben werden, sind also nur Lesefunde, von denen die typischsten ausgewählt und klassifiziert worden sind³⁷. Doch zeigt dieses Material, dass auf dem Hüyük von Kırşehir sämtliche Kulturperioden seit der Frühen Bronzezeit vertreten sind, — nämlich die hethitische, die eisenzeitliche, die hellenistische, die römische, die byzantinische und die türkisch-islamische Zeit — und somit eine kontinuierliche Besiedlung von der Frühen Bronzezeit bis zur Gegenwart vorzuliegen scheint.

I. Scherben, die man mit Sicherheit der "chalkolithischen Zeit" zuschreiben könnte, wurden auf dem Hüyük nicht gefunden. Zwar haben wir zwei handgemachte, aus ganz grobem geschlammten Ton hergestellte, den "chalkolithischen" Scherben von Alacahöyük³⁸, Güllücek³⁹, und Pazarlı⁴⁰ ähnelnde Scherben (ein dunkelgraues und ein braunes) aus dem untersten Teil der hohen Schnittfläche gegenüber dem heutigen Regierungsgebäude herausgezogen, aber wir können nicht mit Bestimmtheit sagen, ob diese Fragmente dem Chalkolithikum angehören, solange ihre Datierung durch eine systematische Schichtgrabung nicht gesichert ist.

II. Da zahlreiche, mit der Hand angefertigte Scherben aus der sogenannten "Frühbronzezeit" aufgelesen wurden, scheint es sehr wahrscheinlich, dass unser Hüyük während dieser Periode ziemlich dicht besiedelt war. Unter diesen Scherben befindet sich nur ein einziges, sowohl innen als auch aussen poliertes Randstück, das einen schwarzen Überzug besitzt und aus feinsandigem, mit wenig Häcksel vermischem Ton hergestellt ist.

³⁷ Die Lesefunde des Hüyüks von Kırşehir befinden sich zur Zeit in der Sammlung des Instituts für Altvorderasiatische Sprachen und Kulturen der Universität Istanbul.

³⁸ vgl. z. B. H. Z. Koşay: *Ausgrabungen von Alaca Höyük*, Ankara 1944, Taf. CXXIV (erste Reihe rechts von oben).

³⁹ vgl. H. Z. Koşay - M. Akok: "Preliminary Report on Test Excavations at Büyük Güllücek", *Bellefen XII* (1948), S. 479 ff. u. Taf. XCV, Abb. 29

⁴⁰ vgl. H. Z. Koşay: *Les fouilles de Pazarlı*, Ankara 1941, Taf. IX.

Die unpolierten Bruchstücke sind zum grössten Teil von brauner (Abb.4)⁴¹, zum kleineren Teil von dunkelbrauner (Abb. 5)⁴² oder grauer Farbe, und ihr feinsandiger Ton enthält Häcksel. Aus der Form der Scherben kann man auf tiefe Schalen schliessen, die in der zentralanatolischen Hochlandkultur des 3. Jahrtausends v. Chr. vorherrschen.

In diesem Zusammenhang möchten wir hervorheben, dass die frühbronzezeitlichen Keramikfragmente aus Kırşehir-Hüyük der gleichzeitigen Ware von Alişar I sehr ähneln.

III. Wir haben auf dem Kırşehir-Hüyük auch eine Anzahl von Scherben aus der hethitischen Zeit (2. Jahrtausend v. Chr.) gefunden, unter denen sowohl tongrundige als auch mit Farbüberzug versehene Stücke —alle auf der Töpferscheibe hergestellt—vertreten sind.

a) Die Qualität der *tongrundigen Ware* dieser Zeit ist auch in Kırşehir verschieden. Es sind darunter Stücke von feiner und solche von grobgeschlammter Art. Unsere Scherben sind Bruchstücke von Schalen, Tellern, Pithoi und Krügen. Als Beispiel für die tongrundige Ware geben wir die photographische Aufnahme einer ziemlich fein geschlammten und verhältnismässig feinsandigen Schale (vgl. Abb. 6) wieder, die als Typus sowohl im Alten wie im Neuen hethitischen Reich durchgehend anzutreffen ist⁴³. Abb. 7 zeigt ein anderes Beispiel der tongrundigen Ware u. zwar das Unterteil eines feingearbeiteten Kruges mit Spitzboden.

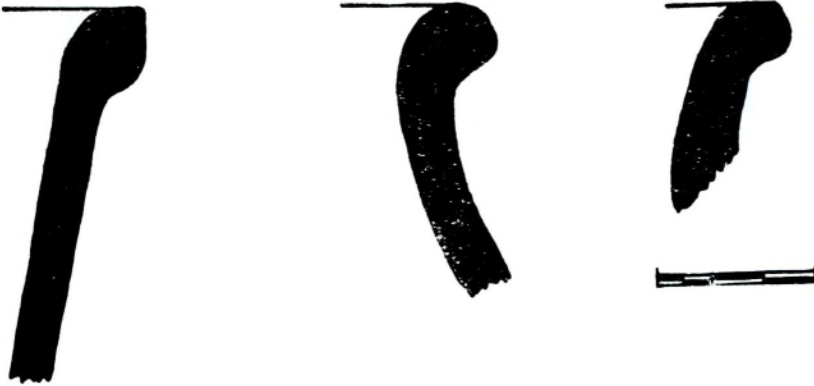
b) Die mit *Farbüberzug versehene* hethitische Keramik aus dem Kırşehir-Hüyük ist in jeder Hinsicht von guter Qualität, aber nicht von so hervorragender Arbeit wie die in Boğazköy, Alacahöyük und Alişar. Die auf der Scheibe angefertigte Ware, deren Ton fein, mitunter sogar sehr fein ist, hat einen braunen, hellbraunen, roten, weinroten oder —allerdings nur bei einem Stück— kremfarbenen Überzug. Die aufgefundenen Bruchstücke können den folgenden Leitfor-

⁴¹ zum Vergleich siehe von der Osten: *The Alişar Hüyük. Seasons of 1930-32*, Part I, Chicago 1937 (*OIP* XXVIII), S. 167, Abb. 168: c/478, vgl. S. 176.

⁴² vgl. *OIP* XXVIII, S. 169, Abb. 170: e/1348.

⁴³ K. Bittel: "Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Boğazköy", *MDOG* 75 (1937), Tabelle auf Abb. 21, bei S. 40; vgl. ein ähnliches Stück u. a. *OIP* XXIX, S. 127, Abb. 168: d/2829, vgl. Taf. IV.

men zugerechnet werden: Tellern (Abb.8), Schalen (Textabb. 4-5)⁴⁴, Tonflaschen mit Henkeln, Kannen mit kleeblattförmigem Ausguss, Schnabelkannen, Krüge (Abb. 9) und Henkelkrüge (Textabb. 3)⁴⁵.

(m. res. 3 - 5/ Textabb. 3 - 5)

Obwohl bis jetzt in der Stadt selbst keinerlei hethitische Inschriften gefunden worden sind, so weisen erstens die hieroglyphische Felsinschrift von Malkaya⁴⁶, sodann ein in Kabaklı gefundenes Reliefkeramikbruchstück⁴⁷, ferner einige hethitische Scherben liefernde Hüyüks in dem näheren und weiteren Umkreis von Kırşehir und endlich besonders viele hethitische Scherben aus dem Kırşehir-Hüyük selbst auf die Bedeutung von Kırşehir und seiner Umgebung zur Zeit der hethitischen Herrschaft hin.

Bis heute ist es nicht möglich gewesen, aus den Keilschrifttexten von Boğazköy den hethitischen Namen der Stadt von Kırşehir zu entnehmen. Diesen Namen wird man vielleicht einmal aus

⁴⁴ Zu unserer Textabb. 4 vgl. *OIP* XXIX, S. 175, Abb. 217 Nr. 65 und zu Textabb. 5 vgl. *ibid* S. 175, Abb. 217, Nr. 64.

⁴⁵ vgl. ein ähnliches Stück C. F. A. Schaeffer: *Stratigraphie comparée et chronologie de l'Asie Occidentale*, London 1948, Taf. 193, Nr. 33.

⁴⁶ H. G. Güterbock: "Eine hethitische Inschrift in der Umgebung von Kırşehir", *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* V, Nr. 4 (1947), S. 455; W. Ruben: "Eigenartige Denkmäler aus Kırşehir", *Belleten* XII (1948), S. 200; H. Th. Bossert: "Vorbericht über eine wissenschaftliche Reise in Zentralanatolien", *Belleten* XIV (1950), S. 672-674.

⁴⁷ H. Th. Bossert: "Kleine Mitteilungen", *Jahrbuch für kleinasiatische Forschung* II, Heft 1 (1951), S. 108 u. Taf. VI. Kabaklı liegt etwa 62 km N von Kırşehir.

den Tontafeln erschliessen können, die in künftigen Grabungen auf unserem Hüyük —so hoffen wir—zutage kommen werden. Wenn man weiterhin annehmen darf, dass der fürstliche Auftraggeber der hethitischen Hieroglypheninschrift von Malkaya⁴⁸ auch der Herrscher oder Gouverneur unserer Stadt war, so ist zu erwarten, dass der alte Name von Kırşehir auch in der Malkaya-Inschrift auftreten wird. Um diese Frage zu beantworten, müssen wir allerdings die Veröffentlichung des erwähnten Textes von H. Th. Bossert abwarten. Indessen, selbst wenn dies nicht zutreffen sollte, ergibt sich schon aus der Lage von Kırşehir an einer Strasse, die von Boğazköy nach Süden führt, dass die hethitische Siedlung auf unserem Hüyük ein bedeutendes Zentrum gewesen sein muss^{48a}.

IV. Unter unseren Scherben fanden sich auch mehrere Stücke aus nachhethitischer Zeit. Da sie nicht aus einer systematischen Schichtgrabung stammen, so ist es selbstverständlich nicht möglich, sie eingehender und genauer zu klassifizieren. Soweit die Scherben sich mit jenem Material vergleichen lassen, das in anderen Hüyüks Zentralanatoliens dem 1. Jahrtausend v. Chr. zugewiesen werden konnte, werden wir eine Einordnung versuchen.

a) Wir haben mehrere *einfarbige* Scherben aus nachhethitischer Zeit gefunden, mit Ausnahme einer einzigen roten alle schwärzlich oder ganz schwarz. Abb. 10 stellt ein Bruchstück eines dunkelgrauen, grobgeschlammten Kruges dar (vgl. das Profil Textabb. 6), dessen Form uns u. a. aus der nach-hethitischen Periode von Alişar-Hüyük bekannt ist⁴⁹.

Abb. 11 zeigt ein anderes Fragment eines ebenfalls grobgeschlammten, sandigen, grauen Gefässes mit eingeritzten Verzierungen. Abb. 11a stellt ein Bruchstück einer grossen Schale dar, deren Griffe am Rand sitzen (vgl. das Profil desselben, Textabb. 6a).

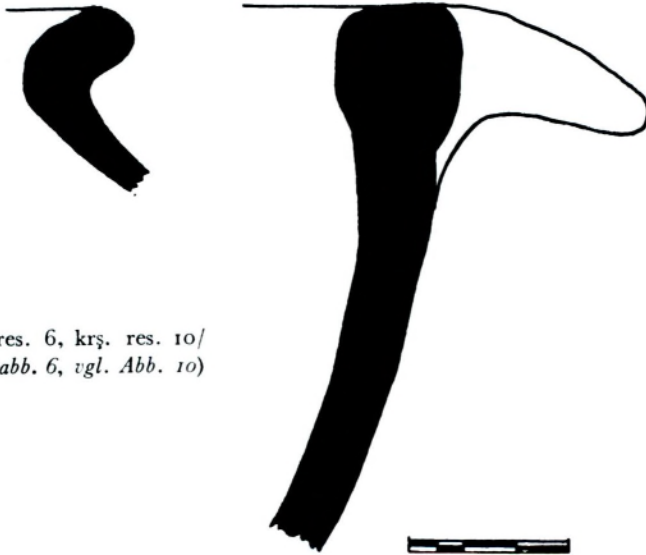
Während unseres Aufenthaltes in Kırşehir zeigte uns ein Bürger der Stadt ein Gefäss aus seiner Sammlung, das er am Fusse

⁴⁸ Bossert: in *Bulleten* XIV (1950), S. 673.

^{48a} Wenigstens erwähnt werden soll hier, dass Ernst Diez die eigenartige Säulenkonstruktion in der Cacabey—Medresse in Kırşehir auf hethitischen Ursprung zurückführen möchte (*Felsefe Arkivi* II[1947], s. 231), während Walter Ruben die gleiche Konstruktion mit indischen Architekturformen in Zusammenhang bringen möchte (*Bulleten* XII [1948] s. 194; vgl. *ibid.* XI [1947], Taf. CX, Abb. 1).

⁴⁹ vgl. *OIP* XXIX, S. 379, Abb. 428: c/2328 und c/2329, vgl. S. 390.

des Hüyüks beim Bau seines Hauses völlig unversehrt gefunden hatte. Es handelt sich um einen Krug aus rotem, feinsandigem, ziemlich fein geschlammtem Ton; Höhe etwa 42 cm, Mündungsdurchmesser 12,5 cm (vgl. Abb. 12). Das mit rotem Überzug versehene und polierte Gefäß zeigt am Hals ein schmales, durch zwei gerade Linien mit dazwischen verlaufenden Wellenlinien gebildetes horizontales Band, ferner unmittelbar unter dem Hals ein Band von gestempelten achteckigen Sternen in kleinen Abständen voneinander und darunter eine Reihe von dicht übereinander liegenden, um den Krug laufenden geritzten Kreisen. Als Vergleichsstücke zu diesem Gefäßstypus, der in jener Periode ziemlich häufig vorkommt, möchten wir zwei Gefäße aus Alişar⁵⁰ anführen, die allerdings bemalt sind —mit Ausnahme eines einzigen, mit geritzten Linien am Hals verzierten—, und die von den Ausgräbern in die zweite Hälfte des ersten Jahrtausends v. Chr. datiert werden.

(m. res. 6, krş. res. 10/
Textabb. 6, vgl. Abb. 10)

(m. res. 6a, krş. res. 18/ Textabb. 6a, vgl. Abb. 11a)

⁵⁰ OIP XXIX, S. 369, Abb. 418: d/595; zu den eingeritzten Verzierungslinien vgl. OIP XXX, S. 29, Abb. 38: c/53 u. vgl. S. 49.

Obwohl einige der einfarbigen Scherben der nachhethitischen Zeit aus unserem Hüyük der sogenannten phrygischen monochromen Keramik ähneln, —zwei von ihnen sogar höchstwahrscheinlich phrygisch sind—, so möchten wir sie hier doch nicht gesondert behandeln, da wir sie nur in ungenügender Menge fanden und phrygische bemalte Scherben überhaupt nicht darunter waren. Das braucht nicht zu besagen, dass der Hüyük von Kırşehir in phrygischer Zeit nicht besiedelt war, zumal phrygische Keramik in der näheren und weiteren Umgebung der Stadt gefunden wurde (z.B. in Hashüyük, Araplı, Budaksahip und Topaklı⁵¹).

b) Wir haben auf dem Kırşehir-Hüyük jedoch nicht nur unbemalte, sondern auch ziemlich viele *bemalte* Scherben nachhethitischer Zeit aufgesammelt. Sie ähneln der demselben Zeitraum angehörenden bemalten Keramik von Alişar sehr und sind von H. H. von der Osten unter dem von ihm der zweiten Hälfte des 1. Jahrtausends v. Chr. zugeschriebenen Material veröffentlicht worden⁵². Da uns die nötigen stratigraphischen Angaben fehlen, können wir die bemalten Scherben aus unserem Hüyük nicht mit Sicherheit datieren. Als ausgewählte Beispiele sollen im Folgenden nur einige Bruchstücke vorgelegt werden. Abb. 13 zeigt eine mit einem kremfarbenem Überzug und einem schmutziggelben Schmuckband am oberen Teil versehene Scherbe, die aus ziemlich gutem, feinsandigem Ton mit feinem Häckselzusatz hergestellt ist. Wir kennen ein ähnliches Fragment aus Alişar⁵³. In Abb. 14 sehen wir ein Bruchstück, das dieselbe Qualität der Herstellung besitzt wie Abb. 13; es hat auf einem dunkelkremfarbenen Überzug parallele braunrote Verzierungstreifen, und wir möchten es wieder mit einer Scherbe aus Alişar⁵⁴ vergleichen. Von ungefähr derselben Gattung finden wir in Abb. 15 ein Beispiel, welches wiederum einem Fragment aus Alişar⁵⁵ ähnelt. Abb. 16 zeigt ein Bruchstück von feiner Arbeit, das einen schmutzighellbraunen Überzug und auf diesem dünne parallele, dunkelbraune Ornamentstreifen auf-

⁵¹ OIP XXX, Karte XX bei S. 450; K. Bittel: *Grundzüge der Vor- und Frühgeschichte Kleinasiens*, 2. Aufl., Tübingen 1950, Karte 6.

⁵² OIP XXX (1937), S. 57-59.

⁵³ OIP XXX, S. 57, Abb. 63, Nr. 4.

⁵⁴ OIP XXX, S. 59, Abb. 65, Nr. 4; vgl. auch *ibid.* S. 38, Abb. 46: e/1018.

⁵⁵ OIP XXX, Taf. V, Nr. 4.

weist. Diese Verzierungsart treffen wir ebenfalls auf einer Scherbe aus Alişar ⁵⁶, die freilich einem anderen Gefäßstypus angehört.

(m. res. 7, krş. res. 18/ *Textabb. 7*, vgl. *Abb. 18*)

(m. res. 8/ *Textabb. 8*)

c) Die der *hellenistischen* Periode angehörenden Scherben, die wir auf unserem Hüyük aufsammelten, sind ebenfalls ziemlich zahlreich. Unter ihnen finden sich Bruchstücke von einfacher, brüchiger, matter, monochromer Küchenware, mit rotem bzw. hellrotem Überzug, von dem heute allerdings nur geringe Reste übriggeblieben sind. Als Beispiele vgl. *Abb. 17a-b* (Bruchstück eines Tellers ⁵⁷) und *Abb. 18* (Fragment einer Schale ⁵⁸, für das Profil vgl. *Textabb. 7*). Vgl. auch *Textabb. 8* (das Profil einer anderen Schale), und *Textabb. 9* (das Profil eines anderen Tellers ⁵⁹ derselben Gattung). *Abb. 19* zeigt ein feingearbeitetes Tellerbruchstück dunkler Rotfirmisware, das innen schwarze parallele Streifen aufweist und mit grosser Wahrscheinlichkeit dieser Periode zuzuweisen ist.

Der Hüyük von Kirşehir ist auch deshalb für die *hellenistische* Keramik von grosser Bedeutung, weil dort eine Anzahl von "galatischen" Scherben gefunden worden ist. Im östlichen Bogen

⁵⁶ *OIP XXX*, S. 27, *Abb. 36*: d/744, vgl. S. 49 und *Taf. IX*.

⁵⁷ vgl. *OIP XXX*, S. 75, *Abb. 81*, Nr. 34.

⁵⁸ vgl. ähnliches Profil *OIP XXX*, S. 75, *Abb. 81*, Nr. 23.

⁵⁹ vgl. ähnliches Profil *ibid.* S. 75, *Abb. 81*, Nr. 11.

des Halys wurde bis jetzt nur in Boğazköy⁶⁰, Alişar⁶¹ und in Büyük Nefezköy (Tavium)⁶² als "galatisch" bezeichnete Keramik aufgefunden,^{62a} die von K. Bittel zusammenfassend behandelt worden ist.⁶³ Auch unser Hüyük lieferte sowohl einfarbige als auch bemalte Scherben dieser Gattung. Abb. 20a-b zeigt das Bruchstück eines feingearbeiteten, schmutzig hellroten Tellers (für sein Profil vgl. Textabb. 10), der hinsichtlich der Bearbeitung auffallend an einen Teller aus Alişar⁶⁴ und an eine Amphore sowie ein als Deckel für diese Amphore dienenden Teller aus Boğazköy⁶⁵ erinnert.

m. res. 9
(Textabb. 9)

(m. res. 10, krş. res. 20
a - b/ Textabb. 10, vgl.
Abb. 20 a - b)

Als bemalte Beispiele der als "galatisch" bezeichneten Keramik aus dem Kırşehir-Hüyük legen wir drei Stücke vor. Abb. 21 stellt ein innen und aussen mit einem rötlichbraunen Überzug versehenes, etwas poliertes und gut gearbeitetes Stück einer Schale dar (Textabb. 11), die am äusseren Rand ein kremfarbenes Band

⁶⁰ R. Zahn: *Jahrb. d. Deutsch. Archäol. Inst., Archäol. Anzeiger* XXII (1907), Sp. 227-228; K. Bittel: *MDOG*, Nr. 76 (1938), S. 25-28. Bossert: *Altanatolien*, Berlin 1942, S. 86-87 u. Abb. 1127-1128; K. Bittel: *MDOG* 88 (1955), S. 30-31 u. Abb. 13.

⁶¹ *OIP* VI Titelbild (vgl. *OIP* XXX, Taf. X, 184); *OIP* XXX, S. 24, Abb. 31: c/1953 u. c/2249, S. 25, Abb. 32: c/2200; *OIP* XXX, Taf. VII, Nr. 4 u. 5. vgl. *OIP* XXX, S. 19, Note 13, S. 22 u. 36.

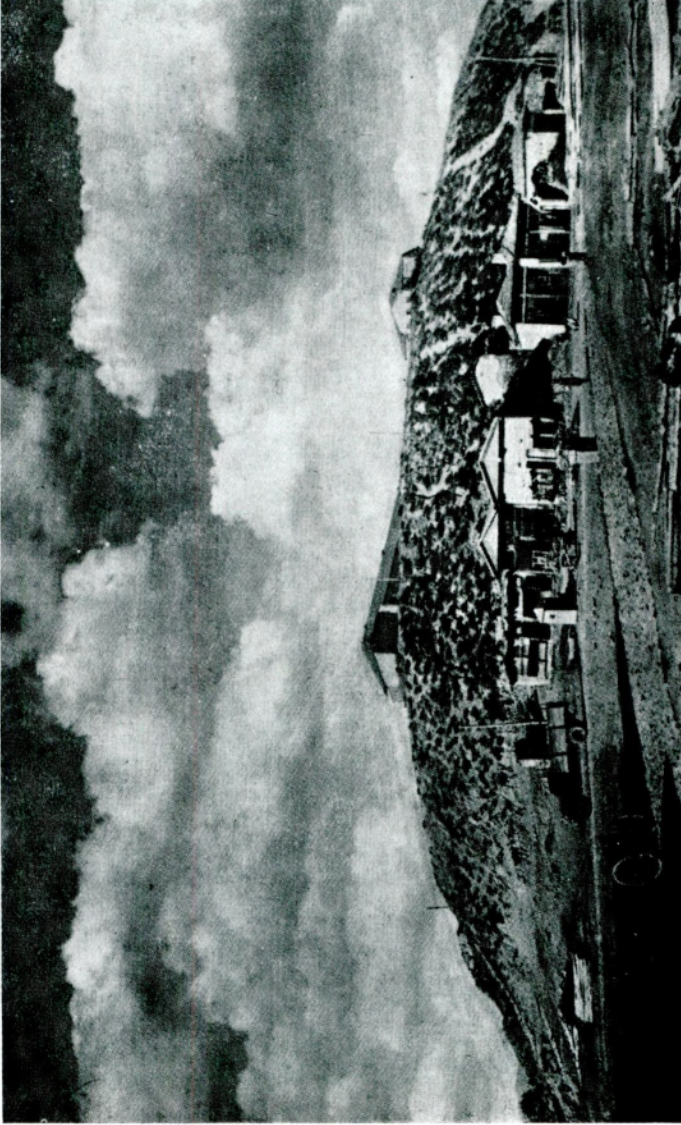
⁶² K. Bittel: *Kleinasiatische Studien*, Taf. 13, Abb. 17:b-d; *In Memoriam Halil Edhem I*, S. 175 - 176.

^{62a} In diesem Zusammenhang möchten wir erwähnen, dass auch auf dem Kültepe (auf dem Hüyük selbst) während der Grabungskampagne 1955 einige hellenistische ("galatische") Scherben zutage kamen. Dem Ausgräber von Kültepe, Herrn Prof. Dr. Tahsin Özgüç, danken wir für die liebenswürdig gegebene Erlaubnis, diese Funde hier erwähnen zu dürfen.

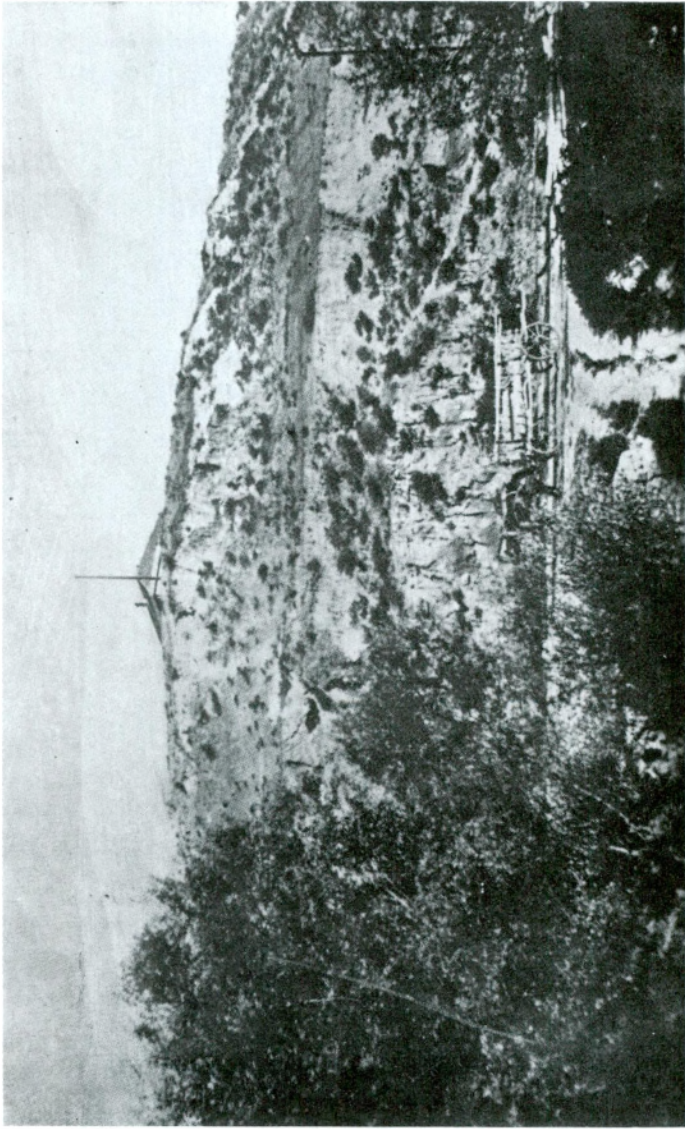
⁶³ *ibid.*, S. 31-33.

⁶⁴ *OIP* XXX, S. 26, Abb. 34:d/421. Die Ähnlichkeit besteht nur in der Technik, nicht in der Form.

⁶⁵ vgl. *MDOG* 76 (1938), S. 26-27, Abb. 15.

Res. 1 — Kırşehir Hüyüküne güney-doğudan bir bakış.
Abb. 1 — Der Hüyük von Kırşehir (von Südwesten).

Res.2 — Kırşehir Hüyükünün güneybatı yönündeki kesitler.
Abb. 2 — Kırşehir-Hüyük. Schmitte am SW-Abhang.

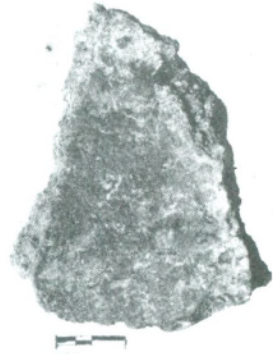

Res. 3 — Kırşehir Hüyükünün güney yamacında evvelce açılmış olan bir kesit (eski devirlere ait kerpiç duvar kalıntısı fakedilmektedir).
Abb. 3 — Kırşehir-Hüyük. Senkrechter Schnitt am S-Abhang mit Resten von Lehmziegelmauern alter Gebäude.

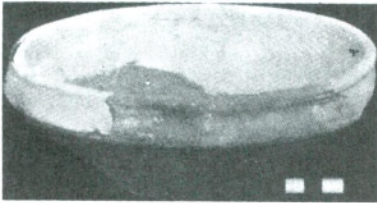
Res. 4 — “Eski Bronz Çağına”
ait keramik parçası (Kırşehir
Hüyükünden)

Abb. 4 — Kırşehir - Hüyük.
“Frühbronzezeitliche” Scherbe.

(Res. 5 — “Eski Bronz Çağına”
ait diğer bir keramik parçası
(Kırşehir Hüyükünden).

Abb. 5 — Kırşehir - Hüyük.
“Frühbronzezeitliche” Scherbe.

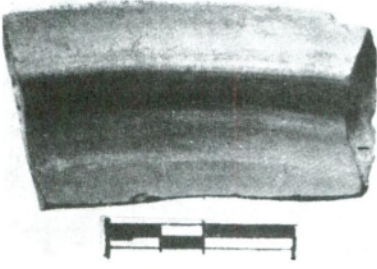
Res. 6 — Büyük Hitit Devleti
zamanına ait bir çanak (Kırşehir
Hüyüğü topraküstü buluntularından).

Abb. 6 — Kırşehir-Hüyük. Hethitische
Schale aus der Grossreichszeit.

Res. 7 — Büyük-Hitit Devleti
zamanına ait ufak bir testi dibi
parçası (Kırşehir Hüyükünden).

Abb. 7 — Kırşehir-Hüyük. Fragment
eines hethitischen Kruges.

Res. 8 — Büyük-Hitit Devleti zamanına ait bir tabak parçası (Kırşehir Hüyüğünden).

Abb. 8 — Kırşehir-Hüyük. Hethitisches Tellerbruchstück.

Res. 9 — Büyük-Hitit zamanına ait bir testi parçası (Kırşehir Hüyüğünden).

Abb. 9 — Kırşehir-Hüyük. Bruchstück eines hethitischen Kruges.

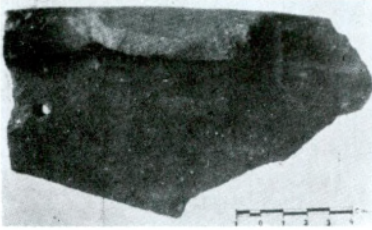
Res. 10 — Büyük-Hitit devri sonrasına ait bir çanak parçası (Kırşehir Hüyüğünden), krş.m.res. 6.

Abb. 10 — Kırşehir-Hüyük. Fragment einer nachhethitischen Schale. (vgl. Textabb.6).

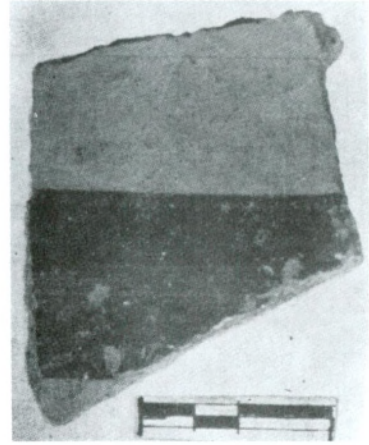
Res. 11 — Büyük-Hitit devri sonrasına ait bir çanak parçası (Kırşehir Hüyüğünden).

Abb. 11 — Kırşehir-Hüyük. Nachhethitische Scherbe.

Res. 11^a — Büyük-Hitit devri sonrasına ait bir çanak (parçası (Kırşehir Hüyüğünden), krş.m.res.6 a.

Abb. 11^a — Kırşehir-Hüyük. Fragment einer nachhethitischen Schale (vgl. Textabb.6a).

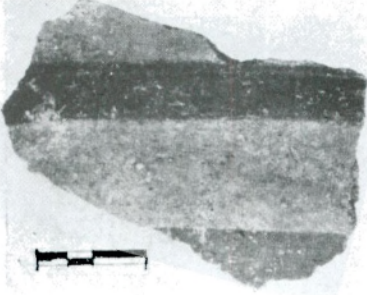
Res. 13 — Büyük-Hitit devri sonrasına ait boyalı bir keramik parçası (Kırşehir Hüyüğünden).

Abb. 13 — Kırşehir-Hüyük. Bemalte nachhethitische Scherbe.

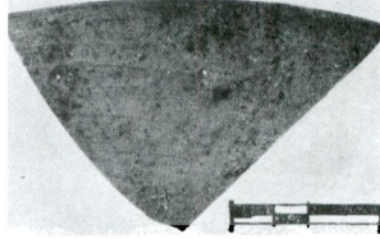
Res. 12—Büyük-Hitit devri sonrasına ait bir güğü (Kırşehir-Hüyüğünden).

Abb. 12 — Kırşehir-Hüyük. Nachhethitischer Krug.

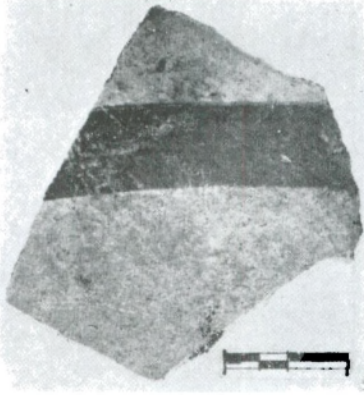
Res. 14 — Büyük-Hitit devri sonrasına ait boyalı bir çanak-çömlek parçası (Kırşehir Hüyüğünden).

Abb. 14 — Kırşehir-Hüyük. Bemalte nachhethitische Scherbe.

Res. 18 — Hellenistik bir çanak parçası (Kırşehir Hüyüğünden), krş. m.res.7.

Abb. 18 — Kırşehir-Hüyük. Bruchstück einer hellenistischen Schale. (vgl. Textabb.17).

Res. 15 — Büyük-Hitit devri sonrasına ait boyalı bir keramik parçası (Kırşehir Hüyüğünden).

Abb. 15 — Kırşehir-Hüyük. Bemalte nachhethitische Scherbe.

Res. 16 — Büyük-Hitit devri sonrasına ait boyalı bir keramik parçası.

Abb. 16 — Kırşehir-Hüyük. Bemalte nachhethitische Scherbe.

Res. 17^a — Hellenistik bir tabak parçasının dıştan görünüşü (Kırşehir Hüyüğünden).

Abb. 17^a — Kırşehir-Hüyük. Fragment eines hellenistischen Tellers, aussen.

Res. 17^b — Aynı tabak parçasının içi.

Abb. 17^b — Kırşehir-Hüyük. Wie Abb. 17^a, innen.

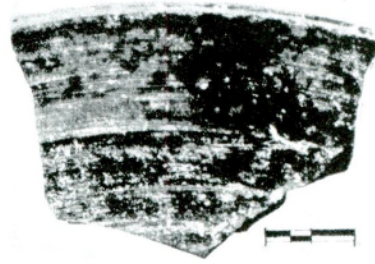
Res. 19 — Hellenistik bir tabak parçası (Kırşehir Hüyüğünden).

Abb. 19 — Kırşehir-Hüyük. Bruchstück eines hellenistischen Tellers.

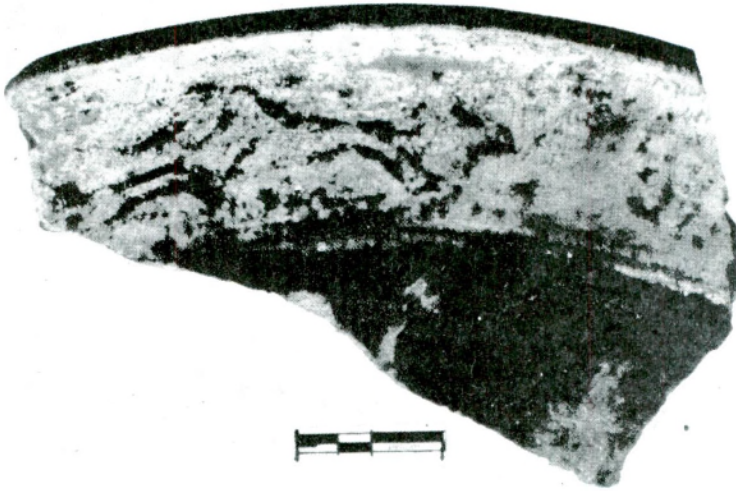
Res. 20^a — Hellenistik ("galat")
devrine ait bir tabak parçası
(Kırşehir Hüyüğünden),
krş.m.res. 10.

Abb. 20^a — Kırşehir-Hüyük. Bruchstück
eines hellenistischen ("galatischen")
Tellers, aussen.
(vgl. Textabb. 10).

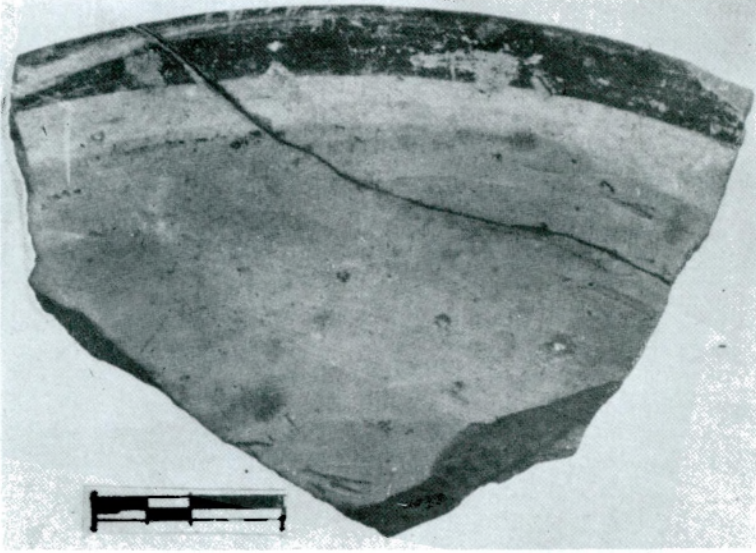
Res. 20 b — Aynı tabak
parçasının içi.

Abb. 20^b — Wie Abb. 20^a, innen.

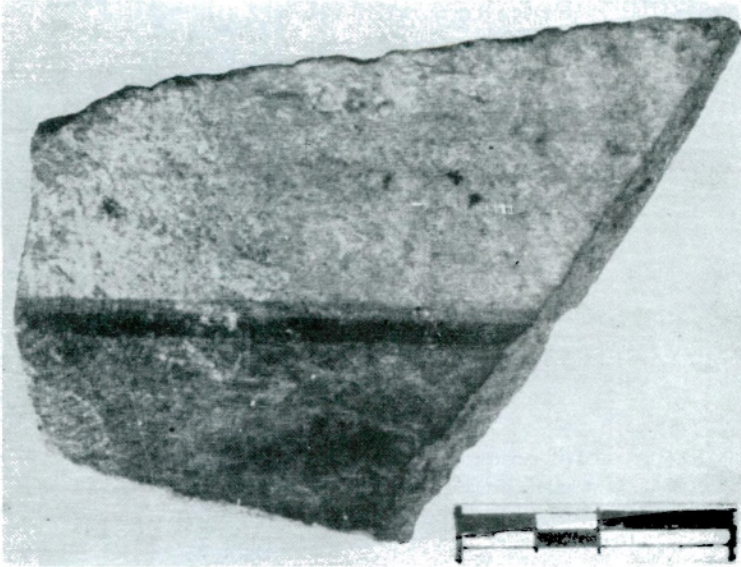
Res. 21 — Hellenistik ("galat") devrine ait bir çanak parçası
(Kırşehir Hüyüğünden), krş.m.res.11.

Abb. 21 — Kırşehir-Hüyük. Bruchstück einer hellenistischen ("galatischen") Schale
(vgl. Textabb.11).

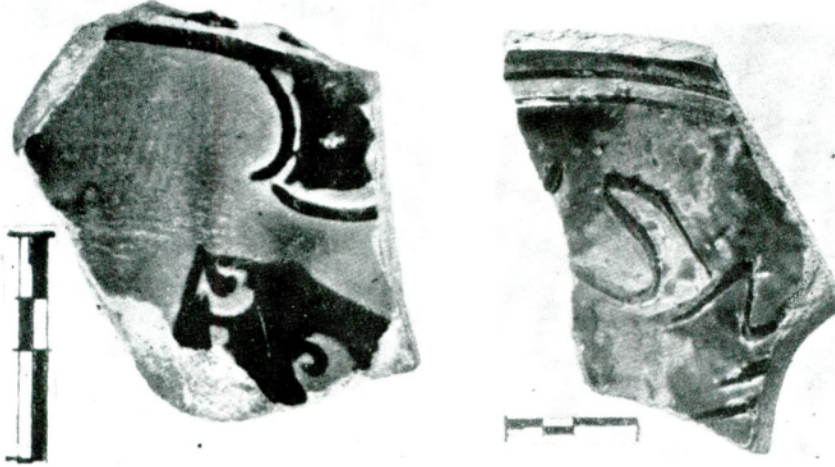
Res. 22 — Hellenistik ("galat") devrine ait keramik parçası
(Kırşehir Hüyüğünden), krş.m.res.12.

Abb. 22 — Bruchstück einer hellenistischen ("galatischen") Schale (vgl. Textabb, 12).

Res. 23 — Hellenistik ("galat") devrine ait keramik parçası
(Kırşehir Hüyüğünden).

Abb. 23 — Kırşehir-Hüyük. Hellenistische ("galatische") Scherbe.

Res. 24 — Bizans devrine ait keramik parçaları (Kırşehir Hüyüğünden).
(Abb. 24 — *Kırşehir-Hüyük. Byzantinische Scherben.*)

Res. 26 — Selçuklular devrine ait bir kap parçası (Kırşehir Hüyüğünden).
Abb. 26 — *Kırşehir-Hüyük Seldschukische Scherbe.*

hat, auf dem ein aus schmalen braunen Streifchen bestehendes —alderdings nicht mehr sehr deutlich erkennbares— Muster zu sehen ist. Wir möchten diese Scherbe mit einer anderen aus Alişar⁶⁶ vergleichen, welche auch für hellenistisch ("galatisch") gehalten wird⁶⁷. Abb. 22 ist ein Stück einer anderen Schale (vgl. das Profil Textabb. 12), die einen kremfarbenen Überzug hat und am äusseren Rand ein braunes Schmuckband trägt. Dieses Gefäss erinnert wiederum an ein ähnliches aus Alişar⁶⁸. In Abb. 23 sehen wir das Bruchstück eines weiteren polychromen Gefässes mit kremfarbenem Überzug, dessen unterer Teil eine zweite, hellgraue Bemalung trägt; diese ist von dem oberen Teil durch eine dunkelgraue Linie abgesetzt. Dieses Stück ist einer Scherbe aus Büyük Nefezköy⁶⁹ ist offensichtlich ähnlich.

Da die hellenistischen ("galatischen") Scherben aus dem Hüyük von Kirşehir nicht aus einer Schichtgrabung stammen, erlauben sie uns keine exakte absolute Datierung. Aus den oben beigezogenen Vergleichsstücken darf man jedoch schliessen, dass das vorgelegte Material aus dem Hüyük von Kirşehir etwa dem 3.-2. Jahrhundert v. Chr. angehört. Jedenfalls zeugen sie für eine galatische Besiedlung⁷⁰ in Kirşehir, das etwa 90 km südwestlich von Tavium und 120 km südlich von Alişar liegt.

V. Der Kirşehir-Hüyük hat uns auch in genügender Menge römische Scherben geliefert. Unter ihnen waren Fragmente der Teller und Schalen in hochglänzender Rotfirmisware sowie der alltäglichen Küchenware, aber auch Beispiele der *terra sigillata*. Da es nur sehr kleine Stücke sind, möchten wir sie hier weder beschreiben noch photographisch wiedergeben (vgl. das Profil zweier Teller aus der betreffenden Periode Textabb. 13-14)⁷¹.

⁶⁶ OIP XXX, S. 24, Abb. 31 : c/1953.

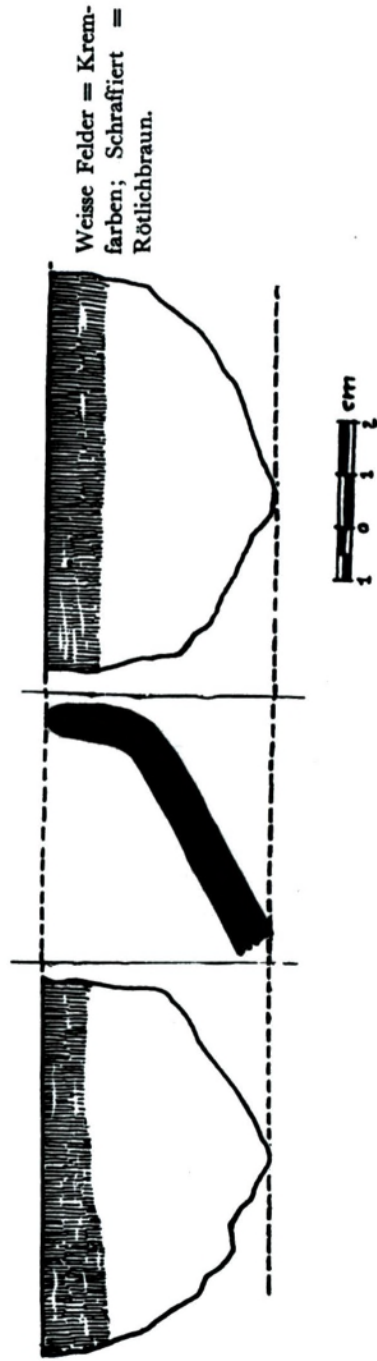
⁶⁷ Bittel: *Kleinasiatische Studien*, S. 32.

⁶⁸ OIP XXX, S. 23, Abb. 30 : c/1504, u. Taf. IX.

⁶⁹ Bittel, *ibid.*, Taf. 13, Abb. 17:b.

⁷⁰ Zu den kleinasiatischen Galatern vgl. Felix Staehelin: *Geschichte der kleinasiatischen Galater*, 2. Aufl., Leipzig 1907; J. G. C. Anderson: "Galation Civilisation", *JHS* XIX (1899), S. 312 ff.; K. Bittel: *Kleinasiatische Studien*, S. 1-38; K. Bittel "Tavium", *Halil Edhem Hatıra Kitabı* (In Memoriam Halil Edhem) I, Ankara 1947, S. 175 - 179; Clemens Bosch: "Die Kelten in Ankara", *Jahrb. f. Kleinasiat. Forsch.* II, Heft 3 (1953), S. 283-293.

⁷¹ Zur Textabb. 13 vgl. OIP XXX, S. 75, Abb. 81, Nr. 8.

(m. res. 11, krş. res. 21/ *Textabb. 11, vgl. Abb. 21*)(m. res. 12, krş. res. 22/ *Textabb. 12, vgl. Abb. 22*)

VI. Auch einige byzantinische Scherben konnten von uns gesammelt werden (vgl. Abb. 24-25).

Dank seiner verkehrsgünstigen Lage und seiner heißen Quellen scheint Kirşehir (früher Mokissos-Justinianopolis)⁷² auch zu

(m. res. 13/ *Textabb. 13*)

(m. res. 14/ *Textabb. 14*)

byzantinischer Zeit eine Stadt von beachtlicher Bedeutung gewesen zu sein. Obwohl bis jetzt in der Stadt selbst keinerlei architektonische Reste von byzantinischen Denkmälern gefunden worden sind,—

⁷² In Kirşehir glaubten W. Ramsay (*Historical Geogr. of Asia Minor*, S. 220 f., 257, 269, 283, 299, 300), H. Kiepert (*Formae Orbis Antiquae* VIII, Text 17 a) und nach ihnen noch einige Autoren (u. a. von der Osten vgl. Karte IX in *OIP* XXX bei S. 358) die antike Stadt "Mokissos" zu sehen. Dagegen stellen W. Ruge (Pauly - Wissowa: *RE*, XV, 1931, Sp. 2515) und Bittel (*Kleinasiat. Stud.*, S. 27-28) diese Annahme in Frage. Nach den byzantinischen Quellen bekam die Stadt Mokissos seit dem 6. Jahr. (536, vgl. *RE* XV, Sp. 2514-2515) den Namen "Justinianopolis", nachdem sie von Kaiser Justinian neu aufgebaut, mit Heissquellbädern versehen und zur Metropole erhoben worden war. Die Identität von Mokissos und Justinianopolis steht also fest. Da schriftliches Material fehlt, so konnte man bis jetzt die Identität von Kirşehir und Mokissos-Justinianopolis nicht als sicher aufstellen (vgl. Bittel, *ibid.*, S. 27, 41; W. Ruben, *Belleten* XII, S. 191, 203. In diesem Zusammenhang scheint uns die von W. Ruben berücksichtigte Möglichkeit, dass die frühere Felschrift an der Felswand bei der Therme von Kirşehir den klassischen Namen enthalten haben könnte, erwähnenswert, vgl. *Belleten* XII 1948, S. 203).

Da aber Kirşehir an der wichtigen römischen Strasse von Ancyra nach Caesarea Mazaca liegt, da es ferner heisse Quellen und einen für archäologische Funde aus den verschiedensten Perioden sehr ergiebigen Hüyük besitzt, so liegt doch sehr nahe, dass unsere Stadt mit Mokissos-Justinianopolis identisch ist. Ob man auch *Aquae Saravenae* (*Aravenae*) oder *Sarvenae* mit Kirşehir identifizieren darf, wie ich vermute, wird noch diskutiert (Vgl. K. Bittel: a. a. O., S. 25 f.; D. M a g i e: *Roman Rule in Asia Minor* II, Princeton 1950, S. 1066).

sie sind wohl schon früh zerstört worden—, so beweisen doch die von uns aufgesammelten Scherben, dass der Hüyük von Kırşehir auch in dieser Periode besiedelt war.

VII. Die Tatsache, dass Kırşehir zur seldschukischen Zeit eine sehr blühende Stadt mit schönen Denkmälern war, ist bekannt. Auch an seldschukischer Keramik hat uns der Hüyük von Kırşehir einige Funde geliefert. Abb. 26 zeigt ein Bruchstück einer Schale, die aussen eine Verzierung von Reliefsternchen und Pflanzenornamenten aufweist und deren Profil einer Schale aus Alishar gleichkommt⁷³, die derselben Epoche angehört. Einige Fragmente von seldschukischer glasierter Ware fanden sich in einem Schutthaufen auf dem Hüyük. Es ist also sehr wahrscheinlich, dass auf dem Hüyük Bauten aus der seldschukischen Zeit standen, die allerdings verschwunden sind⁷⁴.

VIII. Sowohl auf dem Hüyük als auch an seinem Fuss konnten wir mehrere Beispiele von türkisch-islamischer⁷⁵ Keramik finden. Da die meisten von ihnen kleine Fragmente von alltäglicher Ware sind, möchten wir sie nicht abbilden.

Auch die kleine Moschee auf dem Hüyük stammt aus dem Anfang der ottomanischen Zeit (14. Jahr.)⁷⁶.

Wenn wir nun die Ergebnisse unserer Untersuchungen kurz zusammenfassen, so können wir feststellen, dass der Hüyük von

⁷³ OIP XXX, S. 210, Abb. 231: 3122b u. S. 209.

⁷⁴ vgl. auch Bittel: *Kleinasiatische Stud.* S. 27.

⁷⁵ In dem Werk *Bazm-u Razm* von 'Aziz b. Ardaşir Astrābādī lesen wir, dass Kadı Burhaneddin (zweite Hälfte des 14. Jahr.) die Burg von Kırşehir mit Mauern verstärkte und tiefe Gräben um diese Befestigung herumführen liess (*Bazm-u Razm*, edit. Kilisli Rifat İstanbul 1928, persischer Text, S. 397). Ein genaueres Datum über dieses Ereignis ist nicht angegeben. Es ist allerdings nicht sicher, ob dieser Verfasser mit seiner Schilderung unseren Hüyük oder die eigentliche Stadt gemeint hat. Die Ausführungen C. H. Tarıms (*Kırşehir Tarihi*, 1938, S. 44) über die "Spuren" dieses Festungsgürtels scheinen uns wenig überzeugend zu sein.

⁷⁶ Laut einer vor kurzem aufgefundenen Inschrift (=berat) wurde diese Moschee von Alaaddin Paşa, einem Ahī, unter der Regierung von Orhan Gazi (1326 - 1359) erbaut (C. H. Tarım: *Tarihte Kırşehri, Gülşehri, Babailer - Ahiler - Bektaşiler*, 3. Aufl. İstanbul 1948, S. 99). Von dieser Moschee stammen allerdings nur die Fundamente aus jener Zeit, da sie durch ein Erdbeben zerstört und später neu errichtet wurde.

Kırşehir in der Frühen Bronzezeit, in hethitischer, nachhethitischer, hellenistischer, römischer, byzantinischer und türkisch-islamischer Zeit besiedelt war. Es sind also alle Kulturperioden seit der Frühen Bronzezeit vertreten, worauf wir schon oben hingewiesen haben. Der Schluss, dass der Hüyük von Kırşehir von der Frühen Bronzezeit bis zur Gegenwart kontinuierlich besiedelt war, liegt nahe, jedoch müssen wir darauf aufmerksam machen, dass unsere Ergebnisse lediglich auf Oberflächenfunden beruhen und infolgedessen nur ein vorläufiges Bild ergeben können.

Kırşehir hat dann seit dem Bestehen der türkischen Republik und besonders seit dem furchtbaren Erdbeben ⁷⁷ von 1936, von dem es sich sehr rasch erholte, einen erstaunlichen Aufschwung erlebt, der auch einen Wiederaufbau seiner alten historischen Gebäude mit sich brachte.

Wir sind der Ansicht, dass es die höchste Zeit ist, auf dem Hüyük dieser Stadt eine systematische Grabung anzustellen. Dadurch könnte, so glauben wir bestimmt, eine Besiedlung in der zentralanatolischen Epoche des 3. Jahrtausends v. Chr. nachgewiesen, ferner ein wichtiges Zentrum während der Hethiterzeit des 2. Jahrtausends v. Chr. festgestellt und vielleicht sogar der Schlüssel für die Datierung der hellenistischen ("galatischen") Keramik gefunden werden.

⁷⁷ Über dieses Erdbeben vgl. P. Arni: *Kırşehir, Keskin ve Yerköy zelzelesi hakkında* (Zum Erdbeben zwischen Kırşehir, Keskin und Yerköy) Ankara 1938 (M. T. A. Yayınlarından, seri B, Nr. 1, Türkisch und Deutsch).

1908 YILINDA
İKİNCİ MEŞRUTİYETİN NE SURETLE İLÂN
EDİLDİĞİNE DAİR VESİKALAR

Ord. Prof. İSMAİL HAKKI UZUNÇARŞILI

II. Abdülhamid devrinde bir takım vezirlerden tutun da en aşağı kademeye kadar hafiyelik mesleğinin memlekette maddî ve manevî ne elim ve acı tesirler yaptığını o devri idrak etmiş olanlar bilirler. Bu kötü meslek memleket irfanına, ahlâkına otuz sene pek acı darbeler indirmiş, nice hanmanlar söndürmüş ve meşrutiyet inkilâbiyle ilk kalemde ortadan kaldırılmıştır. Bugün elimizdeki vesikalar o devrin acıklı durumunu genç nesillere göstermeğe yeter derecede boldur.

Sultan Abdülâziz'in saltanattan hal'i ile Beşinci Murad'ın hükümdar ilân edilmesine ^{حکم} hali, erkânından Mid hat Paşa'nın muvafakat etmesi Meşrutiyetin ilâniyle Millet Meclisinin açılmasını istemesinden dolayı idi; fakat Mid hat Paşa'dan gayri hal' erkânı yani sadr-ı âzam Mütercim Rüştü Paşa, serasker Hüseyin Avni Paşa ve onun peyki olan Kaptan-ı derya Kayserili Ahmed Paşa ise Sultan Abdülâziz'e gayz ve husumetlerinden dolayı onu tahttan indirmişlerdi. Binaenaleyh Beşinci Murad hükümdar olunca Mid hat Paşa'nın emel ve arzusu diğer arkadaşları tarafından kabul edilmemişti.

Hüseyin Avni Paşa'nın katli, Beşinci Murad'ın cinnet hali ve Veliahd Abdülhamid Efendi'nin Meşrutiyet idaresini kabul edeceğini void eylemesi Mid hat Paşa'yı maksadına yaklaştırmıştı; filhakika II. Abdülhamid cülus edince Sadr-ı âzam tayin edilen Mithat Paşa 7 zilhicce 1293 (24 Aralık 1876) da bir hatt-ı hümayunla kanunu-ı esasîyi ilân ettirmeğe muvaffak olmuş ise de kendisi, pâdişahla aralarının bozulmasına mebni meclisin açılmasını göremeden *İstanbul*'dan çıkarılarak hudut dışı edilmiştir; bununla beraber Abdülhamid atılmış adımdan birden bire geri dönemi-yerek 4 Rebiulevvel 1294 (19 Mart 1877)' de *Meclis-i umumî* denilen meclis-i mebusanı (Millet Meclisini) açmak suretiyle muvakkat bir müddet için zevahiri muhafaza eylemişti.

II. Abdülhamid evvelâ, meşrutiyet aleyhtarı olup Midhat Paşa sadaretinde birer tarafa sürgün edilmiş olan bazı zevatı affetmekle işe başlamış ve Ahmed Vefik Paşa'nın başvekilliği zamanında açılışından on bir ay bir hafta sonra 11 Sefer 1295 (14 Şubat 1878)de meclisin içtima müddetinin uzaltılıp kısaltılması kendi hakkı olduğundan bahis ile meclisi umumiyi muvakkaten tatil etmiş ve bu muvakkat tatil otuz seneden ziyade sürmüştür ¹.

İşte bu tarihten itibaren Abdülhamid, hükümet idaresini tedricen saraya çekerek Bab-ı âlinin yani hükümetin nüfuzunu kırmak suretiyle işleri eline almış, pek ziyade korktuğu ve ismini bile duymak istemediği Midhat Paşa'yı, kendisinin tertip eylemiş olduğu Yıldız mahkemesi kararıyla idama mahkûm ederek idamı kalebligine tahvil ile *Taif*'e gönderip orada şehid ettirmiş ve günden güne ceberutunu arttırarak hafiyte teşkilâtıyla tam bir istibdad ile devleti idareye kalkışmıştır. Abdülhamid'in bu idaresinin dahilî fenalıklarından vaz geçtik haricî siyasette ne elim neticeler vermiş olduğu kendisinin saklamış olduğu Yıldız evrakı arasında hayret ve teessürle görülmektedir.

II Abdülhamid'in otuz üç senelik (1876-1909) saltanatı zamanında Sultan Abdülâziz'in büyük bir ihtimamla hazırladığı Osmanlı donanması metrûk bir halde mahva yüz tutmuş ve yine Abdülâziz'in iyi yetiştirdiği Osmanlı ordusu bakımsızlıktan tarihî şöhretini kaybedecek derecede her cihetten zayıflamış, dahilî, malî, siyasî durum fenalaşmış islahat hakkında bazı sadr-ı âzamların —bilhassa Kâmil Paşa'nın— verdikleri lâyihalara ehemmiyet verilmemiş, askerinin elbise ve iâşe hususlarındaki ihtiyaçlarına bakılmamış bunlara mukabil pâdişahın etrafındakilere hafiyelere bol bol ihسانlarda

¹ Meclis-i umumînin tatili münasibetiyle hükümetce yayınlanan resmî ilân: "Ehval-i hazıra meclis-i umumînin tamami-i cereyan'ı vezâifine müsait olmadığından ve kanun-ı esasî mantukınca meclis-i mezkûrun icabât-ı zamanıyeye göre müddet-i içtimanın tahdid veya tenkisi hukuk-i mukaddese-i şehriyari cümlesinden bulunduğundan kanun-ı mezkûr hükmünce müddet-i içtimaı zaten mart ibtidasında münkazi olmak tabii olan heyet-i âyan ve mebusanın bugünden itibaren tatili ve hususât-ı vakiada gösterdiği mesai-i hamiyetmendâne ve meham perveranenin müstelzim olduğu takdir-i âlinin iki heyet rüesa ve azasına tebliği emrû ferman-ı hazret-i pâdişahî iktizây-ı celilinden bulunmuş ve işbu iradê-i seniyye-i cenâb-ı mülükânenin icab-ı âlisi icra kılınmış olmağla ilân-ı keyfiyete ibtidar kılındı." (2 Şubat 1293/11 sefer 1295)

bulunulmuş, devletin itibarı hiçe indirilmiş, bu hale karşı ağız açık tenkid edenler sürgün edilmiş, bu amansız idare tarzından bunalan vatanseverlerden kaçabilenler Avrupa'ya can atarak Abdülhamid idaresine karşı cephe alıp çıkardıkları gazetelerle onun idaresine ve bizzat kendisine karşı hücumla geçmişlerdir; bunu müteakip 1905'de *Selânik*'te Talât Bey ve arkadaşları Osmanlı Hürriyet Cemiyetini kurmuşlardı.¹

Abdülhamid kendi idaresi aleyhinde çalışanların bir kısmını para ve memuriyet vermek suretiyle memleket dahiline çekmeğe muvaffak olmuş ise de diğer kısım buna yanaşmıyarak Ahmed Rıza Bey başta olarak kalemle mücadelelerine devam etmişler². Memleketi kurtarmak, meşrutiyeti ilân etmek gayesiyle aralarında bir de cemiyet kurmuşlardır. *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti* ismiyle kurulmuş olan bu cemiyet azasından Doktor Nazım Bey, *Selânik*'teki *Osmanlı Hürriyet Cemiyeti* ile gizlice muhabere ederek *Selânik*'e gelmek istemiştir. Bu sırada Bulgarlara karşı rumların *Makedonya Cemiyeti* adıyla bir cemiyetleri vardı; her iki cemiyet birbirlerini biliyorlardı. Bundan dolayı Makedonya cemiyetine mensup Marko Teodoridis, Nazım Bey'in *Yunanistan* yoluyla *Selânik*'e gelmesini temin etti ve bu suretle *Yunanistan*'a çıkan Doktor Nazım Bey Yunan köylerinden geçerek hoca kıyafetinde sakallı olarak *Selânik*'e gelip.

¹ Vatanın düştüğü acıklı durum ecnebi müdahaleleri, o tarihlerde hudutları pek geniş olan Osmanlı İmparatorluğunu adam akıllı sarsmakta idi. İşte bu hali gören ve *Selânik*'te bulunan bazı vatanseverler Talât Bey'in teşvikiyle 1905 senesinde aralarında gizlice "*Osmanlı Hürriyet Cemiyeti*" ismiyle bir cemiyet kurmuşlardır. Bu cemiyet *Selânik* askerî rüşdiyesi müdürü bir numaralı âza Bursalı Mehmed Tahir Bey'in riyasetinde olarak iki numaralı askeri rüştiye mektebi muallimlerinden Naki, Talat, Rahmi, Midhat Şükrü, Kâzım Nami, Hakkı Baha Pars Ömer Naci, İsmail Canbulat, Edip Servet, İhsan Namık, Hoca İsmail Mahir, Mustafa Necib beylerden mürekkepti; *Muhtıra-i Rical ve Siyasiyun* isimli eserde İttihad cemiyetini 1325 H./1905 de Talât Bey'in kurduğu ve evvelâ validesini kaydettiği ve on ikinci olarak Enver Beyin [Paşa] tahlif edildiğini Rahmi ve Hafız İsmail Hakkı beylerin cemiyetin genişlemesinde mesailer olduğunu yazılıyor(526). *Selânik*'te cemiyete gireceklerin tahlif edildikleri yer Midhat Şükrü Bey'in evi idi. Cemiyete girecekler geceleyin rehberleriyle sokaklarda dolaştırıldıktan sonra gözü bağlı olarak Midhat Şükrü Bey'in evine getiriliyorlar, orada kendi rehberleriyle diğer iki zatın huzurunda cemiyete sadakete yemin ediyorlar, gözleri bağlı olarak yine rehberleriyle dönüyorlardı.

² 1318 H./1900 M. senesinde *Paris*'teki Osmanlı vatanseverleri kanun-ı esasînin tekrar ilânı için Abdülhamid'e bir beyanname ile müracaat etmişlerdi.

Her iki cemiyet, bir isim altında birleşerek çalışmağa karar verdiler ve bunun neticesi olarak 21 Nisan 1906 tarihinde *Osmanlı Hürriyet Cemiyeti*, *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti* adını aldı.

İttihad ve Terakki Cemiyeti, asıl faaliyetini ecnebi müdahalesi neticesinde ıslahat yapılmakta olan ve vasi selâhiyetle müfettiş umumilikle idare edilen³ vilâyat-ı selâse yani Selânik Manastır ve Kosova vilâyetlerinde teksif ile karakterlerine itimad edilen genç zabıt ve bazı sivil memurlar arasında gizlice yayılmağa başlayarak *Anadolu*'nun bazı vilâyet merkezlerinde ve hafıye yatağı olan *İstanbul*'da da bazı azalar bulmuştur⁴. İttihad ve Terakki Cemiyeti ilk olarak 1325 H./1907 M. de Abdülhamid'e bir beyannâme yollamak ve meşrutiyetin ilânını istemek suretiyle kendisinin mevcudiyetini perde arkasından göstermişti.

İşte bu azimli faaliyet ve cemiyet tarafından zaman zaman gizlice manastırda neşredilen Neyyir-i Hakikat gazetesi bilhassa üç vilâyetteki halk efkârını Abdülhamid idaresi aleyhine tahrik etmekte idi Bu üç vilâyetteki gelişme ordu merkezi olan *Selânik*'ten uzakça bulunan *Manastır*'daki zabıtlar arasında semere verecek bir hale gelmişti.

³ Rumeli'de adliye teşkilâtı genişletilmiş, üç vilâyette ıslahat için ecnebi müdahalesi olmuş ve 1318 Teşrin-i sanî'de (1902 M.) Hüseyin Hilmi Paşa müfettiş-i umumî tayin edilmişti. Bu teşkilât daha sonra 19 Ağustos 325 (9 Ağustos 1909)'de lağ- vedilmiştir.

⁴ Hafıyelerin faaliyetleriyle bunalmış ve yılmış olan *İstanbul*'da cemiyetin genişlemesine imkn yok gibi idi; hatta bir ara teşkilât yapmak üzere gizlice *İstanbul*'a gelmiş olan Talat ve Manyas î-zâde Refik beyler bir dostlarının evinde Hüseyin Cahit Bey'le görüşmüşler ve Hüseyin Cahit Bey cemiyete taraftar olmakla beraber kaydolmamış ve *Selânik*'ten gelenlere de bir akibete uğramalarını için *İstanbul*'u terk eylemelerini tavsiye eylemişti.

Mülkiye mektebi muallimlerinden mühendis Çolak Salim Bey mektebin tatiinde mezuniyet müddetini geçirmek üzere *Selânik*'e gitmiş ve orada cemiyete girerek *İstanbul*'a dönmüştü; yine bu sırada cemiyete mensup olan Kâzım Karabekir Bey (Paşa) Manastır'da iken Harbiye mektebine muallim tayin edilerek *İstanbul*'a gelmişti. Bunlar cemiyetten talimat alarak *İstanbul*'da bir teşkilât yapmışlardı. Bunun neticesinde mülâzım Nahit Kerven (eski Kayseri milletvekili), Fatin Efendi, gazeteci Mahmud Sadık Bey, daha evvel *İstanbul*'a geldikleri zaman Talât ve Manyas î-zâde Refik beylerle tanışmış olan avukat Salim Bey, mabeyinci Ragıp Paşa'nın oğlu Abidin Bey ve Vasfi Raşid Bey cemiyete kaydedilmişlerdi.

Selânik merkez kumandanı olup pâdişah yaverlerinden bulunan kaymakam (Yarbay) Nazım Bey saraya mensup olup oradaki cemiyetin işlerine engel olacak hallerde bulunması sebebiyle cemiyet fedailerinden biri tarafından evinde katl maksadiyle vurulmuş ise de ölmemiş ve bu hadise epi telâşı mucip olduğundan bunu yapanı aratmak ve mevcudiyeti haber alınan cemiyet hakkında bir ipucu elde etmek üzere *Selânik*, *Manastır* ve *Kosova* vilâyetlerine heyetler gönderilmiştir. Üçüncü ordu müşiri İbrahim Paşa da cemiyet mensuplarını elde etmek hususundaki faaliyetini göstermek suretiyle mabeyine şifreler yolluyordu ⁵.

KOLAĞASI NİYAZİ BEYİN DAĞA ÇIKMASI

Merhum Niyazi Bey aslen *Manastır*'ın *Resne* kasabasındandı. Harbiye mektebinden çıkmıştır ⁶. Cesur, hamiyetli bir zat olup meşrutiyet ilânının arifesinde seksen sekizinci alayın *Resne*'de bulunan üçüncü taburunda kolağası (yüzbaşı ile binbaşı arasında bir rütbe) idi; o sırada tabur kumandanlığına tayin edilmiş olan binbaşının henüz vazifesi başına gelmemiş olmasından dolayı *Resne* tabur kumandanı vekâletinde bulunduğu sırada 20 Haziran 1324 (3 Temmuz 1908) cuma günü ilk hürriyet mücadelesine atılmıştır. Cemiyet *Manastır* merkezinden başka *Resne* ve *Ohri*'de epi taraftar bulmuştu.

⁵ Müşir İbrahim Paşa, *Gustivar*'daki (eski mülki teşkilâtımızda *Kosova* vilâyetinin *Pizren* sancağına bağlı *Loma* kasabasının nahiyelerindendi) Nizamiye taburuna mensup olup *Üsküp*'te tevkif edilen erkân-ı harp yüzbaşısı Hayri ve piyade mülâzimi Kemal efendilerin *Selânik*'e getirilerek hapis ve ihtilattan men edildiklerini ve bunların birer ikişer elde edilerek isticvab edileceklerini 6 Cemaziyelâhır 326/22 Haziran 324 (5 Temmuz 1908) tarihli arizesiyle mabeyin başkibetbine bildirmiştir (vesika III).

⁶ Merhum Niyazi Bey 1290 H./1873 M. de *Resne*'de doğdu. *Manastır* askeri rüştiyesiyle askerî idadisinde okuduktan sonra Harbiye mektebine girip 1313 H./1896 M. de piyade mülâzimi (Teğmen) olarak çıktı. Yunan muharebesinde *Beşpınar* harbindeki kahramanlığı sebebiyle mülâzimievvel (üst teğmen) oldu. Muharebeden sonra *Ohri* taburunda askerî debboy memuru olarak bulundu; sonra 1321 H. 1903 den itibaren avcı taburiyle Bulgar çeteleriyle çarpıştı ve rütbesi kolağalığına (kıdemli yüzbaşı) kadar çıktı. Yeni teşkil edilen İttihad ve Terakk cemiyetine girdi ve 3 Temmuz 1900 de mücadeleye atıldı. Meşrutiyet tarihinde mühim mevki işgal eden Niyazi Bey, sonradan tekaüt olarak memleketine döndü ise de düşmanlarından birisi tarafından 1912'de Şehid edildi.

Niyazi Bey, taraftarlarıyla aralarında bir şifre tedarikiyle mülâzım Osman Cevdet beyle muhabere ettikten sonra 7. ahali ve askerden mürekkep tahminen yüz kişi ile tabur deubbyonu kırıp yüz kadar mavzer, cephane ve tabur sandığındaki paraları da alarak 3 Temmuz 1908'de *Istile* istikametinde kasabadan çıkmıştır. Niyazi Bey'in ısyan ederek dağa çıkması Manastır mıntakası kumandanı Osman Hidayet Paşa tarafından haber alınması üzerine keyfiyet derhal *Selânik*'teki üçüncü ordu müşiri İbrahim Paşa'ya bildirilmiştir 8.

Niyazi Bey'le beraber ısyan bayrağını açıp dağa çıkanlar arasında *Resne* Belediye reisi Hoca Cemal, vergi kâtibi Tahsin, polis komiseri Tahir, mülâzım Yusuf Efendilerle *Resne*'deki Sırp mektebi muallimi vardı.

Bu hadisenin 5 Temmuz 1908'de üçüncü ordu müşiri İbrahim Paşa tarafından mabeyin başkâbetine şifreli telgrafla bildirilmesi üzerine 9. bunların takipleriyle cezalandırılmaları için *Metoviçe*'de (mülkî teşkilâtımızda Kosova vilâyetinin *Piriştine* sancağına bağlı kaza merkezi) bulunan onsekizinci fırka kumandanı birinci ferik (Orgeneral) Şemsi Paşa memur edilmiş ve kendi mevcudundan başka maiyyetine bir fırka redif askeri de gönderileceği bildirilmiş ve o kuvvetler gelinceye kadar Rumeli'den nereden ne miktar asker alınması îcap edeceği bilvasıta pâdişah tarafından sorulmuştur.

7 Müşir (Mareşal) İbrahim Paşa'nın şifreli telgrafi ve Niyazi Bey'in dağa çıkmak için aldığı tertibata dair 18 Haziran (1 Temmuz) tarihli muhabereci vesikası iki numara ile makalenin sonundadır.

8 20 Haziran 324 : *Resne*'de bulunan seksen sekizinci alayın üçüncü taburu kumandanı kolağası Niyaz Efendi ile belediye reis Hoca Cemal, vergi kâtibi Tahsin, polis komiseri Mahir, mülâzım Yusuf Efendilerden ve Sırp mektebi muallimi ile ahali ve bir kaç askerden mürekkep takriben yüz neferden ibaret bir cemmi gafirin tabur deppoyunu kırarak mevcut mavzer tüfeklerinden yüz kadariyle henüz anlaşılamayan miktarda cephaneyi, tabur sandığında mevcut nükudü ahz ve gasb ile *Istile* istikametine doğru savuştıkları ve beraberlerinde beş reis mekkârî götürdükleri

Manastır Mıntaka Kumandanı

Mirliva: Osman Hidayet

Üçüncü ordu müşiri İbrahim Paşa, mıntaka kumandanından Niyazi Bey'in hüviyetini sormuş, o da bir gün sonra yani 4 Temmuz 1908'de şifre ile verdiği cevapta Niyazi Beyin aslen *Resne*'li olup seksensekizinci alayın kolağası bulunduğunu ve tabura vekâlet ettiğini, ahvali hususiyesini ve kimlerle görüştüğünü bilmediğini fakat son hareketiyle iyi bir adam olmadığını gösterdiğini bildirmiştir.

9 Makalenin sonundaki iki numaralı vesikaya bakın.

Şemsi Paşa, saraydan çekilen telgrafi *Pizren* tarafında bulunduğu sırada almış ve beşyüz mevcutlu iki tabur ve *Pizren* belediye reisinin yirmi kadar muhafız kuvvetiyle hemen hareket edip trene atılarak *Selânik*'e gelmiş ve burada müşirlik dairesinde bir kaç saat kaldıktan sonra 6 Temmuz 1908'de yanındaki kuvvetleriyle trene atılarak *Manastır*'a hareket eylemiştir.

Şemsi Paşanın katli ¹⁰

Şemsi Paşa ertesi günü sabahleyin (7 Temmuz salı) *Manastır*'a gelerek burada durum hakkında soruşturma yapmağa başlamıştır. Şemsi Paşa'nın Arnavudluktaki şiddeti ve faaliyeti malûm ve meşhur olduğundan onun *Manastır*'a gelişi İttihat ve Terakki mensupları üzerinde bir korku yaratmıştı. Şemsi Paşa tahkikattan müsbet bir netice alamıyarak maiyyetindeki taburlara hemen *Resne* istikame tinde yola çıkmalarını emrettikten sonra *Pizren* Belediye reisinin muhafız kuvvetlerini yanına alarak sarayla muhabere etmek üzere *Manastır* telgrafhanesine girmiştir.

Şemsi Paşa sarayla görüşmesinde iki taburla *Manastır*'a geldiğini cemiyet'i fesadiyeye dair bir ipucu elde edemediğini ve fakat tahkikat yapmak için *İştîp* (Üsküp sancağının kazalarından) cihetine gönderilmiş olan erkânı harp binbaşısı Enver Bey'in (meşhur Enver Paşa) kıyafetini tebdil ederek asilere iltihak etmiş olduğunu ve *Yakova* taburunun kendisine iltihak eylemesi için emir verdiğini ve *Manastır*'daki askerî inzibatın bozuk olduğunu arzylemiştir ¹¹.

¹⁰ Şemsi Paşa, 1262 H./1846 M. de Kosova vilâyetinin *İpek* sancağına bağlı *Tergovişte* kasabasının *Bişeva* köyünde doğmuştur; neferlikle asker ocağından yani alaydan yetişmiş, mülâzım olmuş derece derece terfi ederek 1897 Osmanlı-Yunan harbinde miralay (albay) olmuş, Arnavutlukta ve *Kosova*'da muhtelif hizmetlerde kullanılarak muvaffakiyet gösterip birinci ferikliğe (Orgeneral) kadar yükselmiş ve İkinci Abdülhamidin büyük itimadını kazanmıştır. Son memuriyeti 1901 eylülünde tayin edilmiş olduğu nizamiye onsekizinci fırka kumandanlığı olup merkezi *Metroviçe* idi.

¹¹ 24 Haziran 324 mabeyine şifre,

Bu sabah refakat-i âcizîde iki tabur bulunduğu halde *Manastır*'a muvasalat edilmiş ve altmış dokuzuncu alayın *Yakova*'dan hareket ettirilen dördüncü taburu dahi maiyyet-i çakeride bulunan kuvvete iltihak etmek üzere şimendüfere irkâb ve buraya müteveccihen hareket etmiş olduğu gibi bura inzibat-ı askeriyesinin pek dun bir halde olduğu nazar-ı teessüfle müşahede edilmiştir. Cemiyetin nerede bulunduğuna

Şemsi Paşa, sarayla muhaberesinden sonra telgrafhaneden çıktı; kendisi menzul olduğundan ¹² bir ayağını sürükleyerek etrafındaki muhafızların arasından arabaya binmek üzere iken İttihad ve Terakki cemiyetine mensup genç zabitlerden mülâzım Atıf Efendi'nin (Çanakkale milletvekili merhum Atıf Kamçıl) atmış olduğu üç el kurşundan birisi Paşanın sol omuzuna isabet ederek şiryanlarını kesmiştir.

Şemsi Paşa'nın böyle ânî olarak vurulması etrafa şaşkınlık verdiğiinden bu halden istifade eden Atıf Bey kaçmağa vakit bulmuş ve arkasından atılan kurşunlardan birisi ile bacağından yaralanmış ise de elde edilemiyerek evvelâ en yakın olan Mahmud Bey'in (merhum Siirt Mebusu) evine sığınmış ve oradan kadın kıyafetiyle bir arabaya bindirilerek *Resne*'ye kaçırılmıştır.

Şemsi Paşa vurulduktan sonra telgrafhane merdivenlerini çıkarak oradaki sandıklardan birisinin üstüne oturup başını evvelce maiyyetinde çavuşluk ederek sonra mülâzım olan Hasan Ağa'nın göğsüne dayayıp bir çeyrek saat sonra da vefat etmiştir. Şemsi Paşa'nın cenazesi askerî merasimle kaldırılarak Rufai tekkesi kabristanına gömülmüştür (7 Cemaziyelâhır 1326/7 Temmuz 1908) Şemsi Paşa'nın katli *Manastır* valisi Hıfzı Paşa tarafından şifreli telgrafla Dahiliye nezaretine bildirilmiştir ¹³.

dair hiç bir kimsenin malûmatı olmayıp yalnız icra edilen tahkikat-ı hafiyeden beray-ı tahkikat *İştîp* cihetine gönderilen erkân-ı harp binbaşlarından Enver Bey'in orada tebdil-i kıyafet ederek cemiyet-i fesadiyeye iltihak etmek üzere hareket etmiş bulunduğu anlaşılmağla beray-ı malûmat maruzdur ferman

Manastırda Onsekizinci Nizamiye
Fırkası Kumandanı Birinci Ferik

Şemsi

¹² Şemsi Paşa, İlbasan mutasarrıfı ile *Peklin* kaymakamı aleyhine çıkan bir ısyanı tahkik etmek üzere *Seniçe*'den *İlbasan*'a giderken kendisine nüzül isabet etmişti.

¹³ Mabeyin başkâtibi Tahsin Paşa'nın hatıratı s. 268. Bu hususta *Manastır* valisinin Dahiliye nezaretine çektiği telgraf sûreti:

Dahiliye Nezaretine

Bugün buraya gelmiş olan Şemsi Paşa. *Resne*'ye gitmek üzere hazırlanarak arabaya rakip olmak üzere telgrafhaneden çıktıği esnada endaht olunan bir silâhtan mecruh olarak bir çeyrek sonra müteessiren vefat eylediği ve güzergâhında maiyyeti askerleri ve sair zabitan bulunduğu halde mütecasir teşhis ve derdest olunmadığı maruzdur. 24 Haziran, Sene 324

Manastır valisi
Hıfzı

Şemsi Paşa'nın katli meşrutiyete doğru atılmış bir adımdı; fakat bu hadise henüz istibdadı yıkacak bir hal olmamakla beraber Abdülhamid'e vurulan ve onu en güvendiği adamından mahrum bırakan bir darbe ve Niyazi Beyi takipten kurtaran ve nihayet cemiyete geniş nefes aldırın mühim bir vaka idi.

Şemsi Paşa'nın katlini müteakip Niyazi Bey isyanını bastırmağa, müşir Tatar Osman Paşa memur edilerek *Manastır*'a geldiği gibi aynı zamanda *İzmir*'den *Selânik*'e asker sevkine başlanmıştı. Bu sırada İttihad ve Terakki cemiyeti boş durmayarak el altından teşkilâtını kuvvetlendiriyor ve Şemsi Paşa vak'asından sonra cemiyete girenler çoğalıyordu.

Cemiyet, Anadolu'dan gelecek kuvvetlerin Niyazi Bey üzerine gitmesini önlemek üzere bir nüfus kâğıdı tedarik ederek merkez-i umumî azasından Doktor Nazım Bey'i *İzmir*'e yolladı; Nazım Bey, *Selânik*'e gönderilecek kuvvetlerin zabitleriyle görüşerek onları cemiyet hesabına ele alacaktı. Nazım Bey *İzmir*'de bir tütüncü dükkânı açarak alış verişe başlamıştı. O esnada *Paris*'te iken tanımış olduğu cemiyet mensuplarından Halil Bey (merhum Halil Menteş) ile görüştü ve ondan fedakâr iki genç arkadaş istedi; Halil Bey böyle bir arkadaşı olmadığını söyleyerek onu erkânı harp kaymakamı Selâhattin ve Bursalı Tahir Bey'lerle görüşürdü¹⁴. Nazım Bey elinde tütün çantasıyla ve tütün satmak vesilesiyle *İzmir*'den *Selânik*'e sevkedilecek olan redif taburları zabitleriyle görüştü; onlara bütün telâkatiyle vatan müdafaası için çalışan arkadaşlarının üzerine kurşun atmamalarını telkin etti; bu, derhal tesirini gösterdi. Filhakika Selahaddin Bey, kuvve-i takibiye kumandanı olarak *Selânik*'e geldi ve *Manastır*'a hareket etmek üzere trene bineceği sırada muntaka kumandanı refakatine memur erkânı harp binbaşısı Hasan Bey'le beraber kaçtılar¹⁵. Nazım Bey'in faaliyeti iyi netice vermiş ve *Manastır*'a giden redif efradı arasında da tesirini göstermişti.

Şemsi Paşa'nın öldürülmesinden dolayı fevkalâde telâşa düşen Abdülhamid, zabıt ve askerlere nasihat etmek üzere Müşir

¹⁴ Merhum Halil Menteş'in Cumhuriyet gazetesinde neşrettiği hatıraları (15 Ekim 1946) Numara 3.

¹⁵ Dört numara ile vesiklar arasında bulunan serasker Rıza Paşa'nın 24 Haziran 324 tarihli mufassal arizasına bakın.

Şükrü ve birinci ferik Rahmi Paşaların riyasetlerinde olarak *Selânik*, *Manastır* ve *Kosova* taraflarına bir heyet gönderdi ise de bunların nasihatlerini dinleyen olmamış ve bilâkis cemiyet mensuplarının kuvvetlendiği görülmüştür.

Tatar Osman Paşa, *Manastır*'a gelince, aldığı talimat üzerine şiddet göstermedi; yumuşak davranmak suretiyle bir taraftan af ilân etmek suretiyle cemiyeti dağıtmak tarafını tuttuğu gibi diğer taraftan da *Manastır*'a gelmiş olan Anadolu kuvvetlerini *Ohri* tarafına sevk etmek istedi; fakat bu tarzda hareketi cemiyetin gözünden kaçmıyordu. Şemsi Paşa'nın katlinden cesaret alan İttihat ve Terakki fedailerinden bazıları Osman Paşa'nın da öldürülmesini ileri sürdülerse de cemiyet erkânı bunu yapmayarak aşağıda görülen sebeplerden dolayı Osman Paşa'nın dağa kaldırılmasına karar verdi ve bunu *Ohri* şubesine bildirdi.

İzmir'den gönderilen kuvvetlerden beş taburu *Manastır*'a kadar gelmiş olup diğerleri de *Selânik*'te bulunuyorlardı. Osman Paşa *Manastır*'a gelen kuvvetlerin *Ohri*'ye sevkini emretmişti; fakat bunlar yorgunluklarını ileri sürerek bir gün istirahat etmek istemişlerdi; Osman Paşa bu durumu saraya bildirip bu taburlardan *İzmir* ve *Tire* taburlarını gizlice ele aldığını ve ikinci zamanı yola çıkarılacağını da arz eylemişti.

Osman Paşa'nın bu teşebbüsü boşa çıktı; asker katiyyen bir adım ileri gitmeyeceklerini ve tazyik edilirlse çıkacak vahim neticeden dolayı mesuliyet kabul etmeyeceklerini ve *Tire* redif taburu binbaşısı da askerin kilimsiz ve yağmurluksuz oldukları için hastalanarak hareket edemeyeceklerini beyan eylediklerini bilvasıta Osman Paşa'ya arzetti; bu suretle diğer taburların da aynı suretle girmek istemeyecekleri anlaşıldığından Osman Paşa, *Selânik*'teki taburların şimdilik *Selânik*'te veyahut münasip mahallerde tutulmaları için üçüncü ordu müşirliğine emir verilmesini 23 Temmuz 1908 tarihli şifre ile mabeyin baş kitabetine bildirdi ¹⁶.

SADR-I ÂZAM AVLONYALI FERİD PAŞANIN AZLI

Kolağası Niyazi Bey'in dağa çıkması, Şemsi Paşa'nın katli, Anadolu'dan Rumeli'ye kuvvet sevkî, Avlonyalı Ferid Paşa'nın

¹⁶ Müşir Osman Paşa'nın Mâbeyne çekmiş olduğu 3178 numaralı şifreli telgraf sureti sekiz numara ile vesikalar arasındadır.

sadaretine tesadüf etmişti; vaziyetin gittikçe ehemmiyet kesbetmesi üzerine Abdülhamid, Ferid Paşa'yı azlederek her zaman kendisinden istimdad ettiği Said Paşa'yı sadr-ı âzam yapmıştır (23 Cemaziyelâhır 1326 / 23 Temmuz 1908). Bu yeni kabineye hakkında türlü tazyikler yapılan esbak Sadr-ı âzam Kâmil Paşa da meclis-i vükelaya emur yani sandalyasız nazır olarak alındı. Bu kabinede yalnız Rıza Paşa değişmiş olup onun yerine erkân-ı harbiye-i umumiye reisi Ömer Rüşdü Paşa alınmış ve bir de mütaleasından istifade edilmek üzere Kâmil Paşa meclis-i vükelâya memur olmuştu. Tatar Osman Paşa tarafından mâbeyine çekilmiş olan telgraf erkân-ı harbiye-i umumiye reisliğine tayin edilmiş olan Şakir Paşa da bulunduğu halde sarayda Sadr-ı âzam Said Paşa'nın riyasetinde toplanmış olan meclis-i vükelada görüşülerek takipten sarfınazarla *Rumeli*'ye sevk edilen *Anadolu* kuvvetlerinin terhislerine karar verilerek keyfiyet 24 Temmuz 1908 tarihli arize ile pâdişaha bildirilmiştir¹⁸.

¹⁷ Said Paşa kabinesi azaları aşağıdaki zevattan müteşekkildi:

Sadr-ı âzam: Said Paşa, Şeyhülislâm: Mehmed Cemâlüddin Efendi, Adliye nazırı: Abdurrahman Paşa, Meclis-i vükelaya memur: Esbak sadr-ı âzam Kâmil Paşa, Serasker unvanı değiştirilerek Harbiye nazırı: Ömer Rüşdü Paşa, Şûray-ı devlet reisi: Hasan Fehmi Paşa, Hariciye nazırı: Tevfik Paşa, Dahiliye nazırı: Memduh Paşa, Tophane müşiri: Zeki Paşa, Maliye nazırı: Ziya Paşa, Ticaret ve Nafia nazırı: Zihn Paşa, Maarif nazırı: Haşim Paşa.

¹⁸ Meclisi vükelanın bu husustaki kararı süreti:

Üçüncü ordu-yı hümayuna Anadolu cihetinden müretteb redif taburlarının bir takımı *Selânik*'e vasıl olmuş ve bir takımı dahi henüz yolda bulunmuş olduğundan ve şimdiki hale göre bunlara lüzum ve ihtiyaç kalmadığından ordu-yı hümayuna vasıl olanların memleketlerinde iş ve güçleriyle meşgul olmak üzere Selânikce yevmiye ve katık bahaları ve çıkacakları *İzmir* iskelesinde de birer maaş verilerek heman memleketlerine iadeleri tezekkür ve tensip kılınmış olmağla karin-i tasvib-i âli buyrulduğu halde ifây-ı muktezasının harbiye ve maliye nezaretleriyle Rumeli vilâyât-ı selâse-i şahane müfettiş-i umumîliğine havale olunacağı muhât-ı ilm-i âli buyruldukta ve katıbe-i ahvalde emr ü ferman hazret-i veliyyülemir efendimizindir. 24 Cemaziyelâhır, Sene 326

<i>Sadr-ı âzam</i>	<i>Adliye nazırı</i>	<i>Meclis-i vükelaya memur</i>
Mehmed Seyid bin Namık	Esseyid Abdurrahman Nureddin	Mehmed Kâmil bin Salih
<i>Harbiye nazırı</i>	<i>Şûray-ı devlet reisi</i>	<i>Hariciye nazırı</i>
Ömer Rüşdü bin Mehmed	Hasan Fehmi	Ahmed Tevfik bin İsmail Hakkı
<i>Tophane-i âmire müşiri</i>	<i>Maliye nazırı</i>	<i>Dahiliye nazırı</i>
Mustafa Zeki bin Ali	Esseyid Mehmed Ziya	Mehmed Memduh
<i>Maarif nazırı</i>	<i>Erkânı harbiye-i umumiye reisi</i>	<i>Ticaret ve Nafia nazırı</i>
Tahir Mustafa Haşim	Mehmed Şakir bin Numan	Esseyid Mustafa Zihni

Eyyüb Sabri beyin dağa çıkması

Manastır ve *Ohri* taraflarında ateş bacayı sarmış, İttihat ve Terakki Cemiyeti faaliyetini iyice arttırmıştı. Niyazi Bey üzerine Rumeli'deki bazı redif askerlerinin sevk edilmesi emredildiğinden *Ohri*'deki redif alayı silâh altına alınmış ve *Anadolu*'dan celbedilen redif kuvvetleri de *Selânik*'e gelerek bunlardan altı taburu *Manastır*'a sevk edilmişti. *Manastır*'a gelmiş olan taburlar İttihat ve Terakki cemiyetinin aldığı tedbirlerle Niyazi Bey üzerine hareket etmek istemediklerinden toplanmış olan rediflerin terhisleri emredilmiş ve bu arada *Ohri* redif alayı da terhis edilmek emrini almış ve silâhları depoya koyacağını mensup olduğu makama bildirmiş ise de cemiyetten aldığı emir üzerine bu pek müsait fırsatı kaçırmak istemiyen ve cemiyete mensup olan *Ohri*'deki sınıf-ı sâni redif alayı kumandan vekili Eyyüb Sabri Bey (Erzurum eski milletvekili merhum Eyyüb Sabri Akgül) asker ve ahaliden teşkil eylediği *Ohri* millî alayı birinci tabur kumandanlığını ele alarak 7 Temmuz 324 (20 Temmuz 1908) de depoyu açtırıp dokuz yüz mavzerle doksan beş sandık cephaneyi maiyeti kuvvetlerine dağıttıktan sonra *Ohri* kumandanı miralay Hâmid Hamdi ve *Ohri* kaymakamı Süleyman Kâni Beylere bir tezkere yazıp, gönderdiği tahriratın mahallerine çekilmesine ve aksi takdirde hayatlarının tehlikede olduğunu bildirmiştir ¹⁹.

Hâmid ve Kâni Beyler ²⁰ Eyyüb Sabri Bey'den aldıkları tahriratları 8 Temmuz 324 (21 Temmuz 1908) de üçüncü ordu müşiri İbrahim Paşa'ya bildirdikleri gibi ²¹ İbrahim Paşa da bunları şifre ile mabeyine arzylemiş ²² harbiye nezaretine gön-

¹⁹ Eyyüb Sabri Bey'in Hâmid Hamdi ve Süleyman Kâni Beylere gönderdiği 7 Temmuz tarihi tahrirat süreti dokuz numara ile makalenin sonundaki vesikalar arasındadır.

²⁰ Hâmid ve Kâni Beyler İttihad ve Terakki cemiyetine kayıtlı olmakla beraber hiç bir şeyden haberleri yokmuş gibi hareket etmişlerdir. Kâni Bey, *Lan-gaza* kazası malmüdürlüğünde bulunmuş olan Mısırlı oğlu Aziz Efendi'nin oğlu olup 1288 H./1871 M. de *Selânik*'te doğmuştur. Daridere kazası kaymakamı iken becayış suretiyle 29 Ağustos 1906'da *Ohri* kaymakamlığına getirilmiştir. Sonradan mutasarrıf, vali olmuştur. Tarihi eserleri vardır (Sicilli memurin-i dahiliye, numara 76 s. 286).

²¹ Eyyüb Sabri Bey'in, Hâmid ve Kâni beyler vasıtasıyla müşire çektiği şifreli telgraf sureti vesikalar arasında dokuz numara ile kaydedilmiştir.

²² Dokuz numaralı vesika.

derilen bir şifreli telgraf da halledilerek mündericatı mabeyin baş kâtipliğine bildirilmiştir ²³.

Üçüncü ordu müşiri İbrahim Paşa, *Manastır* fevkalâde kumandanı Tatar Osman Paşa'dan gelerek mabeyine arz eylediği 8 Temmuz (21 Temmuz 1908) tarihli şifreli telgrafta vaziyet daha açık olarak beyan edildiğinden bunun suretini aynen aşağıya yazıyorum:

“*Ohri* ahalisinden bir cem-i gafır ile dün gece (alaturka) saat yarımında Balkana çıktıkları arzolunan kolağası Eyyüb'ün refakatinde mülâzım Mazhar ve İbrahim ve eczacı Sadık ve bazı Bulgar askeri ve jandarma dahi bulunduğu ve cümlesinin müsellahan *Galçıça* dağlarına doğru gittikleri ve *Usturuga* müdürlüğünden *Ohri*

²³ Harbiye nazırı Ömer Rüştü Paşa'ya çekilerek onun tarafından muhteviyatı Mâbeyne arzedilen tahrirat sûreti aynen şöyledir:

Ohri ikinci sınıf redif alayı kumandan vekili Eyyub Sabri Efendi'nin bir kaç zabıt ve miktar-ı hakikisi malûm olmayan ahalden pek çok kesân ile beraber firar etmiş ve meçhulüahval bir köylü tarafından nöbetçiye teslim edilip kendilerine tevdi edilmiş olan varakada merkurum Eyyub Sabri'nin maiyyetinde dokuz yüz kişi bulunduğu ve *Ohri* redif taburuna ait dokuz yüz mavzer ile doksan beş sandık cephaneyi maiyyetinde bulunanlara tevzi eylemiş olduğu ve merkurum Eyyub Sabri tarafından gönderilen salifülarz varaka-i denaetkârânenin aynen mündericatını mutazammın *Ohri* mevki kumandanlığıyla kaza kaymakamlığından keşide olunan telgrafnameyi (dokuz numaralı vesikaya bakın) tezyilen üçüncü ordu-yı hümâyun müşiriyet-i celilesinden bu kere vürud eden telgrafnâme ile (yine dokuz numaralı vesikalarda) merkurum Eyyub Sabri'nin refakatinde mülâzım Mazhar ve İbrahim ve eczacı Sadık efendilerle bazı bulgar askeri ve jandarma dahi bulunduğu ve cümlesinin *Galçıça* dağlarına doğru gittiklerini ve mülâzım Abdi ve Murtaza ve Cemal efendilerin dahi merkuma iltihak eylediği ve merkurum Eyyub Sabri'nin aldığı kendi taburu ile esleha ve cephanesinden maada diğer taburlar mâlinden dahi yüz adet mavzer ile otuz sandık mavzer cephanesi ve emval sandığından yüz iki adet liray-ı osmanî aldığını mutazammın müşiriyet-i müşarünileyhadan yekdiğerini müteakiben vürud eden dört kıt'a telgrafnamenin suret-i müstahrecesi leffen arz ve takdim kılındı.

Merkurum Eyyub Sabri'nin ve hempasının bir gûna hareket-i gayr-i marziye-i denaetkârânesine meydan bulmaksızın behemehal derdest ve tevkif edilmeleri ve bu misillü erbâb-ı mel'ânetin menviyyat-ı redaetkârânelerinin zerre kadar imkân-ı İfa (ايقاع) bulmamaları için ordu-yı hümâyunca İcap eden tedabirin âcilen ittihaz ve icrası ve netayicinden buraya malûmat-ı seria itası için telgrafname-i âcizânemle cevaben müşiriyet-i müşarünileyhaya tebliğat İfa kılınmış olduğunun arzına ibtidar kılındı. Olbabda emr ü ferman hazret-i menlehülemdir. 23 Cemaziyelâhır 1326 ve 9 Temmuz sene 1324

Harbiye nazırı
Ömer Rüştü

kaymakamlığına ahiren çekilen telgrafnâmede *Usturuga* köylerinden üçyüzü mütecaviz müsellağ eşhasın kolağası Eyyüb kuvvetlerine iltihak etmek üzere katile katile Ohri cihetine hareket ettikleri iş'ar olunduğu Manastır ciheti fevkalâde kumandanının telgrafnamesi üzerinde maruzdur.”

Daha sonra Eyyüb Sabri Bey kuvvetlerine *Manastır*'da bulunan rediflerle *Metroviçe*'den gelen nizamiye taburlarından bazı zabitlerin de iltihak ettikleri Manastır valisi Hıfzı Paşa tarafından Bab-ı âliye arzedilmiştir ²⁴. Yine aynı tarihle müfettiş-i umumî Hüseyin Hilmi Paşa da keyfiyeti bildirmiştir.

YAVERAN-İ HAZRET-İ ŞEHRİYARÎDEN MANASTIR FEVKALÂDE KUMANDANI MÜŞİR TATAR OSMAN PAŞANIN TEVKİFİ

Şemsi Paşa'nın öldürülmesinden sonra fevkalâde kumandan olarak *Manastır*'a gönderilmiş olan Müşir Tatar Osman Paşa'nın cemiyet aleyhine sinsice hareketi sebebiyle tevkifi tekarrür ederek bu hususta *Ohri* teşkilâtına emir verildiğini yukarıda görmüştük. Osman Paşa'nın *Manastır*'dan kaldırılması millî alayın birinci *Ohri* taburu kumandanı kolağası Eyyüb Sabri ve aynı alayın ikinci Resne taburu kumandanı Niyazi beylere havale edilmişti.

Bunun üzerine her iki tabur gizlice tertibat alıp hazırlandıktan sonra *Manastır* üzerine hareket etti ve gece saat alaturka altı buçukta

²⁴ Bâb-ı âli

Daire-i sadaret-i uzma

Şifre kalemi

Manastır vilâyetinden gelen şifreli telgrafnâme

8 Temmuz 324 tarihli telgrafname-i çakeranemle arzulanan firarilerden maada redif zabitanından mülazım-ı evvel ve mülazım Sâni Murtaza ve Abdi ve *Metroviçe*'den gelen nizamiye taburu zabitanından mülazım Cemil ve Dirce nahiyesi müdürü Mehmed Niyazi Efendilerin dahi firar eyledikleri ve firari kolağası Eyyüb Efendinin kendi taburuna ait esleha ve cephaneden maada yüz yirmi beşinci alayın üçüncü taburuna âid yüz mavzer ile yirmi sandık mavzer cephanesi ve yüz yirmi altıncı alayın üçüncü taburuna âid on sandık mavzer cephanesiyle yirmi beş çuval peksimedi ve *Ohri* redif taburu inşaat sandığında mevcut yüz on iki lirayı dahi ahz eylemiş, mülazım Cemil efendinin de bir mekkari hayvanını beraberinde götürdüğü icra olunan tahkikattan anlaşıldığı *Ohri* kaymakamlığından alınan telgrafnâmede bildirildiği ma'ruzdur ferman.

9 Temmuz 324

Vali Hıfzı

Vali Hıfzı Paşa cemiyete girmemekle beraber cemiyet erkânına müzahirdi.

iki bin kişilik bir kuvvetle şehre girildi. Telgraf telleri kesildikten sonra Osman Paşa ile diğer bazı askerî ümeranın ikametgâhları abluka edildi.

Müşir Tatar Osman Paşa'nın tevkifi hadisesini bana ağabey diye çok hürmet ettiğim mütevazî bir insan-ı kâmil olan rahmetli Eyyüp Sabri Akgöl şöyle anlattı ²⁵.

"9 Temmuzda (22 Temmuz 1908) *Ohri*'de teşkil edilen iki bin beş yüz kişilik bir alayla (millî alay) Tatar Osman Paşa'yı kaldırmağa memur edilmiştim; kolağası Niyazi bey de beraberdi; gece alaturka saat on birde alay, emniyet tertibatı alarak *Manastır*'daki kışlalar civarında Osman Paşa'nın ikametgâhına geldik. Evvelâ nöbetçilerin silâhları alındı ve sonra Osman Paşa'nın yaveri ve zabitleri uyandırıldı; muhabereyi men için telgraf telleri kesilmişti; hemen Osman Paşa uyandırıldı. *Manastır* heyet-i merkeziyesinden Osman Paşa'ya hitaben gönderilen tahriratı bizzat ben, Osman Paşa'ya verdim. Paşa okudu ve soğukkanlılığını muhafaza etti. Ne yapacaksınız diye sordu. Ben de misafir edileceğini söyledim; hazırlandı, arabaya bindirilip Niyazi Bey'le maiyyetindeki müfrezelerden birisiyle *Resne*'ye sevk edildi." Osman Paşa'nın tevkifini müteakib keyfiyet Eyyüp Sabri Bey tarafından pâdişaha arz edildi ²⁶.

Ertesi günü yani 10 Temmuzda Millî *Ohri* alayı *Manastır* askerî kuvvetleriyle halk tarafından karşılandı ve yirmi bir pare top ile meşrutiyetin ilân edilmesi İttihad ve Terakki *Manastır* şubesi tarafından bildirilmesi üzerine keyfiyet *Manastır* mevki kumandanı Mirliwa Cemal Paşa tarafından üçüncü ordu müşirliğine ve oradan da

²⁵ Eyyub Sabri Akgöl 16 Ağustos 1950 akşamı vefat ederek ertesi günü merasimle kaldırılan cenazesi *Hürriyet-i Ebediye tepesi*'ne kendisi gibi Meşrutiyet fedailerinin yanına defnedilmiştir.

²⁶ Eyyub Sabri Bey'in pâdişaha çektiği telgraf süreti:

Huzur-ı hazret-i Pâdişah-ı âzaîmye

Cemiyetin millî alayının çakerleri kumandasında birinci *Ohri* taburiyle mezkûr alayın kolağası Niyazi Efendi kumandasında ikinci *Resne* taburu fevkalâde kumandanı Müşir Osman Paşa hazretlerini misafiretine kabul etti. Paşa hazretlerinin bu gece saat yediyi çeyrek geçe ikametine tahsis olunan mahalle müteveccihen hareket ettiğinin beray-ı malûmat arzına ictisar kılındı ferman.

Ohri birinci taburu kumandanı

Kolağası Eyyub Sabri

Osman Paşa *Resne*'de eşraftan Rıza Bey'in hanesine misafir edilmiştir.

Mâbeyin başkâtipliği ile Harbiye nezaretine arzedildi. Bu telgraf sureti aynen şöyledir:

Mâbeyin-i hümayun başkitabet-i celilesine ve
harbiye nezareti celilesine

Şimdi Manastır'dan alınan telgrafnâme sûreti berveçh-i zir arz ve takdim kılındı. 10 Temmuz 324

Üçüncü Orduy-ı hümayun
müşiri İbrahim

SÛRET

Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Manastır merkezi mühriyle mah-tum olarak alınan muhtırada bugün (alaturka) saat üçte Ohri milli alayının birinci taburu kıslalar pişgâhına geleceğinden merkezde ârâmsaz taburlardan birer bölükle mızıka ve suvari alayı sancağının bir binbaşı kumandasında olarak merasım-i istikbaliyeyi îfa eylemek üzere hanlar önüne sevk ve izamlarıyla sunuf-ı selaseye mensup kıtaat-ı sairenin dahi Talimhane önünde yoklama-nizamıda ahz-ı mevki-i ihtiram eylemeleri ve sürûra delâlet eden yalnız yirmi bir pare top endahitiyle îlân-ı şadmâni edilmesi hususlarının icrası iş'ar kılınmış ve işbu muhtıranın bir sureti Manastır mintakası kumandanlığıyle Kırmızı ve Beyaz kıslalar kumandanlarına iş'ar olunmuş olduğu maruzdur.

*Merkez Kumandanı: Mirliva
Cemal*

Müşir Osman Paşa'nın kaldırılması müfettiş-i umumî Hüseyin Hilmi, üçüncü ordu müşiri İbrahim ve Manastır valisi Hıfzı Paşalar tarafından mâbeyine, sadarete, harbiye nezaretine, dahiliye nezaretine 10 Temmuz tarihli şifrelerle ve fevkalâde müstacel olarak bildirilmiştir.

10 Temmuz gündüz (alaturka saat) üçbuçukta üçüncü ordu müşirliğinden mâbeyine ve harbiye nezaretine çekilen şifre sureti:

Mâbeyin-i hümayun başkitabet-i celilesine ve harbiye
nezaret-i celilesine

Manastır kumandanlığından şimdi mevrud telgrafnâme sureti berveçh-i zir maruzdurferman Üçüncü Orduy-ı Hümayun
müşiri İbrahim

SÜRET

Manastır ciheti fevkalâde kumandanı yaverân-ı hazret-i şehriyariden Müşir Osman Fevzî Paşa hazretlerinin görülen lüzum üzerine mahalli meçhulde misafir edilmek üzere bu gece saat yedide ikametgâhî devletlerinden alındığı ve esbab-ı huzur ve istirahat-i asafânelerinin muvafik surette istikmal edilmiş bulunduğu Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Manastır merkezi mührüyle mahtum olarak alınan bir muhtırada beyan olduğu maruzdur.

*Merkez Kumandanı Mirliva
Cemal*

Yine aynı mealde Harbiye nezaretine de bir şifreli telgraf çekilmiştir.

Hüseyin Hilmi Paşa tarafından Osman Paşa'nın tevki-fine dair alınan daha mufassal şifrede aynen şöyle deniliyor.:

*Yıldız saray-ı hümayun
Baş kitabet dairesi*

Gayetülgaye müstaceldir.

Fırarı kolağaları Eyyüb ve Niyazı refakatlerinde iki bin kişilik bir cemiyet-i müsellaha bulunduğu halde dün gece saat altı buçuktan sonra Manastır'a duhul ve fevkalâde kumandan Müşir Osman Paşa hazretleriyle bazı ümeranın ikametgâhlarını muhasara ettikten sonra Müşir-i müşarünlehyi alıp birlikte götürdükleri ve Manastır'da bulunan kuvay-ı askeriye'nin tamamen ve ahaliden üç bin beşyüz kişi'nin kendilerine iltihak eylediği vilâyetten ve cihet-i askeriyeden şimdi alınan mâlûmattan müsteban olduğu ve bazı işârât-ı resmîye ile istihbarât-ı mahsusaya nazaran cemiyetin merakiz ve devair-i hükümeti işgal ile zimam-ı idareye vaz-ıyed ve muhalefet edecekleri itlaf eylemeğe karar verdiği vuku bulacak ahvale ve teşebbüsata karşı tedabir-i mania ittihazı buraca müstehil olup çünkü kuvay-ı askeriye'nin bi-cemaihim erbab-ı cemiyetle müttehiden hareket ettiklerine artık hiç bir suretle şüphe kalmamış olduğu maruzdur ferman.

10 Temmuz sene 1324

Rumeli Müfettişi Hüseyin Hilmi

Hüseyin Hilmi Paşa aynı telgrafi sadarete de çekmiştir. ²⁷.

²⁷ Manastır valisinin mâbeyine, sadarete ve dahiliye nezaretine çektiği şifreler:

Bu gece saat altı buçukta kolağası Eyyub ve Niyazi efendilerin kumandasında olarak ahali ve efrad-ı asakir-i şâhânenen mürekkep iki bin kişilik bir kuvve-i müselleha Manastır şehrine gelip müşir Osman Paşa hazretleriyle diğer bazı üme-

MANASTIRDA MEŞRUTİYETİN İLÂNI

Eyyüb Sabri ve Niyazi beylerin *Manastır*'a girip Müşir Osman Paşa'yı *Resne*'ye gönderdiklerinin ertesi günü İttihat ve Terakki cemiyeti bütün işlere el koyarak²⁸ *Manastır*'ın asker, sivil, ulema ve papaslar, mektepler hülasa mevcut islâm hıristiyan halkı ile meşrutiyeti ilân eylemiştir. Bu hususta saat dokuzu on geçe (gayet mühim ve müstaceldir) işaretiyle mali 10 Temmuz tarihiyle (23 Temmuz 1908) *Manastır*'dan Harbiye nezaretine çekilen telgraf sûreti aynen şöyledir:

Der-i aliyyede Harbiye Nezaret-i Celilesine

Manastır'da bulunan bilûmum piyade ve topçu ve suvari ve sunuf-ı saire-i askeriye kıtaatiyle Ohri ve Resne'den gelen taburlar ve İzmir redif livasını teşkil eden yedi tabur asker (bunlar Niyazi Bey isyanını bastırmak üzere Manastır'a gönderilmişlerse de gitmemişlerdi) ve mektebi harbiye ve idadi-i şahane talebesi ve jandarma ve polis ve gerek merkez-i vilâyet ve gerekse mülhakat ahalisinden islâm, Bulgar, Rum, Yahudi ve Ulah olarak yüzbinlerce tebaa-i Osmaniyeden ve vali-i vilâyet ve ferikan ve kumandan paşalarla bilumum erkân ve ümera ve zabitan ve memurin-i askeriye ve mülkiye ve ulema meşayih ve müteberan-ı memleket ve rahibin elhasıl havas ve avam kibar ve sıgar bilcümle efraddan mürekkep bir cemm-i gafir bugün saat dörtte kışla-i hümayunlar meydan-ı kebirinde içtima ederek ve sokaklar dolaşılarak ve hürriyet sancaklarıyla alay ve taburların sancakları çekilerek ve milel-i muhtelif eimme ve mektepler talebeleri tarafından hürriyet, adalet ve müsavat hakkında nutuklar îrad ve dualar tilavet olunarak Osmanlı İttihad ve Terakki ce-

ranın ikametgâhlarını abluka etmiş ve sekiz yüz kişiden ibaret bir kuvvet ile müşir-i müşarünileyhi alıp götürmüş oldukları ve *Manastır*'daki kuvây-ı askeriye'nin kâffesi ile ahaliden üçbin beşyüz kişinin iltihak eyledikleri maruzdur ferman 10 Temmuz 324

Manastır valisi

Hıfzı

²⁸ Saat dördü geçe Osmanlı İttihad ve Terakki cemiyetinin, *Manastır* mın-takası kumandan vekili Mirliva Taki Paşa'ya gönderip onun da harbiye nezareti ile üçüncü ordu müşirine bildirmiş olduğu muhtura sûreti:

Osmanlı İttihad ve Terakki cemiyetinin bugün ilân-ı hürriyet eylemesi mu-karrer olup devair-i resmîyenin kemâkân teşşiyet-i umura bezl-i ikdam eylemesi ve her bir memurun kendi memuriyeti başında devam-ı istihdamı dahi muktazi bulunduğundan zat-i kumandanîlerinin dahi berveçh-i sabık tedvir-i umur-ı memureye ihtimam ve cemiyetin âmir-i mücbir sıfat ve kudretini hâiz bulunması derkâr olmasına mebnî iktizay-ı halin ona göre ifasına müsaade buyurulması istirhamını natik muhtıradır.

10 Temmuz 324

Atebe-i felek-mertebe-i Cenáb-ı Pádişahiye

İrâdât-ı seniyye-i müstekerreleriyle tebaa ve zir destanlarına bahş ve ihsan buyurulan kanun-ı esasının tatbikat-i fi'liyesine müsaade ve icáb-ı halin irade buyurulması suretiyle sadakat ve ubudiyetimizin halelden vikayesini istirham ve pazar gününe kadar meclis-i mebusan küşadına dair fermân-ı hümayun sâdir olmazsa Manastır vilâyeti dahilinde elyevm bulunan memurin-i mülkiyye erkân ve ümera ve zabitan-ı askeriyye ve efrad-ı şáhaneleriyle ulema ve meşayih velhasıl kibar ve sigar edyan-ı muhtelife mensubininin bilâistisna vahdaniyet-i hüdaya karşı ahdü misak-ı umumî altında bulunduğunu dahi arzeyeriz

10 Temmuz 324

Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti

Manastır Merkezinden Aynı gün bu tefraf üçü on geçe Müşir İbrahim Paşa'ya ve beşi beş geçe Manastır mıntaka kumandan vekili mirliiva Taki Paşa tarafından harbiye nezaretine ve üçü çeyrek geçe de ayrı bir şifre, vali Hıfzı Paşa tarafından mâbeyine çekilmiştir. Valinin bir devlet adamına yakışan şifreli telgrafı aynen şöyledir:

Mâbeyin-i Hümayun Başkitabet-i celilesine

Bugünkü tarihle Osmanlı İttihad ve Terakki cemiyeti Manastır merkezi tarafından atabe-i ulyây-ı mülükâneye takdim olunan telgrafnamede bertafsil arzedildiği veçhile hilafetpenah şevket-iktinah efendimiz hazretlerinin cülus-ı hümayun-ı şehriyarîlerini müteakip tebaa-i sadıka-i şahanelerine ihsan buyurmuş oldukları kanun-ı esasının tatbikat-ı fi'liyesine ve meclis-i mebusanın küşadına müsaade buyrulmasını istida hususunda umum memurin-i mülkiyye ve askeriyye ile efrad-ı asâkir-i şahane ve müslim ve gayrı müslim bilcümle ahali-i vilâyet yekdil ve yek cihet olup elhaletü hazihi hiç bir kimseye bir güne taarruzda bulunmayarak ve rızay-ı âliye mugayir ahval vukuuna kat'iyyen meydan bırakmıyarak kemal-i sükun ile sadır olacak irade-i inayet ifade-i cenáb-ı zillüllahiye intizar eylemekte buldukları arzolunur ferman.

10 Temmuz 1324

Manastır valisi Hıfzı

İttihad ve Terakki cemiyeti gizli olarak Manastır'da Neyyir-i Hakikat ismiyle bir gazete çıkarmakta idi. Burada hürriyetin ilân edil-

mesi üzerine dokuz nüshaya kadar gizli neşredilen bu gazete bundan böyle neşriyatını aşikâr olarak yapacağını ilân etmiştir ³⁰.

İttihad ve Terakki Manastır şubesinin pâdişaha çekmiş olduğu telgrafın bir sureti Müşir İbrahim Paşa'ya da gönderilerek yukarıda söylediğimiz gibi hissesine isabet eden hamiyet ve vatanseverliği göstermesi rica edilmişti. O tarihe kadar durumu kapalı olarak idare eden Üçüncü ordu müşiri, doğrudan doğruya Abdülhamid'in şifre kâtibi Esat Bey vasıtasıyla pâdişaha aşağıda sureti yazılan arizeyi takdim ile vaziyeti açıklayarak istenilen şeyin kabul edilerek neticesi vahim olabilecek şiddetli harekete geçilmemesini ve aynı zamanda kapalı olarak kanun-ı esasının ilânına müsaade buyurulmasını arz etmiştir.

Mebde-i muhabere gündüz alaturka beşi yirmi beş geçe.

An Daire-i Selânik ilâ Mâbeyin-i hümayun

Mâbeyin-i hümayun-ı cenab-ı mülükâne şifre birinci kâtibi

Esad Bey Efendi hazretlerine ³¹.

Bugün sabahleyin Selânik'te dahi mukaddeme-i iğtişaş olmak üzere gece yapıştırılan ilânnâmeler hakkında ve bundan başka aynı zamanda birisi Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve diğeri Manastır muntakası kumandan

³⁰

İlân-ı Hakikat ve بالله التوفيق Billahittevfik

Bugün inayet-i cenab-ı bâri ve imdad-ı ruhaniyet-i Hazret-i Peygamberî yardımıyla devleti necibe-i Osmaniye hamden sümme hamden hürriyet-i mutlaka-i meşruasını merasim-i mahsusa ile ve top endahtı suretiyle ilâna muvaffak oluyor, Bu yevm-ı mesud-ı mübarekten itibaren bilâ-tefrik-i din ve mezhep her cemaat efradı sıfat-ı müftehire-i Osmaniyesini hâiz olarak kâffe-i hukuk-ı içtimaiyenin sahip ve malikdir; kâffe-i ahali ve her sınıf erbab-ı ticaret ve sanayi kemâl-i serbesti ve huzur-ı kalb ile işinde ve gücünde devam ve istişmam-ı hürriyet ve müsavat ile begâm olmalıdır.

Milletin tercümanı kalb ve vicdanı ve mâkes-i feyz ve irfanı olan *Neyyir-i Hakikat*, vatanın ilk ceride-i hürriyeti olarak dokuzuncu nüshasına kadar itikâf eylediği mesture-i shah arkasından sıyrılarak yarınki cuma günü arz-ı didâr-ı pâk eyliyecektir.

Neyyir-i Hakikat

³¹ Esad Bey, Abdülhamid'in şifre kâtibi Asım Bey'in vefatı üzerine bu hizmete tayin edilmiştir; odası pâdişahın dairesinin yanında olup adına olarak gelen şifreleri hallederek Abdülhamid'e bizzat takdim ederdi. Bu muhaberat mabeyin baş kitabetine verilmez ve baş kitabetin bu muhaberatın haberi olmazdı. Pâdişahla doğrudan doğruya muhabere etmek isteyenler kendilerine verilmiş olan şifrelerle onunla muhabere ederlerdi. Esat bey, sonra mülkiye hizmetlerinde bulunmuş Âyan meclisi kalemlerinden birinde mümeyyiz olarak o hizmette vefat etmiştir (*Tahsin Paşanın hatıratı* s. 265).

vekili *Mirliva Taki* ve ikisi de *Manastır Merkez kumandanı Cemal paşaların imzaları altında Manastırdan alınan ceman beş kıta* ³² *telgrafname baş kitabet-i celile vasıtasıyla ref-u takdim kılınmıştır.*

Bunların münderecatından rehin-i ilm-i muallâ-karin-i âlî buyurulacağı üzere atebe-i kudsiyet mertebe-i mülükânelerine paydar olan sadakatlerinin haleldar olmaması kabul-i niyazkâranesiyle tevali eden istirhamat ve İttihad cemiyetince takip olunan makasid ve emel heman şekli-i umumî rengini almıştır. Fikr-i kasıranemce artık mevsim-i pend-ü nasihat ve cebr-ü şiddet gûzar etmiş olmakla beraber vaziyet-i hazıranın daha ziyade temadisi maazallahü teâla müdahale-i ecanibi icap edecek ve hukuk-i mukaddese-i hilâfet-penahilerinin büsbütün ziyânını mucib olacak surette Selânik ve bilâd-ı sairede dahi vekayi-i elime ve şuriş-i dahiliye vukuunu intac edecek ahval-i müşkile zuhuru şüphesiz görülmüştür.

Şâyed bâzı eâzim-i rical vesaire taraflarından îras-ı şiddet yolunda vâki maruzat ve mütaleat varsa, bunun saltanat ve hilâfet-i uzmayı daha ziyade müşkilâta düşürmek maksad-ı saniasına müstenid ve mâtufl olabilmesi ve hatta başka dahi ³³ *lâyih-i hatır-ı kasıranem bulunmuştur.*

Şimdi şu satırları yazarken Manastır mintakası kumandanlığı vekâletinden alınan ve aynen ve zeylen ref ve takdim olunmak üzere bulunan iki kıta telgrafname muhteviyatı dahi işbu maruzatımı teyid (eden) ahvalden görülmüştür. Binaenaleyh bu hale çaresiz olacak bir tedbir varsa o da deva-ı kül olan emr-ü ferman-ı inayet ve isabet iktiran-ı halife-i akdes-i azamîleridir ³⁴ *. İşte hakîpay-i emel bahşây-ı kudsiyet ihtivây-ı hilâfet-penahîlerine ebed ve zaval nâpezir olan ubudiyet ve sadakat-i hakikiye-i ubeydanem ve salâbet-i islâmiyyem saikasıyla böyle bir lisan-ı hakikatle mütereddid (bir kelime açık) cür'etyab olduğum maruzdur.*

FİRZOVİK OLAYLARI

Eski mülkî teşkilâtımızda Kosova vilâyetinin merkezi olan *Üsküp* şehrinin kuzey batısında ve *Üsküb*'e elli kilometre mesafede bulu-

³² Burada hesaba göre dört telgraf görülüyor. Birisinin de *Manastır İttihad ve Terakki* şubesinin telgrafı olması lâzım,

³³ *İbrahim Paşa*'nın bundan maksadı veliahd-ı saltanat *Reşad Efendi*'ye bîat edileceğini îma olsa gerekir.

³⁴ *İbrahim Paşa*, kanun-ı esasînin ilânını îma etmek isteyerek bunu açıkça yazmaktan çekinmiştir.

nan *Firzovik* kasabası meşrutiyet tarihinde meşhur bir hadisenin vuku bulduğu bir mahaldir.

Meşrutiyetin ilânına takaddüm eden günlerde ve Şemsi Paşa'nın katlinden evel hiç yoktan uydurulduğu söylenen bir haber eli silâh tutan Arnavutları —ki rivayete göre otuz bin kadarmış— bu mevkide toplamış ve işte bu toplantıdan istifade eden İttihad ve Terakki cemiyeti Arnavud topluluğunu meşrutiyetin ilânına teşvik teşebbüsünde muvaffak olmuştur. Bu hadiseyi Bay Süleyman Külçe'nin *Firzovik toplantısı ve meşrutiyet* isimli eserinden ³⁵ hülâsa edelim:

Vilâyet merkezi olan *Üsküb*'te oradaki ecnebilerin çocuklarını okutmak üzere bir okul vardı. Buranın müdiri mektebin çocuklarını tenezzüh için *Firzovik* civarında koruluk, güzel bir mesire olan *Sarayışta* mevkiine götürmek istemiş. Buraya marangozlar ve amele gönderip yerleri tesviye ve anfiatır şeklinde sedirler yaptırmağa başlatmış; fakat bu hazırlıkların dahilden elleri olan Avusturyalıların Kosovayı işgal etmelerinin mukaddimesi olduğu Arnavudlar arasında işâe olunmuş; bunun üzerine Arnavudlar bu mevhum işgale mâni olmak için *Sarayışta* mevkiine adamlar göndererek yapılanları yıktırışlar bu durumu haber alan İstasyon müdiri keyfiyeti İstasyon telgrafiyle *Üsküb*'e bildirdiğinden trene binmeğe hazırlanmış olan çocuklarla aileleri tabii gelememişler.

Bu toplantıyı haber alan Kosova valisi Mahmud Şevket Paşa meseleyi tahkik etmek üzere Kosova jandarma alayı kumandanı Galip Bey'i (Paşa) göndermiş. İttihad ve Terakki cemiyetine kayıtlı olan Galip Bey, keyfiyetten İttihad ve Terakki merkez i umumisini haberdar etmiş olduğundan cemiyet bu toplantıdan faydalanmak gayesiyle kalabalığı meşrutiyetin ilânına teşvik etmek istemiş.

Toplanan Arnavud kalabalığında ne yapacaklarına dair bir fikir olmadığından her biri bir mütalea ileri sürüyorlarmış. Kimi o sırada katledilen Şemsi Paşa'nın kanını dava ile intikam alacaklarını ve kimisi Abdülhamid lehine propaganda yaptıklarından cemiyete mensup meşrutiyet taraftarları bunlara karşı açılmıyorlarmış. Nihayet Arnavudlar arasında çok sevilen ve sözü geçen Hacı Şaban Efendi'yi, cemiyet taraftarları ele aldığından o da müslümanlığın esas prensiplerinden olan meşveret meclisinin kurulması

³⁵ *Süleyman Külçe'nin Firzovik toplantısı ve meşrutiyet* İzmir'de 1944 de basılmıştır.

ve kanun-ı esasının ilânına çalışılmasının dinî bir borç olduğunu bir nutuk ile beyan etmesi üzerine onun sözleri derhal kabul olunarak kanun-ı esasının derhal ilânı için pâdişaha telgrafla müracaat edilmiştir.

Çekilen telgrafa yirmi dört saat beklendiği halde cevap gelmediğinden *Firzovik*'de toplanan Arnavudlar, *Üsküb*'e gitmek üzere şimendüfer idaresinden vagon istediler. Bu halden vali Mahmud Şevket Paşa telâşa düşerek keyfiyetten *Selânik*'de bulunan müfettiş-i umumî Hüseyin Hilmi Paşa'yı haberdar ederek askerinin de bunlarla beraber olduğunu ³⁶ toplananların *Üsküb*'e gelmemeleri için Selânik şimendüfer idaresine mahremane malûmat verilerek vagon gönderilmesinin önlenmesini rica etti.

Firzovik kıyamını idare eden ulema, eşraf ve Arnavud rüeyası, *Üsküb*'e giderek istirhamlarının kabulüne kadar şehre girmeyip etraftaki arnavud köylerinde oturacaklarını ve cumartesi gününe kadar müsbet bir cevap alamazlarsa *Üsküb*'e gireceklerini söylüyorlardır ³⁷.

Müfettiş-i umumî Hüseyin Hilmi Paşa, almış olduğu resmî ve mahremane haberlere istinaden durumu açık olarak yazmış ve: "Üsküb'teki zabitanın bilâistisna denilecek surette ahali ile müttefik

³⁶ Kosova valisinden müfettiş umumiye şifre:

Firzovik'deki müctemiinin cebren *Üsküb*'e men-i azimetleri gayr-ı mümkündür; zira merkulmanın askerle de müttefik oldukları tahkikat-ı hafiyeden anlaşılmalıdır. Olbabda (8 Temmuz 324),

Diğer şifreli telgraf

C 8 Temmuz 324. burada şimendüfer idaresinden vuku bulacak tebliğat-ı mahremanenin gerek müctemiine ve gerek müctemini şiddetle himayeye başlayan zabitanı-ı askeriyece istihbar olunacağı ve o holde tedvir-i umurca mehalik ve müşkilatın bir kat daha kesb-i iştidad edeceği muhakkaktır. *Selânik*'te şimendüfer idaresinin muvafakati hasıl olmadıkça treni mahsus tertip olunamayacağından oradaki idareye tekid-i tebliğat-ı münasibe ve mahremâne ifası maruzdur.

Müfettiş paşa, gerek Mahmud Şevket Paşa'dan ve gerek *Firzovik*'te bulunan Priştine mutasarrıfından aldığı şifreleri 9 temmuzda saraya ve sadarete arzylediği gibi Kosova valisi de Priştine mutasarrıfının telgrafını aynı tarihte mabeyine bildirmiştir (Bakınız *Vesika* 11, 12, 13)

³⁷ Arnavud serkerdelerinden olup Sırp ve Bulgar reayasına karşı yaptığı fenahtlardan dolayı Rusya elçisinin şikâyeti üzerine Abdülhamid tarafından ele alınmış olan İsa Bolatın bir ara *İstanbul*'a gelerek pâdişahın iltifatını görmüş, arnavudluğa döndükten sonra bu *Firzovik* hadisesinde Abdülhamid lehine harekete kalkışmış ise de kendisine itimad edilmediğinden Meşrutiyet inkılap hareketlerini önleyememiştir (*Tahsin Paşanın hatıratı* s. 268 ve *Süleyman Külçe'nin eseri*).

ve hatta onların maksatlarına ve taleplerine önyak olduklarını ve bundan dolayı *Üsküb*'e gelecek Arnavudlar aleyhine hareket edeceklerine itimad olunamayacağını" 8 Temmuz 324 tarihli şifresiyle saraya arz eylemiştir.

Bütün bu muhaberata karşı Abdülhamid, istenilen kanun-ı esasiyi verip vermemekte tereddüd ediyor ve aşağıda görüleceği üzere meşrutiyete taraftar olmadığı anlaşılan yeni sadr-ı âzam Said Paşa'nın riyasetinde sarayda toplanmış olan vükelâ da korkularından kanun-ı esasının ilân edilmesinin zarurî olduğunu pâdişaha arza cesaret edemiyorlardı.

Arzularının istihsaline çalışmak isteyen *Preşuva* ve *Yakova* Arnavud reisleri *Üsküb*'e giderek görüşmüşler ve 9 Temmuzda avdet ederek *Üsküb*'e doğru yürümekte olan Arnavud kuvvetlerini durdurmak istemişlerse de iki günden beri istirahatlarına cevap verilmemesinden dolayı bunlara söz anlatamamışlar ve müşkilatâ maruz kalmışlardır³⁸.

Mahmud Şevket Paşa'nın Fon der Golç Paşa'ya göndermiş olduğu mektupta *Firzovik*'teki Arnavud mevcudunun altı bin kadar olduğu ve arzularına müsbet cevap verilmediği takdirde kendilerine iltihak edecek elli bin Arnavudla beraber *İstanbul*'a gideceklerini yazmıştır³⁹.

³⁸ Mahmud Şevket Paşa, *Priştine* mutasarrıflığından aldığı telgraf suretini aynen mabeyine göndermiştir,
Yıldız saray-ı hümayunu
Başkitabet dairesi

S ü r e t

Evvelce *Üsküb*'e gitmiş olan *Preşova* ve *Yakova* rüesasının bugünkü tren ile buraya, avdetleri ilerilemekte olan ahalinin herhalde tevakkuf etmelerine sebep olacağı ümidini takviye eylemiş ise de el'an istirahatlarına cevap verilememesinden nâşi pek büyük sabırsızlık ve telaşı irae eden efrad-ı ahaliye rüesanın söz anlatmakta ve onların galeyana ve heyecanını teskin etmekte fevkalâde müşkilat çekmekte oldukları maruzdur.

Firzovik'te bulunan *Priştine* mutasarrıf vekilinden şimdi alınan telgrafnâme manzur-ı âli buyrulmak üzere balâyâ naklen arz ve takdim kılınmış olmağla olababda
9 Temmuz 324
Kosova Valisi Birinci Ferik
Mahmud Şevket

³⁹ *Tahsin Paşanın hatıratı* s. 262

GEREBİNELİ BEKİR BEYİN İSYANI ⁴⁰

9 Temmuz çarşamba günü Yunan hududu kumandan vekili Ferik Muhlis Paşa tarafından *Gerebine* kumandanlığının iş'arına atfen mabeyine çekilen 3194 numaralı şifrede kışla muhafazasında bulunmakta olan yüzbaşı Gerebineli Bekir Efendi'nin otuz nefer asker ve ahalden bin kişiyi maiyyetine alarak taburun debboynu kırıp üç sandık cephaneye ve beşyüz kırk adet mavzer alarak kaçtığı ve mevcut kuvvetin azlığı sebebiyle hiç bir şey yapılmak mümkün olmadığı arz edilmiştir ⁴¹.

SEREZDEKİ OLAYLAR

İkinci Meşrutiyet inkılabında *Manastır* ve *Firzovik*'den başka mücadeleci mahallerden birisi de *Serez*'di. Selânikte hem umumî müfettişlik ve hem de üçüncü ordu müşirliği bulunduğu ve buradaki İttihat ve Terakki merkez-i umumisi gözönünde olmayarak çözüntüyü etraftan hazırlıyorlardı. bununla beraber cemiyet günden güne kuvvetlendiğinden *Selânik*'te de duvarlara yaftalar yapıştırılıyor ve hükümet bunları toplattırdıkça yenisini yapıştırmak gibi tâli şeylerle iştigal ediliyordu; bilhassa *Selânik*'teki bu faaliyet Şemsi Paşa'nın katlinden sonra *Manastır*'ın kuvvetlenmesi üzerine vukua geliyordu. Teşkilâtı *Selânik*'teki merkezi umumî idare etmekte olduğundan onun bulunduğu mevkide vukua gelecek bir yanlışlık bütün faaliyeti akim bırakabilirdi. Bundan dolayı faaliyet orada pek ihtiyatlı oluyordu; diğer yerler muvaffak oldukları takdirde *Selânik*de kendi kendine halledilecekti.

Selânik'te bulunan müfettiş-i umumî ve ordu müşiri, İttihat

⁴⁰ *Gerebine* eski mülki teşkilâtımızda Manastır vilâyetinin Serfiçe sancağına tabi bir kaza merkez idi.

⁴¹ Merkezi Alasonya olan Yunan hududu kumandan vekili Muhlis Paşa tarafından 3194 numara ile mabeyine şifre:

Dünkü çarşamba gününde (şifre 9 Temmuz olduğuna göre salıya raslıyor) kışlay-ı hümayun muhafazasında bulunan yüzbaşı Bekir Efendi maiyyetinde bulunan otuz nefer efrad ile bilittifak bin kişiyi müteceviz ahali ile tabur deposunu şikest ederek kırk üç sandık cephaneye beş yüz kırk bir adet mavzer tüfenği ahz ve gasb ile firar ettikleri ve orada bulunan kuvvetin killeti hasebiyle hiç bir şey yapmak mümkün olmadığı *Gerebine* kumandanlığının iş'arı üzerine maruz dur ferman. 9 Temmuz 324

Hudud-ı Yuaniye Kumandan Ve.

Ferik: Muhlis

ve Terakki cemiyetinin muvaffak olduğunu görünce cemiyetin faaliyetine karşı yumuşak bir idare tarzı tatbik etmeğe mecbur olmuşlar ve saraya karşı da zevahiri muhafaza etmişlerdi. Cemiyetin faaliyetinin ilk anlarında bu ihtilâl hareketine karşı sertce davrandıklarını şöyle ve böyle yapacaklarını pâdişaha arzeden müfettiş-i umumî ve Müşir paşalar daha sonraları yani cemiyetin muvaffak olduğunu görünce hendilerine mülhakat ve vilâyetlerden gelen şifreleri mütalea dermeyan etmeden saraya bildirir olmuşlardı.

İttihad ve Terakki Cemiyeti, Şemsi Paşa'nın katlinden itibaren gizli içtimalarını sıklaştırmıştı; bazan vilâyet heyeti ile merkezi umumî beraberce toplanıyordu; binbaşı Enver Bey, *Tıkveş* taraflarında gizlice dolaşarak merkezle muhabere edip faaliyeti hakkında malûmat veriyordu. Enver Bey ne Niyazi ve ne de Eyyüp Sabri beyler gibi kelleyi koltuğuna alıp müsella kuvvetlerle ortaya atılmamıştı; cemiyetin Rumeli müfettişi sıfatıyla teşkilât yaparak iş görüyordu.

İttihad ve Terakki Cemiyeti arka arkaya yaptığı toplantılar neticesinde işin kıvama geldiğine yakın hasıl ederek temmuzun sekizinci günü akşamı yani dokuzuncu gecesinde Cemal Bey'in (merhum Bahriye nâzırı Cemal Paşa) yalılardaki evinde görüşmesinde pâdişah kabul etsin veya etmesin 10 Temmuz perşembe günü meşrutiyetin ilânına kat'i surette karar verdi ve derhal bunu *Manastır*'a bildirdi.

Cemiyetin en mühim şubelerinden birisi de *Serez*'di; buradaki memurlarla münevverler cemiyete kaydedilmişlerdi; *Serez* mutasarrıfı merhum Reşid Paşa da ⁴² cemiyetin azasından bulunuyor-

⁴² Reşid Mehmed Paşa, Temyiz mahkemesi icra dairesi azasından ve ulemadan İstanbul payelilerinden İzzet efendinin oğlu olup (Mektubî zâde) demekle maruf bir aileye mensuptur. 1285 H./1868 M. de *Şam*'da doğdu, mülkiyeden mezun oldu, *Serez*, *Yanya* ve *Selanik* idadi (lise)'lerinde muallimlik ve müdürlük yaptı; sonra *Selanik* ve *Trabzon* Maarif müdürlüklerinde ve sonra da *Serez* mutasarrıf vekâletinde bulundu 8 Şevval 1322 ve daha sonra 16 Kânunuevvel 1904 de asıl olarak *Serez* mutasarrıfı oldu. 16 Receb 1323 ve 16 Eylül 1905'de Rumeli beylerbeyliği payesi verildi. Bu mutasarrıflığı zamanında İttihad ve Terakkiye girmiş olmasından dolayı meşrutiyetin ilâmı için Abdülhamid'e tehditkâr telgraf çektiymişti. Meşrutiyet inkilâbını müteakib *Edirne*, *Cezayir Bahri sefid*, *Manastır* ve *Ankara* valiliklerinde hizmet etti (Sicill-i memurin-i dahiliye defter 112 s. 297); Millî mücadelede başlangıcında Sivas valisi bulunmuş ve hizmet etmiştir.

du. Meşrutiyetin 10 Temmuz günü ilân edileceğini merkez-i umumî azasından Midhat Şükrü Bey vasıtasıyla *Serez*'e bildirmeğe karar vermiş ve heman kendisini göndermiştir.

Midhat Şükrü Bey *Serez*'e gider gitmez *Serez* merkez âzâlarını toplayarak meşrutiyetin 10 Temmuz günü ilân edileceğini ve mabeyne telgraflar çekilmesini bildirdi; mutasarrıf Reşid Paşa merkezde yoktu; kazaları teftiş için devre çıkmış olup *Petriç* kasabasında bulunuyordu. Adliye müfettişlerinden olup sonradan Âyan âzâsı olan Galip Bey de Reşid Paşa ile beraber bulunuyordu.

Mutasarrıf Reşid Paşa'yı *Serez*'de bulamıyan Midhat Şükrü Bey vaktin darlığı münasebetiyle tahrirat müdürü İsmail Hakkı Bey'le görüşüp hemen *Petriç*'e giderek keyfiyetten Reşid Paşa'yı haberdar etmesini ve mutasarrıf ile adliye müfettişinin 10 Temmuz günü mutlak surette *Serez*'de bulunmalarını sıkı sıkıya tenbih ederek akşam treniyle *Selânik*'e döndü.

Midhat Şükrü Bey'in *Serez*'e gittiği günü cemiyet Selânik eşrafından Müfti İbrahim Bey-zâde İhsan Namık Bey'i de *Tikveş*'te bulunan Enver Bey ile görüşüp 10 Temmuz günü mabeyne telgraf çekmesini bildirmiştir ⁴³.

Tahrirat Müdürü İsmail Hakkı Bey bir süvari jandarmasıyla beraber *Petriç*'e gidip vaziyeti mutasarrıfa söylediğinden mutasarrıf ile adliye müfettişi beraberce *Serez*'e dönmüşlerdir.

10 Temmuz günü Reşid paşa telgrafhaneye giderek Fırka kumandanı Hasan Paşa ile müştereken mabeyne çektiği telgrafta bütün *Serez* kasabası halkının hükümet bahçesinde toplandıklarını ve cemiyetin meşrutiyeti ilân eylediğini ve bunun pâdişah tarafından kabulünü istirham eylemişler ve buna cevap alamayınca sureti aşağıya yazılan ikinci telgrafi çekmişlerdir:

Gündüz saat 8,30

*Mâbeyn-i Hümâyun-ı Cenâb-ı mülükâne
başkitabet-i celilesine*

Bundan evvelki telgrafname-i çakeranemizle daire-i hükümette ve telg-

⁴³ İhsan Namık Bey *Tikveş*'e giderken yolda Mustafa Kemal Bey'i görüp görüşmüş. Mustafa Kemal Bey, İhsan Namık'a nereye gittiğini sormuş o da Enver Beyi görüş meşrutiyetin ilân edilmesi için Mâbeyne telgraf çekdireceğini söylemiştir.

rafhânedede müsellehan içtima eyledikleri arzolunan asakir ve ahali Yaşasın Millet avazelerini ayyuka çıkarmakta oldukları gibi tevdi eyledikleri telgraf-ların keşide ve takdim kılınacağına kanaat etmiyerek kemterlerini tehdid ve alınacak cevabın tesriini ifade eylemekte bulduklarından mugayır-ı rızâyî-âli ahval-i müessıfeye mahal kalmamak üzere bu bapta şerefsudur buyurulacak irade-i seniyye-i hazret-i pâdişahının sürat-ı emrû inbasına müsaade-ı mah-susa-ı fahametpêndhilerinin erzan buyurulması kemal-i ehemmiyet ve ilcây-ı maslahata binaen tekrar istirham olunur ferman. 10 Temmuz sene 324

*Fırka kumandanı
Hasan*

*Serez mutasarrıfı
Reşid*

*Üçüncü telgraf:
Saat 9,45*

*Mâbeyn-ı hümayun-ı mülükâne başkitabet-i
celilesine*

Bundan akdem takdim edilen iki kıt'a telgrafnâme-i çakeranemize zeyil-dir. Dört saatten beri istirhamatına cevap alamıyan ahali şimdi tekrar müra-caatla nihayet yarım saate kadar cevap-ı muvafakat verilmediği halde redif debboylarını basarak silâhları alacaklarını sureti katıyyede ifade eylediklerinden asker ise zaten ahali ile müttehiden hareket etmekte olup elde hiç bir kuvve-i mania bulunmadığından böyle çirkin bir hadiseye mahal kalmamak üzere bu babtaki emir-i cevabının şimdi îtasına müsaade buyurulması müsterhamdır ferman. 10 Temmuz 324

*Fırka Kumandanı
Hasan*

*Serez Mutasarrıfı
Reşid*

Mâbeyn bu telgraflardan şüphelenmiş olmalı ki işin hakikatini Serez telgrafhanesinden sormuş ve aşağıdaki cevaplar verilmiştir:

“Mutasarrıf ve kumandan paşalar dağılmak için emir buyuruyorlarsa da kat'ıyyen ayrılmıyorlar ve hatta redif efradının terhis emri verildiği halde katıyyen silâh terk etmiyorlar, bir yolsuzluğa meydan kalmamak için bir cevap-ı seri, verilmesi elzem görünüyormuş; dükkânlar da kapandı, herkes alış verişten çekildi; telgrafhâne önünde gezen ahalinin cevap cevap diye bağırmakta olduklarını mutasarrıf ve kumandan paşa söylüyorlar, bir cevap-ı serile teskin-i heyecan hususuna himmet buyurulmasını rica ediyorlar efendim.

Diğer konuşma:

“Bizim telgrafhâneye gelmekten maksadımız ibtiday-ı cülûs-ı hümayunda ihsan buyurulan kanun-ı esasının mevki-i tatbike konulmasından ibarettir; binaenaleyh bu maddenin vükelâca tezekkürüne hacet yoktur. [Saray istenilen şeyin vükelâ tarafından müzakere edilmekte olduğunu bildirmişti]. Pâdişahımız kanun-ı esasi hükmünü icra ettirirse tebşir buyursunlar şimdi telgrafhaneden çekiliriz; zaten meşrutiyet-i idare buraca ilân olunmuş ve yarından itibaren kanun-ı mezkûrun livaya âid aksamı mevki-i tatbike konulacaktır.”

Bunlardan başka Serez'deki nizamiye ve redif fırkaları Harbiye nezaretine telgraf çekerek Serez halkıyla müştereken istedikleri kanun-ı esasının yeniden ilânı olduğunu ve bu arzularının teminine delâlet edilmesini rica etmişlerdir.

Mutasarrıf Reşid Paşa ile firka kumandanı Mirliya Hasan Paşa, müfettiş-i umumî Hüseyin Hilmi Paşa'ya da telgraf çekerek isteklerinin kabulüne delalet edilmesini istirham eylemişlerdir

Yıldız Saray-ı Hümayunu

Başkitabet Dairesi

Fevkalâde müstaceldir.

Müfettiş Paşadan Şifre

Şimdi Serez mutasarrıfı Reşid Paşa ile dokuzuncu firka-i hümayun kumandanı Mirliya Hasan Paşa'dan taraf-ı çakeriye keşide olunan telgrafnâmenin sureti zeylen arz olunur. 10 Temmuz 324

Müfettiş: Hilmi

SÜRET

Bugün saat dört buçuk raddelerinde Serez ulema ve eşraf ve müteberan ve ahali ve milel-i muhtelif rüesây-ı ruhaniyesi ve memur ve sunuf-ı selase-i askeriyye (piyade, suvari, topçu)'nin umum zabitan ve efradı sancak küşadiyle müsellehan daire-i hükümete gelerek çakerlerini ba'd-et-tahliş sureti zirde naklen arz olunan telgrafnâmenin atebe-i ulyây-ı hazret-i hilâfetpenahiye keşidesiyle matlublarının is'afına müsaade buyrulmasını istirham eylemekte olduklarını ve hükümet dairesiyle ebniye-i emiriyede içtima eden bilumum asker ve ahalinin cevab-ı muvafakat almayınca dağılmıyacıklarını suret-i kat'iyede ifade eyledikleri maruzdur.

Firka Kumandanı
Hasan

Serez Mutasarrıfı
Reşid

Müfettiş Paşanın bahsettiği telgraf hem kendisine ve hem de mabeyine çekilmiştir. Saraya çekilenin altında (Serez sancağı umum ahali-i mutia ve sadıka kulları) ibaresi vardır; tehdidi havi olan telgraf aynen şöyledir:

Devlet ve millete müstevli, zaaf ve felâketi büsbütün izale ve imha ve Osmanlılığı yeniden ihya ve satvet ve şân-ı hükümeti cidden i'lâ buyurmak için «و شاورهم في الأمر» emr-i ilâhisine mutavaat ve sünnet-i seniyye-i hazret-i Peygamberiye tebaiyet maksadiyle 7 zilhicce 1293 tarihli fermân-ı hümayun ile tasdik buyurulan kanun-ı esasi ahkâm-ı celilesi veçhile meşveret usul-i meşruasının yeniden tebşir ve ilâniyle darülhilâfet-i seniyelerinde Millet meclisinin celb ve cem'inden başka bir çare-i عاجل ve tedbir-i آجل acil kalmadığına umumen kanaat getirilmiş ve karar verilmiştir. Saltanat-ı seniyye ve zât-ı hilâfet-phenâhtilerine karşı beslenen ihtisâsât-ı sadakatin bir nümunesi demek olan ve mücerred (bir kelime açık) muzırradan ve selâmet-i reaya ve saadet-i beraya mezâyasiyle meşhun olan metalib-i meşruanın sür'at-i kabul ve is'afına şiddetle muntazır bulunduğumuzun ve aksi kalde şimdi üçüncü ordu-yı hümayunun, istihsal-i maksad-ı mukaddes zımnında der-i aliyeye doğru harekete müheyya bulunduğunun arz ve ilânına cüret kılınmağın olabta⁴⁴.

Yıldız evrakı arasında Serez'den Abdülhamid'e çekilen en ağır ve tehdidi havi bundan başka telgraf görülmemiştir. O devri yaşayan ve Serez'de bulunarak teşkilâtta çalışmış olanlar, isteklerinin kabul edilmediği takdirde başka tarafa biat edileceği hakkında telgraf çekildiğini söylemişlerse de Yıldız vesikalarında böyle bir telgraf görülmemiştir. Fakat gerek başkâtip Tâhsin Paşa ve gerek dahiliye nazırı olup meclis-i vükelâda bulunmuş olan Memduh Paşa merhumlar bu yolda gelmiş olan bir telgraftan bahsetmektedirler⁴⁵. Sultan Abdülhamid meşrutiyetin iadesi hususundaki tahriklerde biraderi veliahd Reşad Efendi'nin (Beşinci Mehmed)

⁴⁴ Esbak sadr-iâzam Mehmed Kâmil Paşa, Said Paşa'ya verdiği cevapta (s 51) bilmünasibe "Hâkanı sabıkı kanun-ı esasinin ilânını kabule sevk eden keyfiyet yalnız bununun teahhürü takdirinde veliahd-ı saltanata akd-i biat ve hutbelerde namı kiraet olunacağına dair gelmiş telgraf değil o sırada kanun-ı esasinin teahhürü halinde yüzbin askerle İstanbul üzerine yürünüleceğine dair Serez'den vürud eden bir telgrafın dahi bu hususta fevkalâde tesiri olmuştur" denilmektedir,

⁴⁵ Tahsin Paşanın hatıratı (*Abdülhamid ve Yıldız hatıraları* s 263); Sultan Abdülhamid, bu telgrafi sarayda toplanmış olan vükela meclisine göndermiş, nazırlardan birisi veliahd Reşad Efendi dairesini muhafaza hususunda takayyüdat tavsiye etmiş. (*Esvat-ı Sudur* s. 78).

parmağı olduğunu şeyhülislâm Cemaleddin Efendi'ye söylemiş olduğuna göre *Serez*'den böyle bir telgrafın geldiği anlaşılıyor ⁴⁶. İhtimalki bu telgrafi padişah yok etmiştir.

Serez'den diğer vilâyet ve kaza merkezlerinden çekilmiş olan telgrafları Abdülhamid okuduktan sonra sarayda topladığı vükelâ heyetine göndermiş ve aşağıda görüleceği üzere keyfiyet orada görülmüştür. Bilhassa *Serez*'den gelen son telgraf pek ağır basmış olacak ki *Serez* mutasarrıf ve kumandanına vükelânın imzasını havi sureti aşağıda yazılan mübhem bir cevap ve rılmış ve kanun-ı esasının yeniden mer'iyete gireceğinden bahsedilmiyerek ittihaz olunacak kararın müfettiş-i umumilik vasıtasıyla bildirileceği yazılmıştır.

Serez Kumandanlığına ve Mutasarrıflığına

Serez'den keşide olunan 10 Temmuz 324 tarihli telgrafnâme meclis-i vükelâda mütalea olundu. Meclis-i mebusanın içtimaa daveti hakkındaki istidaya dair ittihaz olunacak karar bilistizan Rumeli vilâyeti müfettişliğine ve tarafınıza buldirilecektir. Ahas-ı âmâl-i hazreti hilâfetpenahi, tebaanın istikmal-i saadet-i hallerdir. Neticesi erbab-ı ağrazın ve bed hahân-ı devletin menafiine hizmet edecek olan bilcümle hareketten bilittika bâ irade-i seniyye-i hazret-i hilâfetpenahi karara intizar olunması lâzım geleceği ve bu suret memlekelerinin menafi-i hakikiyesi muktezeyatına dahi muvafık bulunduğu hususunun heman müstedilere tebliğ ve îlanı meclis-i vükelâ kararıyle tebliğ olunur.

Said, Abdurrahman, Kâmil, Ömer Rüstü, Tevfik,
Memduh, Zeki, Mehmed Ziya, Zihni, Haşim, Şakir

⁴⁶ İstanbul'da Meşrutiyet ilân edildiği sırada halk büyük sevinç ve galeyân içinde bulunup yer yer nutuklar irad ile pâdişahın mukarriblerinden bazılarının isimlerini zikr ile istemediklerini beyan etmişler ve kendisine karşı sadakat göstermişler. Şeyhülislâm Cemalüddin efendi de halkın bu samimî tezahüratını saraya gidip pâdişaha arz ile istenilmeyen eşhasın isimlerini de söylemiş. Bunun üzerine Abdülhamid, Cemalüddin Efendi'ye: "Sizin karşınızda nutuk irad edenler biraderin parası ile söz söyleyenlerdir. Bunlar hep tahrik eserdir., demiş ise de şeyhülislâm bu mütaleayı kabul etmeyerek pâdişahı ikna edecek sözler söylemiş. Abdülhamid, şeyhülislâmın yanında "Siz şeyhülislâmımsınız, işte huzurunuzda kasem ediyorum. Meşrutiyeti hiç bir zaman ref ve ibtale tesaddi etmeyip devam ve mer'iyetini bizzat iltizam ve saltanatta bulundukça muhafazasına sây ve ikdam ile bu meslekten inhıraf etmiyeceğime vallahî billahî tallahî" diye iman-ı müekkeke üzerine yemin etmiş ve bunun halka bildirilmesini söylemiştir (*Şeyhülislâm Cemalüddin efendi hatırat-ı siyasiyesi* s. 6, 7.)

KANUNU ESASININ İLÂNI HAKKINDAKİ TELGRAFLAR ÜZERİNE MECLİS-İ
VÜKÂLANIN YENİ SADRAZAM SAİD PAŞA'NIN RİYASETİNDE
OLARAK SARAYDA İÇTİMAI

Meşrutiyetin ilânından on gün evvelki kıpırdamalar

Kanun-ı esasının ilânına takaddüm eden günlerde Abdülhamid, Rumelideki hadiselerden ve bilhassa oralardaki zabitlerin ahvallerinden haberdar olarak endişeye düşmüştü; çünkü ihtilâl fikri zabitler arasında da girmiş olduğundan dolayı kendi hesabına endişede haklı; idi. Bu zabitlerin miktarının ne kadar olduğunu öğrenmek istiyordu. Bu hususta bazı tahkikat yapmış ise de müsbet bir netice elde edememişti; bunun üzerine üçüncü ordu müşirliğinden, erkân-ı askeriyeden olarak iki zabitin *İstanbul*a gönderilmesini istemiş ve ordu müşiri İbrahim Paşa da erkân-ı harp miralay Süleyman Paşazâde Ali Rıza ve topçu miralay Hasan Rıza beyleri yollamıştı. Bunlar saraya getirilmiş ve pâdişahın emriyle müşir Edhem Paşa (Gazi) ile görüşmüşlerdir. Bu görüşmede bunların vazifelerinden başka bir işle meşgul olmadıkları kanaati hasıl olmuştu. Halbuki bu iki zabıt, İttihad ve Terakki cemiyetine mensup olmakla beraber hiç bir ipucu vermemişlerdi.

Ali Rıza ve Hasan Rıza Beylerin uzun müddet *İstanbul*'da kalmaları henüz gizli olan cemiyetçe muvafık görülmediğinden vazifeleri başına dönmelerine müsaade buyurulması üçüncü ordu müşirliği tarafından arzedildi. Bu müracaat hünkârın dikkatini çekerek bu iki zabitin zannedildiği gibi sırf vazifeleriyle meşgul olmadıklarını anladı; fakat Rumelideki durumun iç yüzünü bilmeyen Abdülhamid bunları sıkıştırmaktan çekindi. Filhakika Müfettiş-i umumî Hüseyin Hilmi Paşa, bu iki zatın iadesinin zarurî olduğunu ve kendisinden başka cemiyete mensup olmayan kimse kalmadığını ve bunlar iade edilmezse fena şeyler zuhura gelebileceğini bildirmesi üzerine Ali Rıza ve Hasan Rıza Beyler yerlerine gönderildiler⁴⁷

Padişah tarafından Rumeli'deki cemiyetin faaliyetini öğrenmek ve nasihat etmek üzere gönderilen Müşir Şükrü ve Birinci ferik Rahmi Paşaların nasihatlerinden de bir netice hasıl olmadı. Müfettiş-i umumî Hüseyin Hilmi Paşa durumun esasını ve sebebi

⁴⁷ *Tahsin Paşanın hatıratı* 1. 253 ilâ 255 den hülasa.

zuhurunu ve alınacak tedbirin etrafiyle tahkiki ve neticeyi etrafiyle arz eylemek üzere pâdişahın münasip göreceği vükelâ ve vüzeradan bir kaçının gönderilmesini 8 Temmuz 324'de şifre ile Mabeyine arz eylemişti. (48). Abdülhamid, İttihad ve Terakki'nin hakiki kuvvetini bir türlü öğrenmeğe muvaffak olamamış, yapılan propagandalar ve verilen göz dağıyla ve müfettiş-i umumînin yazmasıyla bunun üç vilâyeti (Selânik, Manastır, Kosova) kaplamış ve bilhassa heman bütün ordu erkânının iştirak etmiş olduğu mühim bir yekûn tuttuğuna hükmeylemişti ⁴⁸. Filhakika Şemsi Paşa'nın katli, Eyyüb Sabri Bey'in dağa çıkması cemiyeti çok kuvvetlendirmişti ⁴⁹.

Avlonyalı Ferid Paşanın azli ve Said Paşanın sadareti

Daha yukarıda söylendiği üzere İttihad ve Terakki merkez-i umumîsi Temmuzun onunda meşrutiyetin îlânına karar vermişti. Saraya *Selânik, Manastır ve Kosova*'dan telgraflar yağarak 1293 kanun-ı esasisinin îlânına müsaade isteniyordu. Bu tazyik karşısında Abdülhamid, her zaman sıkışık duruma düştüğü vakit mütaleasını al-

⁴⁸ Müfettiş Hilmi Paşadan Mabeyin Başkıtabetine şifre:

Gerek taraf-ı çakeriden ve gerek cihet-i mülkiye ve askeriyeye mensup sair bendegân taraflarından peyderpey istihsal ile arz ve iş'ar kılınmakta olan malûmattan muhât-ı ilm-i âli buyrulduğu üzere cemiyet-i fesadiyeye duhul ve terki hizmetle firar eden zabitan ile nizamiye ve jandarma efradının ve ahaliden bunlara iltihak edenlerin adedi tekessür ve tarik-i sadakat ve ubudiyetten inhiraf etmeyen memurin ve zabitan haklarında su-i kasdlar tevalli etmektedir Müşir Şükrü ve Birinci ferik Rahmi Paşalar hazaratı taraflarından *Selânik, Manastır ve Üsküb*'te icra edilen nesayihden heman hiç bir semere istihsal edilemediği cihetle ahval-i cariye'nin menşe ve sebebi zuhuriyle tevsiini ve ittihazı lâzım gelen tedbirin etrafiyle tahkik ve saptıkları girive-i mefsedet ve dalâletin din ve devlete îras edeceği mazarratı zabitan ile ahaliden icap edenlere nesayih-i müessire ile tefhim ve netice-i hasılayı ve bilcümle istitlaat ile hakayık meseleyi atebe-iulyay-ı hazret-i hilâfetpenahiye arz etmek üzere vükela ve vüzerây-ı izamdan velinimet-i bî-minnet efendimiz hazretlerinin intihap buyuracakları bir kaç zatın Dersaadet'ten memuren izam buyurulması hatıra-i çakeranesi sevk-i sadakat ve ubudiyetle maruzdur.

8 Temmuz, Sene 324

Müfettiş Hüseyin Hilmi

⁴⁹ Abdülhamid, meşrutiyet isteğiyle serkeşlik etmekte olan zabitelerin mevcudunun az olduğu zanniyle baş kâtip Tahsin Paşa vasıtasıyla bu gibiler hakkında ne yapılmasının lâzım geleceğini serasker Rıza Paşa'dan sormuş, Rıza Paşa da "Mütaleam şudur; ceza kanun-ı mucibince muamele" demiş ve bu sözünü ikinci kâtip Arap İzzet ve Mektepler müfettişi İsmail Paşa'nın (zülüflü) yanlarında tekrar eylemiştir (*Tahsin Paşanın hatıratı* s. 252.)

makta olduğu Said Paşa'yı bu sırada sık sık saraya davetle fikrini soruyordu; Said Paşa, kanun-ı esasinin ilânınınaleyhinde idi; fakat ahval, gerek pâdişahın ve gerekse fikrini aldığı Said Paşanın tasavvurlarının aksine çıktı ⁵⁰.

Mâlî senesi Temmuzun yedinci günü akşamı, yani sekizinci gecesi (20 Temmuz 1908) Said Paşa yine saraya davet olunarak gelmiş ve onu takiben Kâmil Paşa da celbedilmişti. Pâdişahla iki vezir arasındaki arz ve tebliğâ şifre kâtibi Esat Bey memur edilmişti. Sultan Abdülhamid, meclis-i mebusanın tekrar açılması için Rumeliden gelen şifreleri tekrar okuduktan sonra bunları, saraya davet etmiş olduğu Said ve Kâmil Paşalara yolluyor ve mütalealarını istiyordu.

Temmuzun yedisini sekizine bağlayan Çarşamba gecesi mâbeyinci Rıza Bey vasıtasıyla Ferid Paşa'dan alınan sadaret mührü yedinci defa Said Paşa'ya verildi, ertesi çarşamba günü sadaret alayıyla Bab-ı âliye geldi; esbak sadr-ı âzam Kâmil Paşa meclis-i vükelâya memur edildi; aralarının açık olması sebebiyle sadr-ı âzamin istememesi üzerine serasker Rıza Paşa azlolunarak erkân-ı harbiye-i umumiye reisi ve askerî komisyon azasından Ömer Rüşdü Paşa kabul etmemekteki müteaddit ısrarlarına rağmen âdetâ zorla serasker unvanının tebdiliyle Harbiye nazırlığına getirildi; diğer vükelâ yerlerinde bırakıldı, şeyhulislâm Mehmed Cemalüddin Efendi de yine makamında kaldı. Hey'et-i vükelâ aşağıdaki zevattan teşekkül ediyordu.

Sadr-ı âzam: Said, paşa Şeyhulislâm : Mehmed Cemâlüddin efendi Adliye nazırı: Abdurrahman, meclisi vükelâya memur: Kâ-

⁵⁰ Tahsin Paşa, hâtıratında şöyle demektedir "Sultan Hamid'i Kanun-ı esasîyi ilâna ve Meclis-i mebusanı içtima davet ettiren en büyük, en mühim ve en kuvvetli saikin ordu olduğu bilatereddüt iddia olunabilir; yoksa Abdülhamid, Said Paşa'yı sadarete getirmeden evvel kanun-ı esasinin ilânı muvafık olamayacağı hakkında müşarünileyhin vaki olan maruzat ve vesayası üzerinde iştilal etmiyerek başka yollarla temini muvaffakiyete çalışırdı. Said Paşa'nın kanun-ı esasîyi ilân ettirmemek ve Rumeli'deki harekâtı, vesait-i münasibe ile durdurmağa çalışmak hususundaki vesayası ne gibi mütalealara müstenid olduğunu bilmiyorum; yalnız vakıf olduğum nokta şudur ki, Sultan Hamid, Said Paşa'yı sadarete getirmeden evvel ve Rumeli ahvalinin hararet kesbettiği günlerde müşarünileyhin sık sık saraya çağırıyor, kendisi ile istişare ediyor, vaziyete hâkim olabilmek çarelerini düşünüyordu. Pâdişahın daima yanında bulunmak ve muhakemelejinin seyrini takip imkânına mâlik olmak sıfatıyla elde ettiğim kanaat budur. İşte ordunun azmi şiddetli kararı bunları zir ü zerber etmiştir.. (s. 259-260).

mil, harbiye nazırı: Ömer Rüşdü, Bahriye nazırı: Hasan Ramî Şûray-ı devlet reisi: Hasan Fehmi, hariciye nazırı: Tevfik, dahiliye nazırı: Memduh, Tophane müşiri: Zeki, Maliye nazırı: Mehmed Ziya, Ticaret ve nafia nazırı: Zihni, Maarif nazırı: Hâşimi paşasalar.

Bunlardan başka müzakerelerin ehemmiyetine mebni erkân-harbiye-i umumiye reisi olan Müşir Şakir Paşa da içtimalara dahil olmuştu.

Sadr-ı âzam Said Paşa ertesi perşembe günü (10/23/ Temmuz 1324 ve 1908) saraya gitmiş vükelâ meclisi haftada iki gün sarayda içtima ettiği için nazırları da bir telgrafla saraya davet eylemişti.

Yıldız Sarayındaki Müzakere :

Sultan Abdülhamid, Rumeli'den gelen telgrafları huzurunda başkâtip Tâhsin Paşa'ya okutarak ikinci kâtip Arap İzzet Paşa ile sarayda bulunan Said Paşaya göndermiş ve yukarıda söylendiği gibi vükelânın sarayda toplanmasını irade eylediğinden vükelâ da gelmişlerdi ⁵¹. Saraydaki toplantıyı ve müzakereyi, dahiliye nazırı Memduh Paşa'nın *اصوات صدور Esvât-ı Sudûr* isimli eserinden hülâsa olarak aşağıya naklediyorum:

1324 sene-i rumisinin (malı sene) dokuzuncu (onuncu olacak) perşembe günü dahiliye nezareti dairesinde vazifemle meşgul bulunuyordum; saraya azimetim hakkında sadr-ı âzamdan bir telgraf alarak heman gittim; vükelâdan beş altı zatı orada buldum, bâdehu diğerleri dahi geldiler. Yalnız Şeyhulislâm Cemalüddin Efendi yoktu; bu mecliste, üçüncü ordu ile *Selânik*, *Manastır*, *Kosova* vilâyetlerinden, liva ve kaza merkezlerinden sabahleyin gelmeğe başlamış olan telgrafnâmeler okundu; gece dahi ardı arası kesilmedi, birbirini vely eden telgraflar yağdı ⁵².

Şöyle yazmışlar: "Hürriyet ilân edildi, toplar attık, kanun-ı esasî ahkâmı yeniden icra olunmalıdır; vilâyetlerdeki iğtişâş çetelerinin reisleri de bizimle beraberdir; teklifimizin kabulünde tereddüd gösterilirse ordu *Istanbul'a* gelecektir ve başka tarafa biat edilecektir; henüz kabul cevabı verilmemesi saltanat merkezinde pâdişahın mevcudiyetini ihsas etmiyor, tecdid-i biatin vücud-ı taayyün eyliyor"

⁵¹ *Tahsin Paşanın hatıratı* s. 258.

⁵² Mabeyine çekilmiş olan telgrafın altmış yedi adet olduğu meclis-i vükelâ mazbatasında görülmüyor.

Bu telgraflar gecenin sülüsüne değin okundu, gerek gündüz ve gerek gece hiç bir cevap gönderilmedi zannedilmesin top atılması irade-i seniyye ile olur denildi⁵³. Mâhâza onlar topları attık hürriyetin duasını yaptık dediler. İstenilen kanun-ı esasî meclis-i vükelâca derdest-i tüzekkürdür meâlini nâtik çekilen telgrafname-i samiyye ye de bu tebliğ maksadı talildir; kanun-ı esasi otuz iki yıl evvel pâdişah tarafından millete inayet buyuruldu; meclis-i mahsus müzakeresine muhtac değildir; meşveret sünnet-i seniyyedir cevabını yetiştirdiler⁵⁴.

Meclisteki nazırlar, istenilen şeyi bildikleri halde bunu meydana vurmağa cesaretleri yoktu; hepsi sâkit ve mütehayyir idiler. Sadr-ı âzam Said Paşa, pâdişahın maksadını kestiremediğinden ve emr ve irade olmadan da işi yürütemediğinden ihtiyatı elden bırakmıyarak mecliste müzakere safhasını açamıyordu.

Ben (Dahiliye nazırı) dayanamadım, tehir-i müzakere muhatarayı muciptir; istenilen şey, kanun-ı esasînin tasdik ve icrasıdır dedim. Mecaalis-i aliyeye memur sadr-ı esbak Kâmil Paşa meclisimizin ataletini gördü, bazı şeraitle kanun-ı esasi verilir diyerek müzakereye yol açmak istediye de Said Paşa sükût etti; hariciye nazrı evet, kanun-ı esasi talep olunmaktadır; ancak devlet-i aliyye vilâyât-ı selâ sede tanzimi iktiza eden mevad için düvel-i muazzamaya karşı taahhüde girmiş olmasıyle devletler aradıklarını yine arar dediğinde sadr-âzam paşa, hariciye nazırının ifadesini işraben yüzüme bakmakla âciziniz nazır paşanın reyini sevap görürüm, Düvel-i muazzama Rumelide gayr-ı müslim tebaanın muamelât-ı idareden şikâyetine mebni bir murakabe usuli tesis eylediler; okuduğum telgraflar çeteler rüesasının ittihadıyla olduğundan şikâyeti mucip olmamaktadır dediğimde Şûray-ı devlet reisi sözüme iştirak ettiğini söyledi; fakat yine ortalığı sükût kapladı; başka günlerde meclisi vükelâda pek hafif işler müzakere edildiği zaman Said Paşa, talakat-ı lisanile inceden incede meseleyi elerken ve bu mesele ise memleket hayatına râci iken işin tetkik ve tamikine yanaşmayı yukarıdaki telgrafları çekdirmekle vakit geçiriyor ve yukarıdan yani pâdişahıtan gelecek bir sese muntazır bulunuyordu.

⁵³ Manastır'dan gelen telgrafta İttihad ve Terakki cemiyeti Manastır şubesinin emriyle yirmi bir pare top atılarak hürriyet ilân edildiği evvelce zikredilmişti. Buna mâni olmak üzere heyeti vükela kararıyle üçüncü ordu müşirine telgraf gitmişti. Hükümet teferruatla vakit geçiriyordu.

⁵⁴ Bu, *Serez*'den gelen telgrafa verilen cevabın karşılığıdır.

Gece saat üçü atladı, müzakere penceresinin kapalı olduğu kasvet zamanında ikinci kâtip İzzet Paşa ile mâbeyncilerden Rıza Bey meclise gelerek zât-ı şâhâne:

— *Kanun-ı esasiyi ben tesis etmiştim, meclis-i mebusanın ikinci devre-i ıhtimanda tatili lüzumu ihtar kılınmıştı; öyle yapıldı. Madem ki milletim bu kanunun şimdi yine mer'iyetini istiyor, ben dahi verdim*" buyurdular. İrade-i seniye-i işte harfiyyen tebliğ ediyorum sözleriyle İzzet Paşa, odanın bir kenarına çekildi. Sadr-ı âzam Paşa beni yanına çağırdı; gittim dikte edeyim, meclis mazbatasının müsveddesini yazınız dedi.

Kalemi elime aldığım sırada irade-i sâdiraya telmihen şu tehalüke ne sebep bulursunuz dediklerinde:

— Ordu *İstanbul'a* hareket etmek hazırlığında. Başka tarafa (veliahde) biat tehditleri birer sebeptir" cevabını verdim. Haklısınız buyurdular ⁵⁵. Mazbatanın müsveddesini takrirleri veçhile yazdım; bunda kanun-ı esasî yeniden verildi ibaresi yoktur. Hadisat-ı mevcudenin ehval-i daiyesini teşrihe ahval icabınca zaman kâfi olmadığından esbab-ı mucibe ayrıca bâ mazbata derdest-i arz ise de vilâyat-ı selase müfettiş-i umumiliği ile valilere serian telgraflar tastiri için irade-i seniye sudurı istizanını havidir. Said Paşa pek iyi biliyordu ki kanun-ı esasinin tecdidini pâdişah asla istemez ⁵⁶. Binaenaleyh mübhem tabirat ile müsvedde yapıldı; iradenin tahriren sudurunu bekliyordu. Saraya gündüz gelmiştik; ertesi sabaha yakın irade geldi ⁵⁷.

Said Paşa'nın, Memduh Paşaya dikte ettirerek meşrutiyet taraftarlarının hareketlerini "*ef'âl-i fesadiye*" diye tavsif edilen mübhem heyet-i vükelâ mazbatası Yıldız evrakı arasında görülerek fotoğrafi aldırıldığı gibi sureti de aşağıya aynen konulmuştur.

Encümen-i mahsus

Rumeli vilâyat-i selasesince cereyan eden ef'alı fesadiyeye müteallik olup 8, 9, 10 [Temmuz] ⁵⁸ tarihleriyle müverrehan gelen altmış yedi adet telgraf-

⁵⁵ Said Paşa merhum hâturatında, (c. 2, s. 444) Memduh Paşa ile görüştüğü bu sözü yani kanun-ı esasinin îlânı kabul edilmezse başka tarafa biat edileceği sözünü, vükela meclisinde söylemiş gibi tasvir etmiş ise de bunun doğru olmadığı gerek Memduh Paşa'nın mütaleasından ve gerekse Kâmil Paşa'nın Said Paşaya olan cevaplarından anlaşılmaktadır.

⁵⁶ Said Paşa'nın bunu istemiyerek pâdişahın zihnini çeldiğini Baş kâtip Tahsin Paşa Abdülhamid'in ağzından yazıyor ki bunu aşağıda göreceğiz.

⁵⁷ *Esvat-ı Sudur'dan* hülâsa s. 77 iiâ 81.

⁵⁸ 21, 22, 23 Temmuz 1908.

larla muharrerat irade-i seniyye-i hazret-i hilâfetpenahi veçhile miyâne-i bende gânemizde yegân yegân mütalea olundu; hadîsât-ı mevcudenin esbab-ı daiyesini teşrihe, muhat-ı ilm-i hazret-i pâdişahi olan ahval icabınca zaman kâfi olmamasına nazaren esbâb-ı mucibesi ayrıca bâ mazbata derdest-i arz ise de mütehakkıku llüzum olan sür'at hasıl olmak için nüshateyn olarak leffen takdim olunan mümza iki kıt'a müsveddeye tefikan vilâyat-ı selase müfettiş-ı umumiliği ile valilere serian telgrafnameler tastiri ve karar-ı mebhusün sâir vilâyat ile elviye-i gayrı mülhakaya dahi tebliği tasvip olunmakla irade-i seniyye-i hazret-i pâdişahi şerefsudur buyrulduğu halde icabı icra kılınacağı muhat-ı ilm-i âli buyruldukta olbaqta ve katibe-i ahvalde emrû ferman hazreti veliyülemr efendimizindir.

Fi 24 cemaziyelâhire sene 326 ve Fi 10 Temmuz sene 324 ⁵⁸b

Sadr-ı âzam	Adliye nazırı	Meslisi vükelâya memur	Harbiye nazırı
Said	Abdurrahman	Kâmil	Ömer Rüşti
Şuray-ı devlet reisi	Harcıye nazırı	Dahil.yeinazırı	Tophane-ı âmire M.
Hasan Fehmi	Tevfik	Memduh	Zeki
Maliye nazırı	Ticaret ve nafia nazırı	Maarif nazırı	Erkânı harbıye-ı
Mehmed Ziya	Zihni	Hâşim	umumiye nazırı
			Şakir

Bunu müteakip hadisenin izahı ve kanunu esasının yeniden mer'iyyete vaz'ı hakkında esbab-ı mücibeyi mutazammın olan aynı tarihli heyeti vükelâ mazbatası sureti de aşağıya yazılmıştır:

“Manastır ve Kosova ve Selânik vilâyetleri ahali-i umumiyesinin ve üçüncü orduy-ı hümayunun bazı muntakalarında bulunan asakir-i şâhanenin efrad ve zabitanının şu son günlerde ittihaz ettikleri harekât-ı serkeşane mahiyatına dair vilâyat ve menatik-ı mezkûre vülat ve kumandanlarından ve müfettiş-i umumîlikten 8 ve 9 ve 10 Temmuz sene 324 tarihlerinde varid olan altmış yedi aded telgraflarla muharrerat ber mantuk-ı irade-i seniyye-i cenâb-ı hilâfet-penahi miyane-i bendegânemizde yegân yegân mütalea olundu.

Evrak-ı varideye nazaran ekser mahallerde bulunan ahalinin kıyâmı ve mevaki-i kesirede zabitan ve efrad-ı askeriyeenin onlara iştiraki ile bazı askerî depolarının kapılarını şikest ederek bir çok esliha ve cephaneye ve tabur sandıklarından mebalîğ-i mevcude ahz-ü gasb ve kendülerine muhalefet edenleri eşedd-i ukubat ve itlaf ile

⁵⁸ B 10 Temmuz, takvim usulünce 23 Cemaziyelâhır'a rastlar.

tehdid ve nihayet toplar endahtıyla ve nutuklar iradesiyle ilân-ı hürriyet sadedinde bir takım nümâyişlerde buldukları ve dün gece *Manastır*'da bazı kumandanların ve hatta Müşir Osman Paşa'nın ikamet ettikleri mevaki abluka ederek Osman Paşa'yı ahzû tevkif eyledikleri işbu harekât-ı bağıyanenin kanun-ı esasının meriyet-i ahkâmiyle meclis-i mebusanın içtimaa davet ettirilmesi esasına müstenid olduğu ve bu bapta her güne nesayihi isga etmeyip gittikçe tevsî-i daire-i iğtişâş edecekleri anlaşılmış ve gerçi kanun-ı mezkûr mer'i olup meclis-i mezkûrun bir müddeti muvakkate için ⁵⁹ tatili ilcaat-ı haliye ve muhteziyat-ı memlekettten olmasıyla bir müddet-tenberi davet ve küşad olunmamış ise de beynelahali sefk-i dimanın vukuunu men etmek ve düvel-i cenebiyenin müdahalâtına sebebiyet verilmemek vâcibat-ı umurdan bulunduğundan mezkûr meclisin küşadı zarurî olmakla keyfiyetin miyane-i ubeydanemizde bittezekkür şerefmend-i telakkisi olduğunuz irade-i seniyye-i hazret-i hilâfet-penahî icab-ı âlşinden olup filvaki memleketin istikrâr-ı asayişî noktasına matuf olan mutaleât-ı seniyye-i hazret-i şehriyarî mahzî isabet bulunduğundan intihap hakkında zaten mevcut olan usule tevfikân sıfât-ı lâzimeyi haiz âzanın intihabiyle peyderpey iş'arı hususunun tamimen vilâyat-ı şahane ve elviye-i gayri mülhakaya tebliği ve bu kararın eşhası merkumeye tefhimi ile cemiyetlerinin dağıtılması tezekkür ve tensip kılınmış ve olbapta kaleme alınan telgrafnâme sureti leffen arz u takdim olunmuş olmağla emr ü ferman-ı hümayun-ı hazret-i hilâfet-penahî her ne veçhile şerefsudur buyurulur ise isabet anda olmağla ve katıbe-i ahvalde emrû ferman hazreti veliyyülemir efendimizindir.

Fî 24 Cemaziyelâhır sene 326 ve

Sadr-ı âzam

Mehmed Said bin Ali Namık

Meclis-i vükelâya memur

Mehmed Kâmil bin Salih

Şuray-ı devlet reisi

Hasan Fehmi

10 Temmuz sene 324.

Adliye nazırı

Es-seyîd Abdurrahman Nureddin

Harbiye nazırı

Ömer Rüştü bin Mehmed

Hariciye nazırı

Ahmed Tevfik bin İsmail Hakkı

⁵⁹ Meclis-i mebusanın muvakkat müddetle tatili otuz seneden ziyade devam etmiş olup buna müddeti muvakkate denilmesi gülünçtür. Zorlanmasa idi bu muvakkat müddet daha da devam edecekti.

Dahiliye nazırı
Mehmed Memduh ⁶⁰

Tophane-ı âmire müşiri
Mustafa Zeki bin Ali

Maliye nazırı Maarif nazırı Erkân-ı harbiye-i umumiye reisi
Mehmed Ziya Mustafa Hâşim Mehmed Şakir bin Numan Tahir
Ticaret ve Nafia nazırı
Es-seyyid Mustafa Zihni

Sarayda toplanmış olan bu vükela heyeti arasında şeyhulislâm Mehmed Cemalüddin Efendinin de bulunması icabederken her nedense davet edilmemiş ve bahriye nazırı da *İstanbul*'da olmadığından bulunmamıştır. Bu mazbatanın altında vükelânın zat mühürleri olup imza değildir.

Takdim edilen bu mazbata üzerine pâdişah başkâtip Tahsin Paşa kalemiyle aşağıdaki iradeyi tebliğ etmiştir.

“*Meclis-ı vükelânın manzur-ı âli buyurulan işbu mazbatası üzerine mücibince irade-i seniyye-i cenab-ı pâdişahi şerefsudur buyrulmuş olmağla olbabta emrî ferman haret-i veliyülemrindir.*

Ser kâtib-i Hazret-i Şchriyarî
Tahsin

Bu kayıtlardan anlaşıldığına göre Meşrutiyet *Selânik*, *Manastır* ve *Kosova* vilâyetlerindeki İttihad ve Terakki cemiyetinin faaliyeti ile meydana gelmiş olup *Rumeli*'deki *Edirne*, *Yanya*, *İşkodra* vilâyetlerinde hiç bir hareket olmamıştır. Çünkü vilâyat-ı selase denilen üç vilâyette hükümet ecnabi devletlerin müdahaleleriyle islahat yapmağı taahhüt ile işe başlamış olduğundan diğer vilâyetlere nisbetle burası daha serbest olduğu gibi aynı zamanda cemiyet erkânı meşrutiyeti elde etmek ve istibdattan kurtulmak üzere muhtelif çete reisleriyle de anlaşmış olduklarından hiç bir müdahaleye mahal kalmadan maksat elde edilmiştir. İttihad ve Terakki cemiyetinin bütün işleri hemen hemen Talat Bey'in tertibiyle merkez-i umumî tarafından karar altına alınmıştır.

⁶⁰ Memduh Paşa'nın mührü manzum olarak “*Şüde hemnam-ı Muhammed Memduh*” ibarelidir.

SAİD PAŞA VE MEŞRUTİYET

Meşrutiyetin ilânına karar veren Said Paşa'nın r.yasetindeki vükelâ heyetinde dahiliye nazırlığını muhafaza etmiş olan Memduh Paşa, اصوات صدور *Esvât-ı sudûr* isimli eserinde Rumeliden gelen telgrafların okunarak bir karara bağlanamadığını ve Said Paşa'nın küçük bir mesele üzerinde heyet-i vükelâda işi bütün telakatiyle ince eleyip sık dokuduğu halde bu mühim ve hayatı meselede "beste dehan ve şikeste zeban bir hal ile âlem-i bâlâdan (yani pâdişah tarafından) nida ve sada istimama vakfa güşü huş" olduğunu yazmakta ve yine orada diğer bir yerde de: "Said Paşa, pek rânâ biliyordu ki kanun-ı esasinin tecdidini pâdişah asla istemez, binaenaleyh mübhem tabirat ile müsvedde yapıldı" diyerek Said Paşanın pâdişahdan bir işaret olmadığı için tereddüd içinde bulunduğuna işaret edilmektedir; böylece sadr-ı âzamanın, meşrutiyetin ilânına taraftar olmadığını biz mabeyn başkâtibi Tahsin Paşa ile şeyhülislâm Cemalüddin Efendi'nin hatıratlarından da sarih olarak anlamaktayız.

Daha yukarı kısımlarda görüldüğü üzere Sultan Abdülhamid vilâyat-ı selasedeki inkılâp hareketlerine karşı sıkışık zamanlarda mütaleasna müracaad ettiği Said Paşa'yi sık sık saraya çağırarak görüşmüş Said Paşa kanun-ı esasinin iadeten tesisine taraftar olmamış fakat Meşrutiyet taraftarlarının ağır basması üzerine her ikisinin de tasavvurları alt üst olmuştur. Bu hususta hadisenin içinde bulunmuş olan mabeyn baş kâtibi Tahsin Paşa hatıratında şöyle diyor ⁶¹:

"... o gün hünkâr; bir aralık sadr-ı âzam Said Paşa'yı huzuruna kabul etmişti; yine o gün huzura celb olduğumda Sultan Hamid bana: Said Paşa'yı huzuruna kabul ederek sadarete tayininden evvel arz eylediği mütaleasını muhafaza edip etmediğini sorduğunu ve Said Paşa'nın aynı mütaleayı yani Rumeli'den gelen taleplere mümaşat olunmaması ve kanun-ı esasinin ilân edilmemesi mütaleasını tekrar etmiş olduğunu söyledi. Bunu bizzat padişahın agzından işittim. Sultan Hamid'in Said Paşa, kanun-ı esasinin ilânına taraftar değildir dediğini bunn ne maksatla söylediğini bilmiyorum. Vakıa Said Paşa'yı kanun-ı esasî ilânına taraftar olmadığı için sadarete getirdiği kabul olunabilirse de kanun-ı esasîyi ilân

⁶¹ Abdülhamid ve Yıldız hatıraları s. 265, 266.

ederken buna taraftar olmayan bir sadr-ı âzamı neden iktidar mevkiinde tuttuğunu anlayamadım; bilâhare mebusanın küşadı günü irad olunan nutk-ı hümayunda münderic ve “muhalif mütalealara rağmen kanun-ı esasîyi ilân ettiğine” dair cümle ile “Said Paşa kanun-ı esasının ilânına taraftar bulunmıyor diye bana vaki olan ifadesi arasında bir münasibet bulunmak lâzım gelir”.

Tahsin Paşa'nın mütaleasından anlaşıldığına göre Rumeli'den meşrutiyetin ilânı hakkındaki telgrafları alan Sultan Abdülhamid, Ferid Paşa'yı azletmeden evvel Said Paşa'yı saraya getirterek mütaleasını sormuş o da kanun-ı esasının iadesine taraftar görünmemiş ve bunun üzerine bu işi önlemek için Said Paşa'yı sadr-ı âzam yapmış ve sonra tekrar kendisine eski fikrinde olup olmadığını sormuş ve aynı cevabı alarak Said Paşa'nın meşrutiyetin iadesine taraftar olmadığını Tahsin Paşa'ya söylemiş ve nihayet veliahde biat ve askerle *İstanbul*'a gelineceği hakkındaki tehdid telgrafları üzerine kendisi kanun-ı esasının meriyete vaz'ına müsaade etmiştir Bundan dolayıdır ki Said Paşa meclisi vükelâda pâdişaha arz eylediği mütaleasına karşı bazı vükelânın meşrutiyet isteniyor demelerine rağmen o tarafa yanaşmamış demektir.

Said Paşa'nın kanun-ı esasının tekrar meriyete girmesini istemediğini şeyhulislâm Cemalüddin Efendi'nin mütaleasından da öğrenmekteyiz ⁶². Meclis-i mebusanın açılmasına karar verildiği ve *İstanbul*'da halk tezahürat yaparken tıbbiye talebeleri de *Yıldız*'a gelerek “*Pâdişahım çok yaşa*” diye tezahüratta bulunup pâdişahı görmek istemişler ve nihayet şeyhulislâmın söylemesiyle Sultan Abdülhamid balkona çıkarak gelenlere iltifat etmiş ve gelen kalabalık dua ederek dağılmıştır.

Bunun üzerine pâdişah bir az istirahat edelim diyerek sadr-ı âzam ile şeyhulislâmı kendi odasına kabul etmiş ve sadr-ı âzama:

—“*Meclis-i mebusanın küşadını irade ettik, şimdi intihap icrasiyle mebusların bir an evvel toplanması esbabına tevessül iktiza ederken halkın ilân-ı şükr ve şâdmâni vesilesiyle böyle fevc fevc mabeyn-i hümayuna ve devair-i hükümete gitmeleri ve takım takım sokaklarda dolaşmaları devam ederse vazife-i esasîye muattal ve memleketin rahatı muhtel olur; bu bapta devletce bir tedbir ittihaz olunmalıdır*” buyurdularında Said Paşa:

⁶² Şeyhulislâm esbak Cemalüddin efendi *Hatırat-ı siyasiye* s. 8.

— Kulunuz ahalimizin henüz meşrutiyete kabiliyet kesbetmediklerini biddefaat efendimize arzettiğim halde isga buyurulmadı” demesi üzerine hâkan-ı müşarünileyh:

— *Acayib ben bir şey söylediğim vakit maksadımı ketm ile zamirimin hilâfını söylüyorum zannında bulunarak hep aksi cihetini iltizamen idare-i kelâm ediyorsunuz; mebadi-i cülusumda siz hizmet-i kitabette bulunuyor idiniz, cereyan eden ahval ve muamelâta tamamiyle vakıfsınız, vaktiyle meşrutiyeti milletime cemile olarak vermiştim; o zaman bu adem-i kabiliyet ortaya sürüldü; fakat azimimde sebat ettim...”* demiştir.

Cemalüddin Efendi bunu kaydettikten sonra “işte o zaman sadr-ı müşarünileyhin mahiyet-i efkârı” nın anlaşıldığını beyan etmektedir.

Merhum Said Paşa, hatıratında ⁶³ Hey’et-i vükelânın sarayda toplanmasına irade sadır olup içtima edilince ikinci kâtip İzzet Paşa bir çok evrak ile gelip Rumeli ahvalinden neşet eden muhaberatı havi evrakı kendisinin mecliste bulunarak okuyacağını söylemiş olduğunu ve bu evrak üzerine görüşüldüğünü zikrettikten sonra:

Müzakeratı mecrây-ı tabiisine irca için bazı ihtarata lüzum gördüm, ifadatım heman harfiyen şundan ibaretti; bu kadar teşebbüsat ve mükâtebatın mevzu-ı münferidi kanun-ı esası değil mi? Binaenaleyh mebahis-i zâidenin terkiyle reyleri kanun-ı esasî bahsine tahsis lâzım gelmiyor mu? İslâh-ı idareye çare-i münferide bu değil midir? demiş, meclise iki, üç dakika süküt-ı mutlak arız olmuş ve sükütun tasdik manasına geldiğini söylemiş ve huzur-ı şahaneye bir mazbata takdimine karar verilmiş, mazbata yazılması işi ticaret ve nafia nazırı Zihni Paşa’ya havale olunmuş ve mazbatanın yazılması işi uzadığından sadr-ı âzam:

— Mazbatanın ikmali için daha haylı bir zaman lâzım ise de bu vaktin tayini nâ kabil olduğu muharrirlerinin—Zihni Paşa ile Arap İzzet Paşa—cevaplarından anlaşıldı; binaenaleyh heyete dedim ki Rumeli’den gelen son telgrafta kanun-ı esasinin kabul-ı tehhur edecek olursa veliahd-ı saltanata akd-î biat ve hutbeler onun namına kıraet olunacağı ihtar olunuyordu. Acaba mesele tehhüre mütehammil mi? Esbab-ı mûcibesi bâdehu tafsilen yazılmak üzere heman muhtasar bir mazbata yapılarak arz olursa ve etraflı olmasına lüzum gös-

⁶³ Üçüncü cilt - İkinci kısım s 444-446 dan hülâsa (1328 İstanbul’da matbu).

terdiğiniz mazbata bâdehu tanzim olursa münasip olmaz mı?" demiş, bu teklif muvafık görülerek dikte ile dört satırdan ibaret bir karar kaleme alınarak takdim edilmiştir ⁶⁴.

Meclisi vükelâya memur esbak sadr-ı âzam Kâmil Paşa ise, Said Paşa'nın bu mütalealarının doğru olmadığını kayd ile diyor ki ⁶⁵: "doğrusu bu tasvir-i hal dahi vakıa tamamiyle muvafık değildir. O zamanki hey'et-i vükelâ azasından heman cümlesi berhayat bulunan zevat şüphesiz derhatır ederler ki Rumeeli'den gelen telgraflar mecliste okunur okunmaz ehemmiyet-i hal nümayan olarak kıyamın vasıl olduğu dereceye göre kanun-ı esasının iade-i mer'iyetinin bila tehir ilânı mutlakullüzum olduğuna heyetce kanaat hasıl olmuş ise de o bapta cereyan eden müzakerat üzerine içimizden bunu Sultan Abdülhamid'e teklif edebilecek hiç bir yiğit tasavvur olunamadığından yapılacak mazbatada iktizay-ı maslahatı tasvire tabir-i münasip bulmakta mütehayyir olduğumuz halde kurenadan Rıza Bey, Ahmed İzzed Paşa ile beraber meclise gelip taraf-ı şahanedan getirmiş olduğu bir takım telgrafları dahi tevdi ile hey'ete hitaben:

— *Şevkettü efendimiz bu telgrafların da mütalesını ferman buyurdular; anlaşılan ahali kanun-ı esasının ilânını arzu ediyorlarmış, ben kanun-ı esasının ilânı aleyhinde değilim buyurdular*" demesiyle derhal hey'et-i meclis geniş bir nefes alıp canab-ı hakka şükr ile hünkâra senahan olarak heman mazbata tanzimine müsaraat edilmiş idi.

Şu halde Said Paşa hazretlerinin, mizacına herkesten ziyade vakıf bulunduğu hakan-ı sabıkın rızası malûm olmadan tezkârından tevakkî olunan kanun-ı esasî ve veliahda biat elfazını meclis-i vükelâda mevzu-ı bahis etmiş olmasına nasıl ihtimal tasavvur olunur? ki rızây-ı şahane meclise alenen tebliğ olunduktan sonra dikte ile yazdığını beyan eylediği mazbatada dahi maksad-ı asliyi melfuf telgraf müsveddelerine atf ile kanun-ı esasî sözünün dercinden ictinap etmeği muvafık-ı ihtiyat görmüştür;' demektedir.

Tahsin Paşa ile Cemalüddin efendinin yazdıklarına göre Said Paşa'nın kanun-ı esasî'nin tekrar mer'iyete girmesine taraftar olmadığı

⁶⁴ Said Paşa'nın, Dahiliye Nazırı Memduh Paşaya dikte ettirdiği daha evvelki bendde sureti yazılan karar.

⁶⁵Kâmil Paşa'nın Ayan reisi Said Paşa'ya cevapları (1328 de İstanbul'da matbu) s. 49, 50.

anlaşıyor. Kâmil Paşa ile Memduh Paşa'nın ifadelerinden de kanun-ı esasî'nin yeniden fiile çıkmasını pâdişahı tarafından bilvasta meclis-i vükelâya tebliğ edildiği ve Said Paşa'nın beyan ettiği gibi olmadığı meydana çıkıyor.

Netice olarak şu anlaşılıyor ki Rumeli'den gelen telgrafların içinden veliahde biat edileceği ve *İstanbul*'a askerle gelineceği hakkındaki tehditler, Abdülhamid'i kanun-ı esasî'nin ilânına mecbur etmiştir; yalnız burada nazarı dikkate alınacak şey meşrutiyetin Rumeli'nin üç vilâyetinde ilânı 10 Temmuz 1324 (23 Temmuz 1908) ve pâdişahın bunu kabul ile ilânı 11 Temmuz 324 tarihleridir. Yani İttihad ve Terakki cemiyeti pâdişahın kabulüyle îlândan bir gün evvel kendi tamamıyla üç vilayette meşrutiyeti ilân etmiştir.

KANUN-I ESASİNİN İLÂNINDAN SONRAKİ DURUM VE SAİD PAŞANIN ÇEKİLMEÇE MECBUR OLMASI

Pâdişahın kanun-ı esasînin yeniden mer'iyete girmesini kabul etmesinden sonra İttihad ve Terakki, cemiyeti müfettişi umumî Hüseyin Hilmi Paşa vasıtasıyla Bab-ı âliye müracaat ederek hafiyeliğin lâğvını teklif ve îcap eden görüşmeler yapılmak üzere âzasından bazılarının *İstanbul*'a gelmesine müsaade istemiştir; bu teklif vehham olan Sultan Hamid'i tereddüde düşürmüş ise de takdim edilen 16 Temmuz 324 (29 Temmuz 1905) tarihli meclis-i vükelâ mazbatasında ⁶⁶ bunun emniyeti teyid için faydalı olduğu arzedilmesi üzerine cemiyete mensup dört kişinin gelmelerine müsaade edilmiş olduğundan Talât, Cavid ve Rahmi beyler *İstanbul*'a gelmişlerdir.

İttihad ve Terakki cemiyetinin göndermiş olduğu zatlar *İstanbul*'a geldikten sonra meclis-i vükelâya memur olan Kâmil Paşa ile görüşmüşler ve harbiye nezaretine Trablusgarp vali ve kumandanı Recep Paşa'nın getirtilmesini istemişlerdi. Halbuki Said Paşa 19 Temmuz 324 yani 1 Ağustos 1908'de kabinesini yenililerle intihabı padişaha â'd olan şeyhulislâmdan başka kanun-ı esasî ahkâmına muhalif olarak harbiye ve bahriye nazırlarını da pâdişahın tayinine bırakmak suretiyle aşağıda isimleri yazılı zevattan müteşekkil bir kabine kurmuştur.

⁶⁶ Afv-i umumî ilânı ve hafiyeliğin de lâğvı hakkındaki kayıtları da havi olan bu mazbatada cemiyete mensup bazı azanın *İstanbul*'a gelmesine müsaade edilmişti. Mazbata sureti vesikalar arasında 16 numara ile gösterilmiştir.

Sadr-ı âzam	: Mehmed Said Paşa
Şeyhulislâm	: Mehmed Cemalüddin Efendi
Meclis-i vükelâyâ memur	Sabık adliye nazırı Abdurrahman Paşa ⁶⁷
” ” ”	: Esbak Sadr-ı âzam Mehmed Kâmil Paşa
Adliye nazırı	: Sabık Şuray-ı devlet reisi Hasan Fehmi Paşa
Şuray-ı devlet reisi	: Sabık Evkaf nazırı Turhan Paşa
Dahiliye nazırı	: Sabık Techizat-ı askeriyye nazırı Hacı Akif Paşa
Hariciye nazırı	: İbkaen Tevfik Paşa
Harbiye nazırı	: Ömer Rüşdü Paşa (ibkaen)
Bahriye nazırı	: Hasan Rami Paşa ⁶⁸
Nafia nazırı	: Hariciye müsteşarı Naum Paşa
Ticaret ve sanayi nazırı	: Sabık defter-i hakanî nazırı Ziya Paşa ⁶⁹
Maarif-i umumiye nazırı	: Bâb-ı âli Hukuk müşaviri İbrahim Hakkı Bey
Ziraat, Orman ve Maadin nazırı	: Memurin-i mülkiye komisyonu reisi Tevfik Paşa
Maliye nazırı	: Mehmed Ziya Paşa ve onun istifası üzerine ⁷⁰ Maliye nezareti müsteşarı Ragıb Bey
Evkaf nazırı	: Sabık sadaret müsteşarı Mehmed Ali Paşa
Telgraf ve Posta nazırı	: Vilâyât-ı sâlase maliye komisyonu âzasından Ata bey (Kabineden hariç)

⁶⁷ Abdurrahman Paşa 4 Temmuz 1908'de tekaütlüğünü istemiş ve kabul olunmuştur.

⁶⁸ Harbiye ve Bahriye nazırlarının padişâh tarafından tayinlerinin sadr-ı âzama âid iken padişâh tarafından tayin edilmeleri itiraz-ı mucîp olduğundan Hasan Rami Paşa da 4 Temmuz 1908'de istifa etmiştir.

⁶⁹ Ticaret nezareti, nafia nezaretine mülhak olarak idare olunmakta ise de Nafia nezaretinin işi çok olup Ticaret-i berriye ve bahriye ve sanayiîin hüsn-i idaresi kabil olmadığından bu tarihte Ticaret nezareti Nafiadan ayrılarak ticaret ve sanayi nezareti ismiyle müstakil olmuştur.

⁷⁰ Maliye nazırı Ziya Paşa, vükelânın halkın emniyetini mücib zevattan teşkili icap edip kanun-ı esasınin tatbikinde sürat gösterilmesi lâzım geldiğinden ve mevcut heyet-i vükelânın memleketin âcil ihtiyaçlarını hazırlayacak kifayette bulunmasından dolayı 30 Temmuz 1908'de istifa ederek istifanâmesini padişaha takdim eylemiştir.

Tophane müşiri de evvelce kabineye dahildi; fakat 30 Temmuz 1908 de yani yeni kabinenin teşekkülünden üç gün evvel azledilmiş olup bundan sonra müşirlik nazırlığa tahvil olunarak kabineden çıkarılmış ve Tophane nazırlığına da birinci ferik topçu Rıza Paşa tayin olunmuştur.

Said Paşa'nın kanun-ı esasî mûcibince —her ne sebebe mebnî— tayinleri sadr-ı âzama âit olan harbiye ve bahriye nazırlarını pâdişaha bırakması sebebiyle geniş mikyasta itirazlar olmuş ve bunun altından bir oyun oynanması ihtimalleri olduğu zannı hasıl olduğundan husule gelen galeyana neticesinde kanun-ı esasîye muhalif hareketinden dolayı Said Paşa istifaya mecbur edilmiştir. Şeyhulislâm Cemalüddin Efendi bu meseleyi hâtrâtında şöyle anlatmaktadır:

Cumartesi günü (19 Temmuz 324/1 Ağustos 1908) Bâb-ı âlide hatt-ı hümayun okundu; hatt-ı hümayunda sadr-ı âzam ve şeyhulislâm gibi harbiye ve bahriye nazırlarının da tarafı şahanedan intihap ve tayin olunacağına dair bir fikrayı muhtevî olduğunu anlayınca aklım başımdan gitti; çünkü bu fıkra kanun-ı esasinin sarahatine ve yeminlerle tevsik buyurulan maksad-ı âliye mugayirdi. Sâmiamda hata etmişimdir zanniyle beray-ı istizah müşarünileyhin yanına gittim vükelâdan hariciye nazırı Tevfik Paşa ile Hasan Fehmi Paşa ve Hakkı Bey ve mâbeynci Nuri Paşa orada bulunmakta idi.

Said Paşa hatt-ı hümayunda mezkûr fıkranın mevcudiyetini tasdik ile

“şevketmaab efendimiz kumandan-ı âzam oldukları cihetle harbiye ve bahriye nazırlarının taraf-ı hümayunlarından intihap ve tayini hukuk-ı mukaddese-i şahanelerindedir” dedi. Müşarünileyhe cevaben:

— Bu nazırlar kumandaya memur olmayıp buldukları dairenin idare memuru ve birinci âmirlerdir; hatta bundan mukad dem Celâl Paşa gibi mülkiye vüzerasından bazı zevat bahriye nezaretine tayin olunmuşlardı; kanun-ı esasî selâhiyet-i şahaneyi makam-ı sadarete ve meşihate hasretmiştir. Bu tevsî, kanun-ı esasinin madde-i malûmesine ve teminât-ı hümayuna sarahaten muhaliftir.

Said Paşa, ilm-i hukuk mütehasıslarından olan meşahir-i ulemây-ı garbin bazı akvaliyle istidlâl kıyam ve tarik-i mugalatayı iltizam edince mabeynci Nuri Paşaya:

Hatây-ı vaki tashih edilmedikçe mesuliyeti kabul edemeyeceğimi ve keyfiyeti pâdişaha arz eylemesini Nuri Paşadan rica ile sahilhane avdet ve hizmet-i fetvadan istifamı pâdişaha takdim eyledim ⁷¹.

Pâdişah, şeyhulislâmın istifasını kabul etmiyerek kendisini saraya çağırıp bu hususta görüşmüş ve zaten devam eden galeyan neticesinde Satd Paşa istifaya mecbur olarak kabinenin teşkiline Kâmil Paşa memur edilmiştir.

İttihad ve Terakki'nin *İstanbul*'a gelen âzaları Kâmil Paşa ile görüşmüşler ve yukarıda söylendiği gibi Trablusgarp vali ve kumandanı Müşir Recep Paşa'nın harbiye nezaretine getirilmesini tekelif etmişlerdi. Kâmil Paşa bunu kabul etti ise de Sultan Abdülhamid, Recep Paşanın reisicumhur olmak istediği hakkındaki kendisine evvelce verilmiş olan bir jurnal dolayısıyla o cihete yanaşmadığından Müşir Rıza Paşayı harbiye nezaretine koymuştu. İttihad ve Terakki azaları Recep Paşa'da ısrar ediyorlardı; nihayet şeyhulislâm Cemalüddin Efendi bilvasıta pâdişaha maruzatta bulunup Recep Paşa'nın böyle bir tasavvurunun deliller beyaniyle mümkün olamayacağını arz ile pâdişahı iknaa muvaffak olması üzerine Recep Paşa harbiye nazırı olmuştur ⁷².

İTTİHAD VE TERAKKİ CEMİYETİNİN FAALİYETİ VE MEŞRUTİYETİN İLÂNI İÇİN SARAYA VE NEZARETLERE ÇEKİLEN TELGRAFLARDAN BAZILARI

Mâbeyn-i hümayun yani saray, Bâb-ı âli ve seraskerle olan muhaberelerden bir kısmı makalenin içinde veya not halinde gönderilmiş olup pek mühimlerinden bazıları da metinde işaret edildiği üzere numara sırasıyla aşağıya naklolunmuştur:

İttihad ve Terakki cemiyetinin faaliyeti ve *نصيحة* *Neyyir-i Hakikat* gazetesinin gizli intişarı dolayısıyla saraydan sorulan suale dahiye nezaretinin (13 Cemaziyelâhır 326/12 Temmuz 1908) tarihiyle cevabî arizesi sureti:

⁷¹ *Şeyhulislâm Cemalüddin efendinin hatırat-ı siyasiyesi* s. 9, 10 s 12.

⁷² *Şeyhulislâm Cemalüddin Efendinin hatırat-ı siyasiyesi* s 12.

Dahiliye nezareti

I.

Bu kere *Manastır*'da elde edilen hezeyannâmelerin civar vilâyâta da gönderilmesi melhuz olmasıyla tezyid-i takyüdat ve tabasurat ile idhal ve intişarına ve hiç bir tarafa talik ve tevziine meydan verilmemesi hakkında Rumelîdeki vilâyat-ı şâhâneye şifre ile tebliğat icra kılınmış idi.

Yanya vilâyet-i behiyyesinden alınan 27 Haziran 324 (10 Temmuz 1908) tarihli cevapta bunun intişar ve talikine meydan verilmeyeceği beyan ve fakat bu hezeyannamenin bir seneden beri *Manastır*'da muntazam tab' olduğu haber verilmiş olmasına nazaran intişarından şimdiye kadar malûmat istihsal edilememiş olması calib-i nazar ve *Selânik*'le *Manastır* cihetlerinde zuhur eden bazı hâdiseler oraya pek mübalâğâlî surette in'ikâs etmekte olup ortalıkta bazı alaim-i galeyni da mahsûs bulunduğundan vekayi-i cariyeye üzerine devletce bir karar ittihaz buyurulmuş ise ona göre tedabir-i lâzimeye müsaraaat olunmak üzere inbası lüzumu dermeyan kılınmıştır.

Bu beyannâmenin (Neyyir-i Hakikat gazetesinin) bir seneden beri *Manastır*'da tab'edilmekte olması keyfiyeti fevkalâde haiz-i ehemmiyet bulunduğundan vilâyetçe şimdiye kadar haber alınıpda tedabir-i maniaya tevessül edilmemiş midir? Bu cihetin ve her suretle tahkikat-i ciddiyeye bilmüsaraa tab' ve neşredenlerin beher hal zâhire ihracı ile neticenin inbası *Manastır* vilâyetine ehemmiyetle tebliğ olunmuş [Bu sırada *Manastır* valisi Hıfzı Paşa idi] ve keyfiyet usulen makam-ı sadaret-i uzmaya da yazılmıştır. Vekayi-i cariyeye üzerine devletce bir karar ittihaz olunmuş ise de *Yanya*'ya da tebliği hakkında gösterilen lüzuma nazaran vilâyete ne yolda tebliğat icrası muktazi bulunduğundan tayini merhun-ı emr ü fermân-ı hümâyun-ı cenab-ı mülûkânedan bulunmuş olmağla olbapta emr ü ferman... 13 Cemaziyelâhire sene 326 ve 29 Haziran sene 324

Dahiliye Nazırı
Memduh

II.

Kol ağası Niyazi Bey'in isyan ile dağa çıkmadan evvel aldığı tertibat hakkında üçüncü ordu müşirinin mabeyn başkitabetine

şifreli telgrafı ve Niyazi Bey'in mülâzım-ı evvel Koniçeli Osman Cevdet Beyle muhaberesine dair elde edilmiş olan telgraf lar⁷³.

Başkitabet

adet: 1789

Niyazi-i leimle rüfekay-ı habasetinden mülâzım Osman arasında hususî mürettep bir şifre ile vaki olan ve müfettişi umumî paşa hazretleri tarafından aynen tevdi olunan altı kit'a muhaberat-ı telgrafıye suret-i mahlulesi tarih sırasıyla berveç-i zir arz ve tezyil olunmuştur. Meallerinden rehin-i ittılâ-ı âli buyurulacağı üzere merkurûnun nasıl bir fikr-i hâinâne ve mel'anetpervâneye tebaiyyet ettikleri ve maksad-ı isaetkâranelerini daha evvelce tertip ve tasavvur ederek mevki-i fiil ve redaete isale gayret eyledikleri aynen görülmekte bulunmuştur. Biavnihi ve keremihi taalâ saye-i satvetvâye-i cenab-ı hilâfetpenah-ı âzamîde bu sefillerin yakında cezay-ı sezalarını görerek hâib ve hâsir mahvu perişan olacakları ve su-i sirayetince meydan kalmaksızın izale-i vücudlarına muvaffakiyet eltaf-ı ilâhiyeden müs'tedâ bulunduğu maruzdur.

6 Cemaziyelâhire 326 ve 22 Haziran 424

Müşir İbrahim

Niyazi Bey'in muhabere evrakı suretleri:

A

Mektupla işaret edildiği üzere ne telgrafcı ne de hıristiyanlardan kimse almayacaksınız. Cuma günü saat dörtte hareket edin. Burada saat onbirde (alaturka) gaybvbet edilecektir. Tüfenk ve cepbane eski karar üzere gizlenecektir. Sizinle gelenler mavzerle müsella olacaktır. 18 Haziran 324

Kolağası Ahmed Niyazi

B

Alacağım silâhları bu akşam saat dörtte (alaturka) *Kırhan*'a gönderiyorum; elli sekiz adettir; efrad yediden ona kadar alacağım; yarın akşam telgrafhanede beklemeniz müsterhamdır. 18 Haziran 324

Mülâzım-ı evvel

Osman Cevdet

⁷³ Niyazi Beyle beraber dağa çıkanlardan bazıları geri dönmüşlerdi; her halde onun şifresi ile muhabere evrakı bu dönenler vasıtasıyla elde edilmiş olmalıdır.

C

Bugün cfradtan ondokuz silah aldım; bu gece saat dörtte *Kırhanlılar* gelip silahları alacaklardır. Bu gece hareket pek müşkil olacaktır. Tertibatı geceki emriniz üzere yaptık. Jandarmalardan yalnız başçavuş gelecek. Yarın saat üçte hareket etsek çok iyi olacaktır; siz de silâhları kaçırmadınız mı? iş'ariyle emrinize muntazırım.

19 Haziran 324

Mülâzım-ı evvel Osman

Ç

Bir az daha erken hareket ederseniz daha iyi olur; biz cuma namazı eda olunurken *Lahce*'ye gideceğiz.

19 Haziran

Kolağası Niyazi

D

Pusu tutmak vesilesiyle hareketinizi setredin, şimdi hareketle doğru *Lahce* civarındaki koruya iltica ediniz. Mevkiinizi Bahri Çavuş'a bildiriniz; biz de Cuma namazı eda olunurken tüfenkleri alıp doğruca size geleceğiz. Siz jandarmalarla köylü fedailerini müstashiben geleceksiniz.

19 Haziran 324

Kolağası

Niyazi

E

Şimdi son emir şudur 13, 8, 4, 14, 35 başı bozuklar geleceklerdir. Tüfenk cephaneler alınacaktır. Telef edilmek üzere memurin ve köylü hıristiyanlar zinhar almayacaksınız. m, t, h, c, y yi şimdilik bırakınız.

19 Haziran 324

Kolağası

Ahmed Niyazi

III.

Üçüncü ordu müşiriyetinden şifre
Başkitabete Aded 1780

Cemiyete mensup iki zabitin tevkifi üzerine bunlar hakkında yapılacak muameleye dair üçüncü ordu müşiri İbrahim Paşa tarafından mabeyne şifre:

Berveçh-i maruz *Gostuvar*'daki nizamiye taburuna mensup ve

fıkr-i fesada sâi olmakla maznun olup *Üsküp*'te taht-ı tevkife aldırılan Erkân-ı harb yüzbaşısı Hayri ve piyade mülâzımı Kemal Efendiler bugün *Selânik*'e celb ile hapis ve ihtilâttan men edilmişlerdir.

Evvelce de arz ve istizan olduğu veçhile bunların ve emsalinin burada çetelere dahil olmaları ecanibin dahi celb-i enzârını bâdi ve tesvilat-ı eblehferibane ile izam olunarak dağdağa husulünü müeddi olması mülâhazası ve nasıl olsa orduy-ı hümayunun bu misillü efkâr-ı faside ve meşkûke eshabından tathiri zımında bunların daire haricine çıkarılmaları îcap edeceği mütaleasiyle bir yandan üslûb-ı hakimane ile birer, ikişer hapis ve tevkif edilecek bu gibi zabitanın dağdağasızca dersaadete izamları ve oraca yapılacak isticvapları neticesine göre müşareketleri tebeyyün edecek olur ise hakkında ayn-ı muamelenin tatbiki düçar-ı tereddüd ve ve heyecan olan ekseriyet-i azimeyi teşkil eden erbâb-ı sıdk ve namusun tatmin-i kulubı ve hadisât-ı nâ marziyye ve fesadiyenin nez-i imkân ve devamı nokta-i nazarından bu tedbir muvafık gibi zan ve mütalea edilmekte ise de herhalde hikmet ve isabet emrû ferman-ı hümayunda olacağından istizan-ı muameleye cüret olduğu maruzdur. ferman. 6 Cemaziyelâhire 326 ve 22 Haziran 324

Müşir
İbrahim

IV.

Cemiyetin faaliyetine Şemsi Paşa'nın Niyazi Bey üzerine memur edilmesine ve Anadolu'dan, ısyan edenler üzerine asker sevkinine dair serasker Rıza Paşanın 24 Haziran 324 (7 Temmuz 1908) tarihli olarak pâdişaha takdim eylediği dikkate şayan arizesi sureti:

“*Manastır* islâm ve hıristiyan mahallatı arasında sokak duvarlarına balasında beyzıyüşşekil “*Osmanlı İttihad ve Terakkî Cemiyeti*” ibareli damgayı havi ve efkâr ve ahval-i bedhahaneyi muhtevi müteaddid varake-i ilâniye talik edildiği gibi vali-i vilâyete [Hıfzı Paşa'ya] dahi mezkûr varakanın bir nüshasının bir mavzer fişengi ile beraber mazrufen gönderilmiş olduğuna ve olbapta bazı mütaleat ve maruzata dair üçüncü orduy-ı hümayun-ı şahaneleri müşiri İbrahim Paşa kullarından şimdi varid olan 13 Haziran 324 tarihli telgrafnâme ile aynı vak'a hakkında Manastır mıntakası kumandanı Mirliiva

Osman Hidayet Paşa'dan alınan telgrafnâmenin ve *Manastır*'da iki tabur asakir-i şâhâne bulunduğu halde *Manastır*'a muvasalatından ve *Yakova*'dan hareket ettirilen taburun *Manastır*'daki kuvvete iltihak etmek üzere şimendüfere irkâb olunduğundan bahis ile cemiyetin nerede bulunduğuna dair hiç bir kimsenin malûmatı olmayıp yalnız icra kılınan tahkikat-ı hafiyeye nazaran beray-ı tahkik İştîp cihetlerine gönderilen erkân-ı harbiye binbaşılardan Enver Bey [Paşa] orada tebdil-i kıyafet ederek erbab-ı fesada iltihak etmek üzere hareket etmiş olduğu anlaşıldığına dair birinci ferik Şemsi Paşa kullarından mevrud 24 Haziran 324 tarihli telgrafnâme ile bazı tadilât icrası için *Selânik*'te müşiriyetten emrolunan kuvve-i takibiye alayı kumandanı erkân-i harp kaymakamı Selâhuddin ve mıntaka refakatine memur erkân-ı harbiye binbaşı Hasan Beyler bugün azimet edecekler iken trene girmedikleri haber verilmekle taharriyat icra olunarak şimdiye kadar bulunamamalarından firar etmiş oldukları kaviyyen istidlâl ve derdestleri için mevaki kumandanlıklarına iş'ar kılındığı ve keyfiyet *Manastır*'a gelen birinci ferik Şemsi Paşa kullarına bildirildiği hakkında *Manastır* mıntaka kumandanı mirliya Osman Hidayet Paşa kullarından mevrud 24 Haziran 324 tarihli telgrafnâmenin suretleri leffen pâye-i serir-i şevket-masir-i Hazret-i hilâfetpenah-i âzamîlerine (رفع) ref ve takdim kılındı.

Müşarünileyh İbrahim Paşa kullarının telgrafnâmesinde *Aydın* redif fırkasının irade-i şerefsâdıra-i hazret-i hilâfetpenah-ı azamîleri veçhile şu beş on gün zarfında tesri-i cem ve sevkini göstermektedir. Malûm-ı hakayik melzum-ı cenab-ı hilafetpenahları olduğu veçhile fırka-i mezkûre ile *Yozgat* livası ve Karaman alayının yoklamalarının heman icrasına mübaşeret edilmesi hakkında saniha-piray-ı sudur buyurulan irade-i seniyye-i cenab-ı zillullahîleri mentuk-ı âlisi derhal icap edenlere tebliğ kılınmış ve bunların masarif-i sevkiyesiyle maaş ve saire misillu muhasssatları miktarını mübeyyin puslanın yarınki çaeşanba gününe kadar yetiştirilmesi hakkında taraf-ı çakerneme Bâb-ı âliden varid olan tezkere üzerine bilhesap tanzim olunan pusla Bâb-ı âli'ye gönderilmiştir; maahaza müşir-i müşarünileyh kullarının gösterdiği lüzum ve istical ve suret-i hale nazaran meclis-i mahsusdan icab eden mazbatanın tanzim ve takdimine kadar vakit geçmemek üzere mezkûr fırka ve liva ve alayın heman şimdiden mahallerinde cem ve celbi ile bilistizan şeref müteallik buyrulacak irade-i seniyye-i hazret-i zillullahîleri veçhile sevk olunmak üzere hazır ve

âmade bulundurulması mütebâdir-i hatır-ı kasır-ı kemteranem olmaktadır.

Müşarünileyh birinci ferik Şemsi Paşa kullarının bu işe memur buyrulmuş olduğu suret-i iş'arından münfehim olmasına ⁷⁴ ve Manastır ciheti ahval-i askeriyesinin şayân-ı nazarı dikkat ve ehemmiyet bulunduğu hakkında evvelce arz-ı atabe-i ulyây-ı cenab-ı hilâfet-penahîleri kılman mütalea-i âcizanem müşarünileyh Şemsi Paşa kullarının mâruz telgrafnâmesi mûndericatiyle de teeyyüd etmekte bulunmasına nazaran ileride bir münasibi intihap ve tayin buyuruluncaya kadar Manastır ve havalisi umum kumandanlığının dahi müşarünileyh Şemsi Paşa kulları tarafından deruhte olunması ve şayet müşarünileyh kullarının erbab-ı fesadın bizzat takibi için Manastır'dan ayrılması lâzım geldiği halde mezkûr kumandanlığın yine müşarünileyhin nezareti altında bulundurulması varid-ı hatır-ı kasır-ı memlûkânem bulunmaktadır.

Müşarünileyh Şemsi Paşa kullarının telgrafnâmesinde erbab-ı fesada iltihak etmek üzere hareket ettiği beyan olunan erkân-ı harp binbaşısı Enver Bey, *Selânik* merkez kumandan-ı sabıkı Nazım Beyin (Zevci olan) hemşiresini getirmek üzere *Dersaadet*'e azimeti evvel ve âhir şerefsudur buyurulan ve derhal mahalline tebliğ kılınmış olan emr ü ferman-ı hümayun-ı cenâb-ı hilâfet-penahî iktizay-ı celilinden bulunan binbaşı Enver Bey olup mumaileyhin ortadan gaybubet eylediği üçüncü ordu-ı hümayunları müşiri paşa kullarından mukadema iş'ar olunması üzerine mumaileyhin sebep-i gaybubeti nedir? bu babta tahkikat icra edilmekte olduğu ⁷⁵.

Abd-i Memlûklere

Mehmed Rıza bin Mustafa (Mühür)

V.

Erkân-ı harp binbaşısı Enver Bey'in *İstanbul*'da bulunduğuna

⁷⁴ Serasker Rıza Paşa, Şemsi paşa'nın, *Manastır*'a Niyazi Bey üzerine memur edildiğini sonradan Şemsi Paşa'nın çektiği telgraftan anlamıştır.

⁷⁵ Enver Bey'in eniştesi Selânik merkez kumandanı kaymakam Nazım Bey, İttihad ve Terakkiye mensup bir fedai tarafından öldürülmek maksadiyle atılan kurşunlardan yaralanarak *İstanbul*'a getirilmişti. Bundan dolayı Enver Beyin *Selânik*'te bulunan hemşiresini *İstanbul*'a getirmesi için irade çıkmış ise de o ehemmiyet hesabına faaliyete geçmiştir.

dair onun el yazısını havi hükümeti şaşırtıcı mektup dolayısıyla vaki muhabere;

“Enver Bey’in mektubu hakkında sadr-ı âzam tarafından sorulması üzerine müfettiş umumi Hüseyin Hilmi Paşa’dan gelen şifre : c. 28 Haziran 324 mektubun Dersaadette postaya tevdi edilmediğine ve Enver’in hatt-ı destiyle muharrer olduğu ve başki-tabet-i celileden tebliğ buyurulan emrû ferman-ı cenab-ı mülûkâneye tevfikân ve aynen derdest-i takdim olduğu maruzdur ⁷⁶. 29 Haziran 324

Müfettişi Umumî
Hüseyin Hilmi

Bab-ı âli, Daire-i Sadaret
Amedî-i divan-ı hümâyûn

1244

Erkân-ı harp binbaşısı Enver mühür ve imzasıyla müfettiş paşa hazretlerine vürud eylemiş olduğu dünkü tarihli tezkire-i hususiye-i senaveriyle arzolunan mektubun tasni ve postaya tevdi edilmediğine ve Enver’in hatt-ı destiyle muharrer olup ber mantuk-ı emr ü fermân-ı hümâyûn-ı hazret-i hilâfet-penahî aynen derdest-i takdim bulunduğu dair müfettiş-i müşarünileyhten cevaben alınan telgrafnâme arz ve takdim kılındı efendim. 13 Cemaziyelâhire 326 ve 29 Haziran 324

Sadr-ı âzam
Ferid

VI

3 Temmuz 324 de (16 Temmuz 1908) Niyazi Bey kuvvetlerinin faaliyetlerine dair üçüncü ordu müşirliğinden Mâbeyne çekilen şifreli telgraf sureti:

Birbirini müteakip *Görice* caddesinde üç nizamiye zabiti kumandasında asker ve başı bozuk kıyafetinde kırk elli kadar eşhasın *Istarova* kasabasına (Manastır vilâyetinde Ohri gölünün güneyinde) gelerek iki, üç saat kadar ikamet ve bazı levazımat ahzettikten sonra Resne (Ohri) gölü sahiliyle *Göksi* ve *Usturuga* nahiyelerine müntehi yola doğru gittikleri ve bunların Niyazi avanesinden oldukları anlaşılmakla

⁷⁶ Enver Bey’in bahsedilen mektubu Yıldız evrakı arasında görülmemiştir.

ilk defa ibraz-ı mevcudiyet eden ihtifagâhlarından çıkan bu hazelenin tedmir ve istisalleri emrinde her taraftan kuvvvetli müfrezeler çıkarılarak tarik-i firarlarının seddiyle vücutlarının ve ifsadat ve tahrikât-ı muzırrelerinin ref ve izalesiyle o havali sükûn ve asayişinin temin ve takrir kılınması âcilen Manastır ciheti fevkalâde kumandanlığına yazıldığı⁷⁷ maruzdur ferman.

Üçüncü ordu müşiri
İbrahim

VII.

Niyazi ve daha sonra Eyyüb Sabri beylere karşı *Anadolu*'-dan celbedilen redif taburlarından *Manastır*'a gelmiş olanların âsiler üzerine gitmediklerinden *Selânik*'e gelmiş olanların gönderilemiyerek başka yerlerde istihdamları için üçüncü ordu müşirinin Mâbeyne telgrafı ile müsaade istemesi.

Başkitabet

3178

Üçüncü Orduy-ı Hümâyun müşiriyetinden şifre

Şimdi *Manastır* ciheti fevkalâde kumandanlığından alınan telgrafnâmede *Ohri*'ye hareketlerine emir verdiği *Anadolu*'nun *İzmir* ve *Tire* taburlarının girmemekte olduğu iş'ar ve şimdilik oraya diğer tabur gönderilmemesi izbar olunuyor. Bugüne kadar *İzmir Fırka-i hümâyunundan* on tabur gelerek ikisi *Selânik*'te alıkonulmuş ve lüzum-ı hakikiye binaen birisi *Filorina*'ya mürettetp bulunmuş ve yedi tabur *Manastır*'a gönderilmişti. Bundan başka lüzum-ı kat'isine ve Rum eşkiyasının kesretle türemesine binaen *Karaman* alayından gelen iki tabur dahi Yunan muntakasına memur edilmişti.

Müşarünileyhin suret-i iş'arına nazaran taburlar efradının hüsn-i inkiyadının duçar-ı zaaf olduğu ve oraya bundan fazla kuvvet gönderilmesi faidesiz zannolunabilir. Bu cihetle mürettetp *Yozgat* livasının *Karaman* alayının henüz gelmeyen iki taburunun sevkinden sarf-ı nazarla yalnız anâsır-ı hıristiyaniye çeteler nin kesretle türediği ve kumandanlarının tezy d-i kuvvete şiddetle lüzum gösterdiği menatik-ı sairede

⁷⁷ Bu sırada *Manastır* ciheti fevkalâde kumandanlığında Müşir Tatar Osman Paşa bulunuyordu.

ve takibat-ı ciddiye ve şedidede istihdam olunmak üzere *İzmir* Fırka-i hümâyununun mütebaki altı taburunun sevkiyle idare-i maslahata muvafık olacağı mütalea-i kasıranesinde bulunmakta isem de iktizây-ı hal bilvücuha emr ü ferman isabet-ı ve hikmet-iktiran-ı hazret-i hilâfet-penahîye merhun ve vâbeste bulunduğu ma'ruzdur ferman. 23 Cema-ziyelâhır 326 ve 9 Temmuz 324 Üçüncü Ordu-yı Hümâyun Müşiri İbrahim

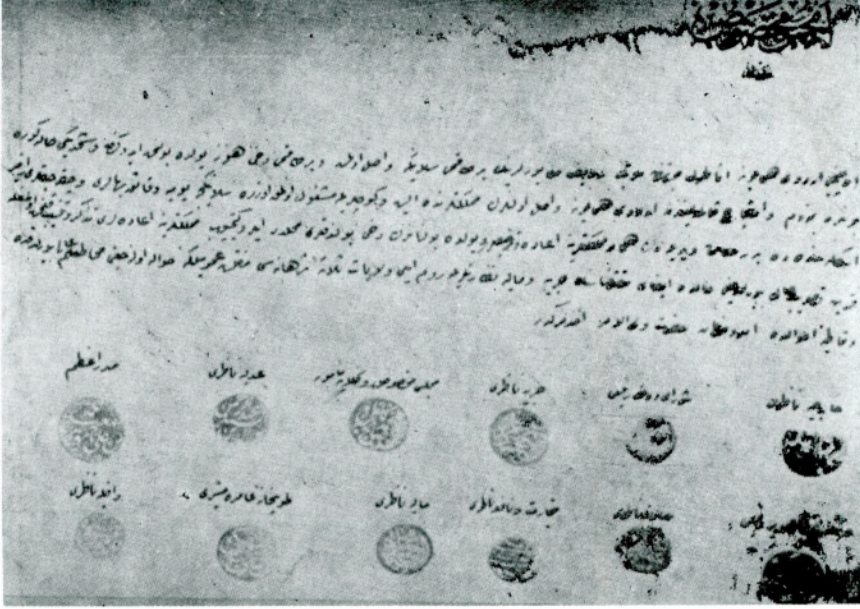
VIII

Ohri taraflarına sevkedilmek istenilen Redif taburlarının gitmek istemedikleri hakkında Manastır fevkalâde kumandanı Müşir Osman Paşa tarafından Mâbeyn başkitabetine çekilmiş olan 23 Cema-ziyelâhır 326/9 Temmuz 324 tarihli (22 Temmuz 1908) şifreli telgraf sûreti:

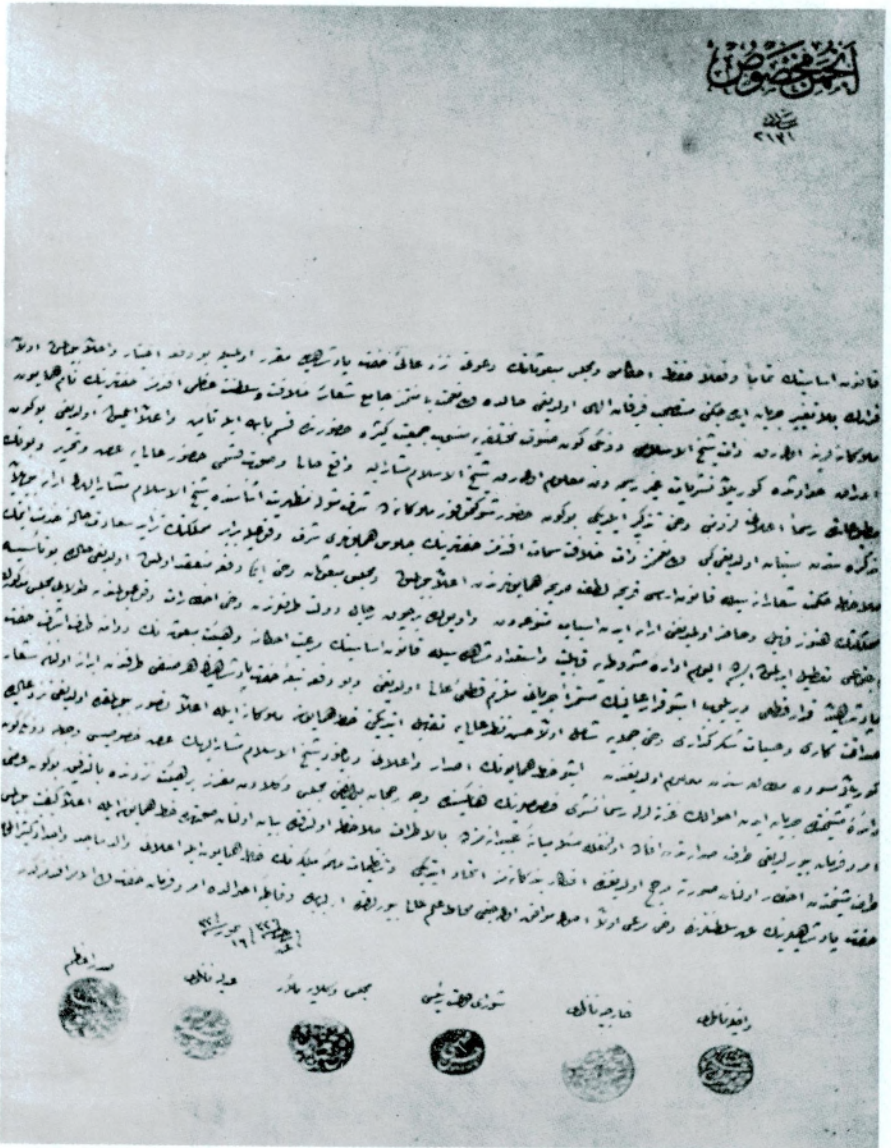
Şimdiye kadar *Manastır*'a vürud eden beş Anadolu taburundan hadise-i âhire üzerine (Eyyüb Sabri beyin de isyanı sebebiyle) *Ohri*'ye sevki emr verilen ve yorgunluklarını beyan ve ifade eyledikleri chetle tahrik ve sevkleri bir gün tehir edildiği sabahleyin baş kitabet-i celileye yazılan ve diğer telgrafnâme ile arz olunan iki redif taburundan *İzmir* taburunun *Ohri*'ye müteveccihen ikindi vakti hareket olunacağı hafiyen tebliğ ve lâzım gelen vesaya tekid edildiği halde kat'iyen ısga etmedikleri ve ileriye hareket etmeyeceklerini musırren beyan ve ifadede bulunmalarıyla beraber diğer bir teklif ve tazyikte bulunulduğu halde tevellüd edecek halden dolayı muaheze ve mes'ul edilemeyeceklerini ilâveten ityan eyledikleri tabur-ı mezkûr binbaşısı tarafından verilip teselsülen Manastır mıntakası kumandanlığı vekâletinden şimdi gönderilen takirde beyan ve işae kılınmıştır. *Tire* taburu binbaşılığından aynı suretle mevrud diğer bir takirde dahi kilimsiz ve yağmurluksuz olduklarından kısm-ı âzamı hastalanarak esir firaş bir halde buldukları cihetle hareket edemeyeceklerini efradın beyan eyledikleri ve bu halde edilen vesayây-ı müessire ve mükerrere kârgir-i tesir olmamakta idüğü zikr ve ityan olunmuştur.

Mezkûr taburlardan sonra gelmiş olan diğer redif taburlarına

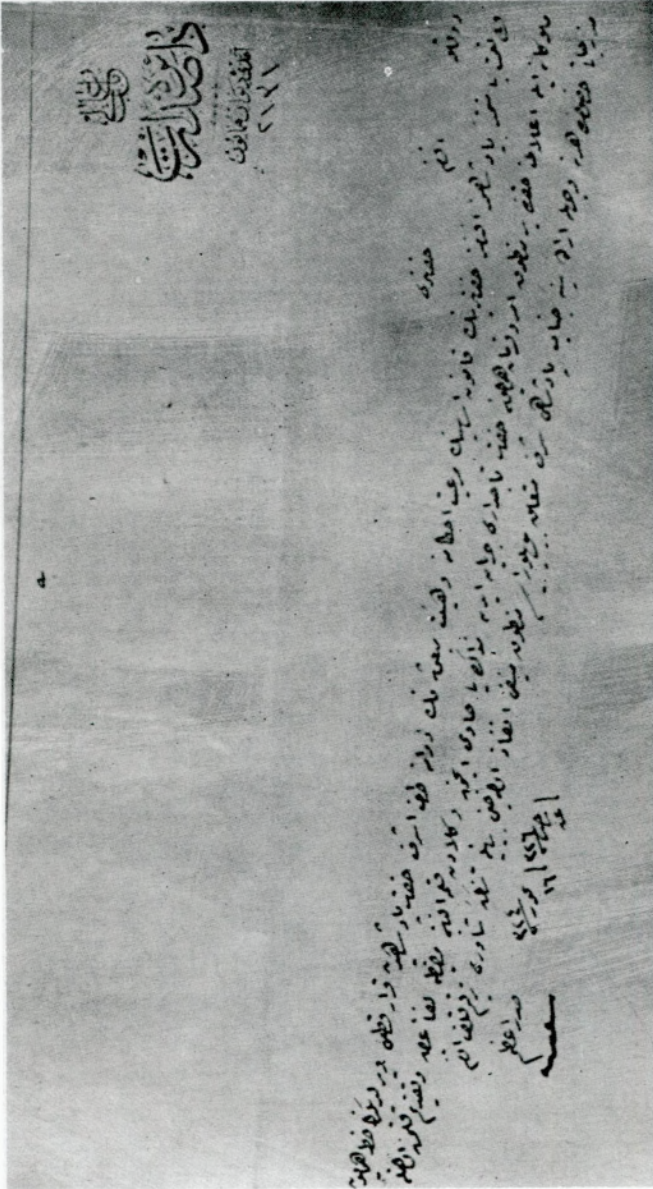
⁷⁸ Tatar Osman Paşa bu 9 Temmuz 10 Temmuz 1908 bağılayan gece Eyyüb Sabri Bey tarafından alınarak Resne'ye gönderilmiştir.

Res. 1 — Niyazi Bey isyanını bastırmak üzere Anadolu'dan merkezi Selânik olan III. Ordu cihetine mürettep taburların terhisleri hakkında Encümen-i Vükelâ kararı.

Res. 6^a — Kanun-i Esasinin ilanı ve Meclisi Meb'usanın açılmasının hatt-ı hümayunla ilanı hakkında Encümeni-i Mahsus kararı.

Res. 6^b — Kanun-i Esasinin mer'iyeti ile Meclisi Meb'usanin açılması hakkında Encümen-i Vükelâda verilen kararın takdim edildiğine dair Sadrazam Said Paşanın Mabeyn Baş Kitabetine tezkiresi sureti.

۹

بگویم ملوک بیعتی حضورده کورمک ابدہ تجارم
صلتک فانوہ اساسی ابدہ ادارہ سی حفظگی عزم
و طعی و لایبیر در
نشاہ کبک بیعتانہ دولتہ و ملتہ فیلو ابلد
کوبیرہ و طغہ ہر در لو عارنہ نظر اولو

Res. 8 — Abdülhamid' Kanun-i Eşasiye sadık olduğuna dair kendi el yazısı ile teminatı.

hareket emri verildiği takdirde aynı hal ve ifadede bulunacakları mahsus olduğundan işin daha ilerisine gidilemiyerek şimdilik mezkûr taburların çadır vesaire taharri etmek ve noksanlarını mehmâmekan ikmal edilmek üzere iştilal olunacağı ve şu hale nazaran diğer taburların şimdilik *Selânik*'te tutularak veyahur münasip diğer mahallerde tutularak *Manastır*'a gönderilmemeleri lâzimededen görülmekte olduğu cihetle bu bapta üçüncü orduy-ı hümayun müşiriyetine emr-i serî îta buyurulması müsterhamdır ferman 78.

23 Cemaziyelâhır sene 326 ve 9 Temmuz 324

Manastır Fevkalâde Kumandanı

Müşir Osman

IX.

Eyyüb Sabri Bey'in muhalefeti hakkında cereyan eden muhaberata dair vesika suretleri:

Makam-ı Seraskerî

Mektubî Kalemî

Üçüncü ordu müşirinden seraskerliğe çekilen 8 Temmuz tarihli şifre (vürudu 9 Temmuz 324)

Ohri kumandan ve kaymakamından vürud eden telgrafnâme ve mündericatı varaka suretleri berveç-i zîr arz ve tezyil edildiği ma'ruzdur ferman.

S û r e t

Bu gece makamat-ı âidesine arz olunmuş bulunduğu üzere burada gayet mühim bir hadise zuhur etmiştir. *Ohri* sınıf-ı sâni redif alayı kumandan vekili Kolağası Eyyüb Sabri Efendi bir kaç zabıt ve miktar-ı hakikîsi daha malûm olmayan ahaliden pek çok kesân ile firar eylemiştir. Şimdi geceyi uykusuz olarak geçirdiğimiz kumandanlık dairesinde bulunduğumuz sırada meçhulülâhval bir köylü tarafından nöbetçiye teslim edilip yukarıya gönderilen kâğıtta muzır, alçak merhum Eyyüb Efendi maiyyetinin dokuz yüz kişiden ibaret olduğu ve geçende kumandası kendisine mevdû *Ohri* redif taburunun tahtı silaha daveti esnasında dokuz yüz mavzer, doksan beş

sandık cephaneyi maiyyetinde bulunanlara tevzi eylemiş bulunduğunu beyan etmekte ve her ikimize karşı bâ varaka-i mahsusa merkum tarafından tehdidat-ı şedide vaki olmaktadır; etrafta hudusî işitilir ahvale göre bu tehdidatı mevki-i file koyabilecekleri anlaşılmakta olmasından nâşi bu suretle tasdie cür'etyab olarak mezkûr varaka-i tehdidiye mefadını aynen arz ediyoruz 8 Temmuz 324

Ohri Kaymakamı
Süleyman Kâni

Ohri Kumandanı Miralay
Hâmid Hamdi

Ohri Kumandanı Miralay Hâmid Hamdi ve Ohri kaymakamı
Süleyman Kâni Beylere

On gün mukaddem taburun silâh altına celb ve cem'i hakkında aldığım emr-i âlî üzerine efradı teslih etmiş ve terhis emri vürudunda da eslihanın depoya peyderpey vazedilmekte bulunduğunu makam-ı âidine iş'ar eylemiştim. Halbuki böyle fırsattan bilistifade milletin gasbolunmuş olan hukuk-ı sarihasını istihsal için dokuz yüz adet mavzerle doksan beş sandık cephaneyi milletin emriyle fedailere tevzi edip bu gün de işbu fedailerle ittifak ve ittihadın icap ettirdiği tertibatı icra ediyorum.

Leffen takdim ettiğim mektupların mündericatını aynen ve bir harfını bile tebdil etmiyerek ve muhatapları bizzat makine başına celbeyleyerek telgrafla makam-ı aidesine arz eylemeniz lâzımdır; bu iş'arı harfiyyen icrada cüz'i olsun tereddüd eder iseniz her ikiniz millet haini sıfatiyle idama mahkûm olacağınızı ve emsalinize ibret-i müessire olmak üzere en şedid işkencelerle itlaf edileceğinizi ihtar eylerim. 7 Temmuz 324

Ohri Millî Alay birinci tabur kumandanı ve sabık
Redif alayı kumandan vekili kolağası
Eyyüb Sabri

Eyyüb Sabri Bey'in üçüncü ordu müşirine hitaben kaleme almış olduğu 7 Temmuz tarihli telgrainâme sureti Ohri kaymakamı ve mevki kumandanı taraflarından aynen İbrahim Paşa'ya şifre edilmiştir ki sureti aşağıya aynen yazılmıştır.

"Zat-ı sâmi-i âsafelerine hitaben gönderilmiş olan varakanın mündericatu arz olunur.

Senelerden beri vatanımızın duçar olduğu tezelzülâtın sademât-ı hevânî kulub-ı osmanîyi hüzn içinde kavurmaktadır. Millet-i neci-

be-i osmaniyyenin mukaddema mazhar olduğu ulviyet cümle mil-lelü akvamın taht-ı tasdikinde iken bu kavm-i necibin son zamanlarda böyle meskenetle mahvu izmihlali ne büyük bir شین şeyin ve levs ol-duğunu piş-i teemmüle alan erbab-ı hemiyet bu idare-i muzebzebenin kaide-i meşrûa ve meşrutaya rabt ve teyid-i maksadı hayırperverane siyle mülkün hertarafında teşkil ettikleri Osmanlı İttihad ve Terakki cemi yet-i mukaddeseşi merakizi sayesinde bugün vatandaşlarımızdan mülahaza edecek derecede kesretli bir miktar ve bu miyanda hris-tiyan kardeşlerimiz işbu hizb-i millî ve mukaddeseye gerdandâde-i iştiyak ve muvafakat olup kâffemiz livay-ı nusret intimay-ı Osma-ni altında İttihad ve ittifaka karar vererek ve katiiyen havf etmi-yeceğimize ahdü peyman eyledik ve halimiz, cari muamelat ve vaki olan maruzatla vasıl-ı sımah-ı âli olduğuna şüphemiz yoktur.

İşbu cemiyet-i mukaddese-i hamiyetin ve her vatanperverin en birinci maksadı ve gaye-i emeli istihsal-i hürriyet ve istikmal-i refah ve rahat-ı milliyettir. Efrad-ı milletin şimdiye kadar vâsıl olduğu te-rakkiyat işte bizim gibi vatan gençlerinin istihsal ve istirdat-ı hukuk-ı sarihaya teşebbüslerine vasita-i yegâne olmuştur. Pâdişahımız efendi-miz cülus-ı hümâyunlarında tesis ve küşad eylediğ mebusan meclisiyle vaz' ve tatbikini irade buyurduğu kanun-ı esasiyi her neden ise muvak-aten tatil ve lağv etti; halbuki bugün efrad-ı millet fersah fersah mera-hil-i terakkiyi kat' eylediğinden hukuk-ı mgsubelerinin iadesini temeni ve istirham maksad-ı hürriyetperveranesiyle kalkınıp bu emel-lerinin istihsal-i emrinde bilcümle karındaşlarıyla dest- peyvest-i ittifak ettiler. Bilirsiniz ki bir milletin refah ve saadeti serbestî-i matbuat ve tatbik-i adalet ve iltizam-ı musavat ile dir; maatecessüf biz bu ni-met-i celileden mahrumuz. İstihsal-i âmal-i hürriyet iştimal için ce-miyet-i mukaddesemizin makam-ı icraatte ihtiyar eylediğ fedakâr-lıkla kâffe-i milel ve hükümdarını engüşt-i berdehan bırakmış iken hâlâ pâdişahımıza ihtiyacat ve terakkiyatımızın derecesi hakkıyla ve lâyıkiyle anlatılarak idare-i hazıra-i müstebiddenin bir suret-i salime ve hasaneyeye tahviline bir taraftan teşebbüs vaki olmadı. Biz açıktan açığa ortaya atıldık; kitab-ı mukaddesimiz huzurunda icra eylediğimiz yemin, verdiğimiz ahdü misak bu teşebbüsümüzden matlubumuz olan semeratı ikittaf için ölüncüye kadai çalışmaklığımızı istilzam eylediğ cihetle taburumu teslih ve bâdehu terhis fırsatından bilistifade milletin hakk-ı sarihi ve mal-i mukaddeseşi olan eslihadan dokuz yüz adedini bir alet-i istihsal-i hak olmak üzere taburum dai-

resindeki dilaverlere teslim ve îta ve doksan beş sandık cephaneyi tevzi ve taksim ve cümlesini hafız-ı hakiki olan Allaha emanet eyliyerek istihsal-i hürriyete ve her ne suretle olur ise olsun mebusan meclisinin teşkiline ve kanun-ı esasının tatbikine muvaffak olmak ve herkese bir nümune-i fedakâri ibraz eylemek maksadı hayr ulviyesiyle inân-ı ihtiyarımı bu fedailerle beraber semt-i hürriyet cuyaneye tahvil, refakatimde tensikat-i mürettebemiz mucibince on zabıt ile bin fedaiden mürekkep olan *Ohri millî alayı*'nın birinci taburu ile bu gece millletin bahşeylediği mezuniyet ve selâhiyetle hareket ettim; muinimiz hazret-i Allah'tır.

Pâdişahımız efendimizden dahi ricamız, bir an evvel meclis-i mebusanın teşkili ve kanun-ı esasının tatbiki kaziyeye-i tebaa-perverânesidir, bunlar verilmezse ilâ ahirilömür istihsali uğrunda uğraşmağa vakf-ı vücud eylediğimizi ve refakatimdeki bu bahadırının sekiz müfrezeye tefrikiyle maksat-ı ulvimizi takipten asla feragat eylemeyeceğimizi hakpây-ı maali-ihtivây-ı şahaneye arzına vesatet-i müşir-i ekremilerini rica eyleriz.

Pek yakın bir zamanda elyevm hakikati görmek istemeyen gözleri kamaştırarak halların zuhur edeceğini katiiyen temin eyleriz. Plânımız mücibince biz şimdilik Toskalık cihetine geçeceğiz⁷⁹ *Metroviçe*'den *Manastır*'a gelen taburların güya bu tarafları ihata eden Bulgar eşkiyasını def' için yola çıkarılmağa ikna edildiği gibi kimbilir ne hiyleler keşfedilerek bize kurşun atmağa gönderilecek olan diğer asker dindaşlarımızla Lahavle vela kuvvete nidây-ı celalet-intimasiyle halka-i hak cuyanemize dahil edebileceğimizi muhakkak bilin. Bizden sây, muvaffaku'l-umur bilhayr olan Cenab-ı haktan nusret.

7 Temmuz 1324

Ohri Millî alayının birinci taburu kumandanı
ve sabık redif alayı kumandan vekili
Kolağası Eyyüb Sabri

Bundan sonra Ohri kumandanı miralay Hâmdi Bey'le kaymakam Kâni Bey ellerindeki kuvvetlerin Niyazi ve Eyyüb Sabri çetelerini def'e yetmediğinden bunların "taarruz-ı mel'anetkârâne-

⁷⁹ Eyyüb Sabri Bey'in Toskalığa geçeceğimiz demesi, hükümeti iğfal içindir. Asıl maksat, *Manastır*'da fevkalâde kumandan bulunan Müşir Tatar Osman Paşa'yı elde etmektedir ki bunu metinde gördük.

nelerini,, def' için kendilerine yardım edilmesini 8 Temmuz tarihli telgrafla ordu müşirinden rica etmişlerdir.

X.

Firzovik hadisesine dair bazı vesika suretleri:
Yıldız Saray-ı Hümayunı
Başkitabet dairesi

Müfettiş-i umumî Hüseyin Hilmi Paşa tarafından Mâbeyne çekilen şifreli telgraf

“Gerek taraf-ı çakeriden ve gerek ciheti mülkiye ve askeriye mensup sair bendegân taraflarından peyderpey istihsal ile arz ve iş'ar kılınmakta olan malûmattan muhat-ı ilm-i âli buyrulduğu üzere cemiyet-i fesadiyeye dühul ve terki hizmetle firar eden zabitan ile nizamiye ve jandarma efradının ve ahaliden bunlara iltihak edenlerin adedi tekessür ve terik-i sadakat ve ubudiyetten inhiraf etmeyen memurin ve zabitan haklarında sû-i kasdlar tevali etmektedir. Müşir Şükrü ve birinci ferik Rahmi Paşalar hazeratı taraflarından *Selânik, Manastır* ve *Üsküp*'te icra edilen nesayihden heman hiç bir semere istihsal edilemediği cihetle ahval-i cariyenin menşe ve sebebi zuhuriyle tevessumı ve ittihazi lâzım gelen tedabiri etrafiyle tahkik ve saptıkları girive-i mefsedet ve dalaletin din ve devlete îras edeceği mazarratı zabitan ile ahaliden icap edenlere nesayih-i müessire ile tefhim ve netice-i hasılayı ve bilcümle istidlaât ile hakayik-i meseleyi atebe-i ulyây-ı hazret-i hilâfetpenahiye arz etmek üzere vükelâ ve vüzeray-ı izamdan veliyy-i nimet-i bîminnetimiz pâdişahımız efendimiz hazretlerinin intihap buyuracakları bir kaç zatın Dersaadetten memuren îzam buyurulması hatıra-i çakeranesi sevk-i sadakat ve ubudiyetle ma'ruzdur.

8 Temmuz 324

Hüseyin Hilmi

Firzoviklilerin Üsküp üzerine yürümek istemeleri münasibetiyle müfettiş paşanın Bâb-ı âliye cevabî şifresi

Bâb-ı âli-Daire-i Sadaret-i uzmâ

Şifre Kalemi

C 9 Temmuz 324. Müşir Şükrü Paşa hazretleri *Üsküp*'te icrây-ı vesâyâ ve nesâyih ettiği sırada zabitandan bazılarının “biz

pâdişahımız efendimiz hazretlerine sadıkız; uğur-ı hümayunlarında feday-ı can ederiz; fakat kılıçları metalib-i meşruada bulunan ahali aleyhinde istimal-i silah edemeyiz" tarzında bî mehâbâ istimal-i lisan ettiklerini çakerlerine hikâye tmiş idi. Mücteminin şimendüfer idaresinden talep ettikleri tiren-i mahsusun tehir-i tertibi buraca lâzım geleneyle ihtar edildiğinden Uskup'teki şimendifer idaresinden de vesay-ı lazine icra edilerek münasip bahane ve özür serdinde trenin tehiri esbabının istikmali hakkında dün gece ve mücteminin *Uskup*'e men'i azimetleri maddesine dair bu sabah *Kosova* valisi paşa hazretlerine icra edilmiş olan tebliğata cevaben alınıp suretleri zeylen takdim kılınan⁸ ve 9 Temmuz 324 tarihli iki kıta telgrafnâmede zabitanın ahali ile müttefik oldukları sarahaten ve katiyyen beyan edilmekte ve müşir-i müşarünileyhin (Şükrü Paşanın) sıhhat-i ifadesi vilâyetin iş'ariyle de teyyüd etmektedir.

Mütalea-i çakerâneme gelince *Uskup*'teki zabitanın bila istisna denilecek surette ahali ile müttefik ve hatta makasid ve mütalebad-ı malûmeye pişva oldukları işaret-ı resmiye ile istitlaât-ı mahremaneden müsteban olmağta ve binaenaleyh *Uskup*'e gelen Arnavudlar aleyhinde vazife-i askeriyeyi ifa edeceklerine itimad olunamamakta bulunduğuna ma'ruzdur ferman⁸⁰.

9 Temmuz 324

Müfettiş-i Umumi

Hüseyin Hilmi

Yıldız saray-ı hümayunu

Başkitabet dairesi

Müfettiş Paşadan şifre

Firzovik'te bulunan Priştine mutasarrıflığı vekâletinden alınan telgrafın sureti zeylen arz ve takdim olunur ferman,

9 Temmuz 324

Rumeli Müfettişi

Hüseyin Hilmi

⁸⁰ Hüseyin Hilimi Paşa'nın bu cevabı şifresinden anlaşıldığına göre asker ve zabitanaya nasihat etmek üzere gelen Müşir Şükrü Paşa, zabıtların meşrû dava için ayaklanan halka karşı kılıç çekmeyeceklerini arz etmiş onun bu sözü üzerine bunun ne dereceye kadar aslı olduğu ve bu husustaki mütaleasının bildirilmesi müfettiş paşadan sorulmuş ve o da Müşir Paşanın sözünün doğru olduğunu, almış olduğu mevsuk ve mahremane tahkikat ile teyyüdü eylediğini cevap olarak bildirmiştir.

S ü r e t

Geylân ve Kaçanik [Kosova vilâyetinde] cihetlerinden ilerlemekte olan ahalinin durdurulması için gidenler şimdi avdet ettiler. Eşhas-ı müctemia bunlara cevab-ı kat'î olarak ulema ve eşraf ve rüesa cumartesi gününe kadar *Üsküb'e* gittikleri, kendilerinden bir kimse bile kat'iyen *Üsküb'e* gitmiyerek istirahatlarının tervicine kadar buldukları mahaller civarındaki Arnavud köylerinde kalacaklarını ve aksi takdirde yevmi mezkûrda *Üsküb'e* gideceklerini beyan etmişlerdir. Rüesa yarın bilicima bir karar ittihaz edeceklerinden karar-ı mezkûr dahi haber alındığı gibi heman arz edilecektir.

* * *

Firzovik'te toplanan Arnavudların *Üsküb* üzerine yürümeleri dolayısıyla Kosova valisi Mahmud Şevket Paşa'nın *Priştine* mutasarrıf vekilinden aldığı telgrafi Mâbeyne arzylemesi.

S ü r e t

Yıldız Saray-ı Hümayunî
Başkitabet Dairesi

Üsküb'e gitmekte olan ahaliyi çevirmek için suret-i mahsusada gönderilen hey'et tarafından buradaki rüesaya varid olan telgrafnâme de eşraf ve rüesa *Üsküb'e* gitmek şartıyla ahali-i merkumenin buldukları noktada tevakkuf edeceklerine fakat geri dönmeyeceklerine *besa* verdiklerini ve orman çiftliğine giden kesanı ⁸¹ çevirmek için bir kaç kişi îzam kıldığı beyan ve iş'ar kılınmakta ve ulema ve eşraf ise ileri hareket eden ahalinin herhalde sekiz, on bin raddesinde olmaları hasebiyle kendilerinin *Üsküb'e* azimetleri halinde müctemiinin tehdid ve tazyiki ile mülken ve siyaseten gayr-i kabil-i tecviz ve muğayir-i rızây-ı âli tekâlif dermeyanına sebebiyet vermeleri melhuz bulunmakla beraber bunların adedi anbean tezayüd ederek vahim neticeler tevellüd edeceği cihetle hükümetce bu nıkat nazar-ı dik-kate alınarak sür'at-i mümkinine ile istirahatât-ı vakıalarama (kanun-ı esasinin ilânına) cevap î'ta buyurulmasını beyan ve talep etmekte ve meselenin kesb-i vahamet edeceği ve rüesanın müctemiini ikna ve iskâta muvaffak olamadıkları alenen görülmekte olduğundan ve *Gey-*

⁸¹ Orman çiftliği, metinde adı geçen *Firzovik* civarındaki *Sarayışta* mesire mahallidir.

lân'ın Zağar karyesinde dahi pek çok kesanın içtima etmekte olduğu *Preşova* kaymakamlığından bildirildiğinden ifay-ı muktezası ma'ruzdur.

9 Temmuz 324

S ü r e t

- Liva ve kazalardan gelmekte olan arnavudlar, rüesanın yanlarına uğramaksızın diğerlerine iltihak etmek üzere *Kaçanik* tarafına gitmekte olup burada yalnız ulema ve eşraf ve rüesa ile müteberandan bir kaç kişi bulunmakta idüğü ve rüesanın bu hale karşı tedabir ittihazında izhar-ı acze başladıkları ma'ruzdur.

XI.

Kanun-ı esasının ilânına dair müracaatlarına cevap alamayan halk ve askerler, pâdişahın muvafakatini beklemeden İttihad ve Terakki cemiyetinin tayin ettiği 10 Temmuz 324' de toplar atarak meşrutiyeti ilân eylemişler ve bu hal mahallî kaymakamları ve halktan ileri gelenler tarafından saraya ve icap eden mahallere bildirilmiştir. Bu hususta çekilen bazı telgraf suretleri aşağıya yazılmıştır.

Üsküp sancağına tâbi kazalardan *Iştîp* kasabasında hürriyet ilânı hakkında kaymakamın bildirmesi üzerine müfettiş paşanın saraya şifresi:

Yıldız Saray-ı Hümâyunu
Başkitabet Dairesi

Gayet müsta'celdir.

Müfettiş Paşadan şifre

Iştîp kazasında dahi asker ile ahalinin bugün ne suretle ittihad ve top endahtiyle ilân-ı maksat ettiklerine ⁸² dair şimdi mahallî kaymakamlığından alınan telgrafın sûreti zeylen arz ve takdim olunur ferman. 10 Temmuz 324

⁸² Her taraftan ilân-ı hürriyet, kanun-ı esası ve meşrutiyet sözleri ile telgraf- lar çekildiği halde müfettiş-i umumi ve devlet erkânı, vükelâ, müstebid pâdişahın işitmek istemediği bu kelime ve terkipleri kullanmağa cesaret edemiyorlardı.

S ũ r e t

Bugün saat (alaturka) dört buçukta asker-i islâm, hıristiyan, musevî ve saireden binlerce ahali daire-i hükümette toplar atarak ilân-ı hürriyyet ettikleri ve üç pare top endaht olunduğu ve yekdiğerinin can ve mal ve ırs ve namusuna tecavüzden kat'an mücanebet eylemeleri hakkında toplanan ahaliye nesayihle bulunduğu ma'ruzdur.

XII.

Müfettiş Paşadan şifre

Gayet müsta'celdir — bir sureti sadarete

Petriç (Serez sancağının kazası) kazasında asker ve ahalden mürekkep olarak telgrâfhanede içtima eden cemiyetin cihet-i mülkiye ve askeriye tarafından şifre ile muhabereyi men ettikleri ve nümune ve talim taburu mülâzimlerinden Nedim Efendi, şimdi Selanik telgrafhanesine giderek *Taşlıca*'daki zabitana hitaben "Bugün Selânik ve mülhakatı ilân-ı hürriyet etmiştir" ibaresiyle yazdığı telgrafi keşide için memurini icbar etmekte bulunduğu telgrafhaneden beyan olunmakla derhal müşir paşa hazretlerine malûmat verilmesi baş müdiriyete ihtar olunduğu ma'ruzdur ferman.

10 Temmuz 324

Müfettiş-i Umumî
Hüseyin HilmiNumara
3198

Üçüncü Ordu Müşirliğinden Başkitabete şifre

Petriç merkez ve mülhakatı ahali-i islâmiye ve hıristiyanıyesi mensubîn-i ilmiyye ve ruhaniyye ve eşraf ve müteberandan bir cemm-i gafir kışlaya gelerek debboydaki esleha ve cepbane *bizim milletindir* diye aldıktan sonra bu sabah saat üçte hükümet konağına gidip kanun-ı esasinin tamamen tatbik-i ahkâmını reis-i hükümetten talep ve bu taleplerini makamât-ı âliyye arz etmiş ve atabe-i ulyây-ı mülükâneye ref-i mâruzat ve istirahatları için vesatet-i ubeydanemi temenni eylemiş buldukları mevki kumandanlığı vekâletinden şimdi mevrud telgrafnâme üzerine ma'ruzdur ferman.

24 Cemaziyelâhır 326 ve 10 Temmuz 324

Üçüncü orduy-ı hümayun müşiri
İbrahim

XIII.

Usturumca [Selânik'in kazalarından) kaymakamlığından mabeyine çekilen 10 Temmuz tarihli telgraf:

Bugün alessabah Osmanlı İttihad ve Terakki cemiyeti namına sokaklara beyannâmeler yapıştırılarak kurâdan fevc fevc merkez-i kazaya gelen islâm ve hıristiyan binlerce ahali ile kasabanın bilûmum ahalişi mağaza ve dükkânlarını kapayıp kasaba kenarında vaki çayırılarda içtima ve zabitan ve efrad-ı asakir-i şâhâne ve eşraf, vücuh ve müteberan-ı memleketten bir çoğu ve hocalarla papaslar ellerinde müsavat, hürriyyet, uhuvvet kelimeleri muharrer bayraklar olduğu halde yaşasın millet, yaşasın hürriyet nidalarıyla hükûmete vürud ve bunlardan nezd-i âcizaneme gelen bir heyet sureti âtîde muharrer telgraf keşidesini maattehdid talep eylemiştir. 10 Temmuz 324

Kaymakam
Ahmed Faik

S ü r e t

Memleketin halen duçar olduğu zaaf ve felâketi izale ederek şan ve şevket-i milleti î'lâ etmek için sünnet-i seniyye-i peygamberîden bulunan 1293 tarihli ferman-ı hümayun ile tasdik buyurulan kanun-ı esasî ahkâmı veçhile meşveret usul-i meşruasının yeniden îlâm ile *İstanbul*'da bir millet meclisinin celb ve cem'inden başka bir çare olmadığına umumen kanaat getirilmiş ve karar verilmiştir. Saltanat-ı seniyye ve zat-ı hazret-i hilâfet-penahiye sadakatimizin bir delil-i bâhiri olan ve hüsn-i niyete makrun bulunan işbu istirhamımızın sürat-i kabul ve is'afına şiddetle intizar eyleriz. Kırk sekiz saat zarfında cevab-ı muvafakat verilmediği halde bu maksad-ı mukaddesin istihsali uğrunda milletle beraber bezl-i vücud-ı akdem-i vezaif-i hamiyetten bildiklerinden *Dersaadet*'e müteveccihen hareket edilecektir. Emniyet ve âsâyişin muhtel olmadığı ma'ruzdur. 10 Temmuz 324

Bu telgrafın birer sureti sadarete, harbiye nezaretine ve üçüncü ordu müşirliğine çekilmiştir.

XIV.

Serez sancağına tabi *Nevrekop* kazasından başta kaymakam ol-

mak üzere asker, sivil ve ilmiyeden ve bütün memurlarla eşraf ve ahaliden bir hayli imzayı havi telgraf sureti:

Mâbeyn-i hümâyun Başkitabet-i celilesi vasıtasıyla
makam-ı ulyây-ı hilâfet-penahiye

Muazzez memalikimizin duçar olduğu zaaf ve sefaleti izale ve şan ve şevket-i milleti lâıyk olduğu mertebe-i bülend ve muhtereme is'ad etmek için Kitabullaha ve sünnet-i Resulullah'a muvafık olarak 7 Zilhicce 1293 tarihinde tasdik ve neşir buyurulan kanun-ı esasî ahkâmı veçhile meşveret usul-i meşruasının yeniden ilâniyle *İstanbul*'da millet meclisinin celb ve cem'inden başka bir çare olmadığına Umumen kanaat getirilmiş ve katiyyen karar verilmiş olduğundan saltanat-ı seniyyeye ve taraf-ı zîşeref-i hilâfetpenahiye ve meşrutiyetimizin bir delil-i nevini olan ve hüsn-i niyete makrûn bulunan işbu istirhamımızın sür'at-i kabul ve is'abına seksen üç bin nüfuzu havi *Nevrekop* kazası namına muntazırız. 7 Temmuz 324.

Bu telgrafın altında Kaymakam Ali Fehim ve Kumandan miralay Ali Sıdkı beylerin kadı, müfti, Rum ve Bulgar metropolidleri ceza reisi, müdde-i umumî, redif kumandanı, binbaşılar, jandarma kumandanı, belediye reisi, kolağası, yüzbaşılar ve memleket eşrafi vesair olmak üzere elliye yakın imza vardır.

XV.

10 Temmuz 324 de Selanik sancağının kazalarından *Kevkili*'den saraya çekilen telgraf sûreti:

Mâbeyn-i hümâyun-ı mülükâne başkitabet-i celilesi vasıtasıyla atabe-i ulyây-ı Hazret-i Hilâfet-penahiye

Memleketin duçar olduğu zaaf ve felâketi izale ederek şan ve şevket-i milliyeyi ihya etmek için sünnet-i seniyye-i peygamberiden bulunan ve 7 Muharrem 1293 tarihli ferman-ı hümâyun-ı taccariyle tasdik buyurulan kanun-ı esasî veçhile millet meclisinin celb ve cem'inden başka bir çare olmadığına umumen kanaat getirilmiş ve karar verilmiş bulunduğu makam-ı muallây-ı hilâfet-penahî-i âzamîlerine arza bugün daire-i hükümette içtima eden müslim ve gayr-ı müslim bilcümle ahali-i kazadan intihap ve îzam edilmiş mebusan taraf larından vesatati çakeranem taleb ve istirham olunmaktadır.

Saltanat-ı seniyye ve zat-ı şevket-simat-ı hazret-i pâdişahilerine karşı millet-i necibe-i Osmaniyemizin perverde eyledikleri sadakatin delil-i bâhiri olan ve her halde hüsn-i niyete makrun bulunan işbu istirhamlarının sür'atı kabul ve is'afına kırk sekiz saate kadar intizarda bulunulduğu arz olunur ferman. 10 Temmuz sene 324

Kevkili Kaymakamı

Refet ⁸²

Bu telgrafın sadarete çekilen suretinde kırk sekiz saat kaydı yoktur.

Bundan başka yine aynı mealde olarak *Kevkili*'deki umum nizamı ve redif kitaları ümera ve zabitanı ahali ile müttefik kanun-ı esasının ilânı için seraskerin (harbiye nazırı olacak) tavassutunu rica etmişlerdir. Bu telgraf *Kevkili*'deki askerler namına binbaşı Yakup Bey'in imzasını havidir.

Tikveş kumandanlığından da mabeyn baş kitabetine ve harbiye nezaretine meclis-i mebusanın açılması için telgrafla müracaat olunmuş ve istirhamlarına delalet etmek üzere Üçüncü ordu müşirliğine de yazılmıştır.

Daha bu yolda üç vilâyete (Selânik, Manastır, Kosova) merbut diğer bazı kazalardan da ayn-ı maksadı istihsal için telgraflar vardır.

XVI.

Kanun-ı esasının ilâniyle afv-i umumî, hafiyeliğin lâğvı ve meclisi mebusanın küşadı hakkında meclis-i vükelâda tertip edilmiş olan 16 Temmuz 324 (29 Temmuz 1908) tarihli mazbata ile sadr-ı âzamanın Mabeyn baş kitabetine tezkeresi suretleri:

Bâb-ı âli - Daire-i Sadaret

Amedi-i divan-ı hümâyun

Devletlu Efendim Hazretleri,

Veliyy-i nimet-i bî-minnetimiz Pâdişahımız efendimiz hazretlerinin kanun-ı esasının meriyet-i ahkâmına ve heyet-i mebusanın devamına taraf-ı eşref-i hazret-i pâdişahîden karar-ı katî' verildiğinin

⁸² Refet Bey, esbak *Limni* mutasarrıfı İbrahim Saib efendinin oğlu olup 1290 H./1873 M. de *İstanbul*'da doğdu. Mülkiye mektebinden mezun oldu; *Kevkili*'de kaymakam bulunduğu sırada meşrutiyet ilân olundu. Daha sonra birinci sınıf kaymakamlıkla *Taşoz'a* gönderilmiş, *Denizli*, *Serfiçe* ve iki defada *Üsküdar* mutasarrıflıklarında bulunmuştur (*Sicill-i memurin-i dahiliye defter 96 s 129*).

hatt-ı hümayun-ı mülükâne ile ilânı hakkında ber mantûk-ı emrû ferman-ı hümayun-ı hazret-i tacdari, cereyan eden müzakereyi hâvi encümen-i vükeladan kaleme alınan mazbata leffen arz ve takdim kılınmış olmağla mündericatı hususunda her ne veçhile irade-i seniyye-i hazret-i pâdişahî şeref-müteallik buyurulur ise mantuk-ı münifi infaz olunacağı beyaniyle tezkire-i senaveri terkim kılını efendim. Fî gurre-i Receb sene 326 ve fî 16 Temmuz sene 324

Sadr-ı âzam

Yıldız Saray-ı Hümâyunu

Said

Başkitabet dairesi

Meclis-i Vükelâ mazbatası sûreti

Tekiden ihsan buyurulan kanun-ı esasî ve afv-i umumî ve intihab-ı meb'usan kararı muvaffakiyet-i bâhire-i cenab-ı hilâfet-penahîleri eser-i mahzû olmak üzere alelhusus Rumeli vilâyat-ı selasesinde hüsn-i tesir hasıl ederek sükûn-ı âsaiş başlamış ve çetelerin mahallî hükümetlerine teslim-i silah ile takım takım memleketlerine avdetleri dahi dahilen ve haricen nazar-ı memnuniyetle görülecek ahvalden bulunmuş olup bâdema yapılacak şey metalib-i meşrua-i tebeanın is'afiyle saltanat-ı seniyyenin ve devlet-i aliyyelerinin saadet-i hal-i memleket esbabına çalışmak azm-i kat'isinde olduğunu isbata masruf olmak lâzım gelür ve bunu, vilâyat-ı selâse müfettiş-i Hilmi Paşadan bugün alınıp manzur-ı hakayik mevfur-i hazret-i hilâfetpenahî olmak için leffen takdim kılınan telgrafnâmenin muhteviyatı dahi teyid eder.

Erkân-ı cemiyetten münasiplerinin *Dersaadet'e* îzamiyle arzu olunacak izahatın onlardan dahi ahzı hakkında müfettiş-i müşarünileyhin vaki olan ihtarına müsaade de mahzur olmayıp bilâkis bunda teyid-i esbab-ı emniyet faidesi melhuz olmağla münasip gördüğü dört, beş kişi irsal eylemei için müşarünileyhe cevap yazılması ve bir de İttihad ve Terakki cemiyeti namına taraf-ı meşihatten bugünkü meclis-i âcizanemize irae olunan telgrafnâmenin hâvi olduğu matlabda Rumeli kıtasının her tarafından gelen telgraflara nazaran sunuf-ı askeriye ve her sınıf tebaa müttehid olup bu dahi saltanat-ı seniyye ile millet beyninde ilkay-ı su-i tefehhüme sebep olan hafiyele-

⁸⁴ Abdülhamid, usulen Bâb-ı âlide bulunması icab eden heyet- vükelâ mazbatasını oraya göndermekle beraber yine vükelanın imzasını havi olan diğer nüshasını da kendisine âid Yıldız evrakı arasında saklamıştır.

rin kaldırılması ibaresiyle tarif edilmekte olduğu ve vakıa her devlette serair-i umurı tefahhüs için memurin-i mahsusa var ise de bunların sıfat-ı tamme-i istikametle ittisafları mültezem olmağla beraber lede'licab bir şahıs hakkında vazife-i tarassut, namusa dokunulmayacak ve hiç bir kimseye malûm olmayacak ve hatta takip olunan kimseye hiss-i hakikat verilmeyecek surette cereyan eylemekte bulunduğuna binâen sair devletlerde mer'i usul dairesinde serair-i zabıtaya vasıta olacak memurlar istihdam olunmak ve kanunen selahiyeti olmayan çih bir daire ve şahıs buna tavassut etmemek üzere hafiyeliğin ilga olunduğu matbuatın tebligat-ı resmiye kısmında îlân ile vilâyata ve Şehremanetine ve kâffe-i devaire âna göre tebligat icrası müttehiden tezekkür ve tensip kılınmakla muvafık-ı irade-i seniye-i mülükâneleri olduğu halde ol veçhile icabı icra kılınacağı muhat-ı ilm-i âlî buyruldukta ve katibe-i ahvalde emrû ferman hazret-i veliyyü'lemlr efendimizindir ⁸⁵. Fî 1 Recep 326 ve fi 16 Temmuz 324

<i>Sadr-ı âzam</i>	<i>Şeyhulislâm</i>	<i>Adliye nazırı</i>	<i>Meclisi vükelâya memur</i>
Said	Cemalüddin	Abdurrahman	Kâmil
<i>Harbiye nazırı</i>	<i>Bahriye nazırı</i>	<i>Şuray-ı devlet reisi</i>	<i>Hariciye nazırı</i>
Ömer Rüştü	Hasan Rami	Hasan Fehmi	Tevfik
<i>Dahiliye nazırı</i>	<i>Tophane müşiri</i>	<i>Maliye nazırı</i>	<i>Ticaret nazırı</i>
Memduh	Zeki	Zıya	Zihni
<i>Sadaret müsteşarı ve Evkaf-ı hümayun nazır vekili</i>			
Mehmed Ali			

Maarif nâzırı Hâşim Paşa hasta olduğundan imzada bulunamamıştır.

⁸⁵ Said Paşa bu heyet-i vükela mazbatasını iradesinin 19 Temmuz cuma günü çıktığını yazıyor. (*Said Paşanın hatıratı c 2 ks. 2 s 460*).

TEVFİK BİYIKLIOĞLU'NUN
“TRAKYA'DA MİLLÎ MÜCADELE”
ADLI ESERİ HAKKINDA

Prof. ENVER ZİYA KARAL

Sayın Tevfik Biyıklıoğlu'nun yazdığı, “Trakya’da Milli Mücadele” adlı eserin birinci cildi Türk Tarih Kurumu tarafından bastırılıp yayınlanmıştır. Bu eserin, kapak kâğıdının arkasında mevcut bir nottan da anlaşıldığı üzere, vesikalari, haritalari ve fotoğraflari ikinci bir cilt halinde yayınlanacaktır.

Biyıklıoğlu, Millî Mücadele başında, Ankara’da Genelkurmayda vazife görmüş, İstiklâl savaşı müddetince, Batı cephesi harekât şubesi müdürlüğünde bulunmuş, Mudanya ve Lozan konferanslarına askerî müşavir olarak iştirak etmiş ve daha sonra, Harp Akademisinde Türk Harp Tarihi öğretmenliği yapmıştır. Bütün bu vazife ve memuriyetleri sırasında, konu ile yakından alâkalanmak fırsat ve imkânını bulmuş olduğu için meydana getirdiği eseri, vukuf ve selâhiyet mahsulü olarak kabul etmek gerektir.

Eser, 566 sahifedir. Kısaltma, Bibliyografya ve Önsözden sonra, şu ana bölümleri içine almaktadır: Birinci bölüm; Mondros mütarekesine kadar Trakya meselesi; ikinci bölüm; Mondros mütarekesinden İstanbul’un resmen işgaline kadar Trakya işleri; üçüncü bölüm: Atatürk’ün Anadolu’ya geçmesinden İstanbul’un işgaline kadar Trakya işleri; dördüncü bölüm; İstanbul’un işgalinden Doğu Trakya’ya Yunan taarruzuna kadar Trakya işleri; beşinci bölüm: Birinci Kolordu ve Trakya’nın Yunan taarruzuna hazırlanması; altıncı bölüm Trakya Paşaeli Cemiyetinin Trakya dışında tekrar faaliyete geçmesi; Yedinci bölüm; Sevr andlaşmasından Lozan andlaşmasına kadar Trakya meselesi; Sekizinci bölüm: Lozan konferansında Trakya meselesi.

Bibliyografya olarak; arşiv malzemesi ile vesika mecmualari ve çeşitli kaynak ve araştırmalar başlığı altında; umumi mahiyette eserler gösterilmiştir. Bundan başka, Trakya-Paşaeli Cemiyeti ile Batı-Trakya komitesi çalışmalarına karışan şahısların, çoğu henüz neşredilmemiş bulunan, hâtıralari işaret edilmiştir.

Önsöz'de, "Trakya'da Millî Mücadele'nin önemine, Trakya probleminin ne şekilde meydana geldiğine; Trakya için kurulan ilk millî teşekküllere, bu teşekküllerin ve Birinci Kolordunun faaliyetlerine ve bunların Anadolu'daki millî idare ile münasebetlerine temas edilmiş ve kitabın hazırlanması için takip edilmiş olan maksat ve usul ifade edilmiştir.

Birinci bölüm, Trakya'nın, Osmanlı İmparatorluğu bünyesinde 1828 den Birinci Cihan harbinin sonuna kadar siyasî tarihinden ibarettir. 126 sahife tutan bu tarih seyri içinde, Rusya'nın, Osmanlı İmparatorluğuna karşı açtığı harpler neticesinde Balkanlardaki ilerleyişi ve Trakya'da geçici istilâları, 1878 den sonra bilhassa Bulgaristan ile Yunanistan'ın Trakya'ya müteveccih ihtirasları, Avrupa büyük devletlerinin, aynı konu ile alâkalanmaları, Balkan harbinde Trakya'nın istilâsı, Birinci Cihan harbi sırasında siyasî pazarlıklara konu teşkil ettiği belirtilmiş ve bütün bu olaylar dolayısıyla, bu vatan köşesinin Türkler için büyük önem kazandığı izah edilmiştir.

İkinci bölüm: Mondros mütarekesinin imzalanması tarihinden, yani 30 Ekim 1918 den, İstanbul'un İtilâf devletleri tarafından işgali tarihi olan 18 Mart 1920 tarihine kadar Trakya işlerine tahsis edilmiştir. Bu işler cümlesinden olarak da Trakya-Paşaeli Müdafaa-Hey'eti Osmaniyesi ve Batı-Trakya Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kuruluşu, Trakya üzerinde Yunan tehlikesinin başgöstermesi, söz konusu cemiyetlerin bu tehlike karşısında aldığı tedbirler ve yaptığı işler anlatılmıştır.

Bu bölümde verilen bilgidен öğrenildiğine göre, Trakya türklerine, Trakya için millî teşkilât kurmak ve mücadele etmek fikri Enver Paşa ile, Talât Paşa tarafından, daha Birinci cihân harbi sona ermeden telkin edilmiştir. Enver Paşa'ya bağlı olarak çalışmış olan Teşkilât-ı Mahsusa, Batı-Trakya Türklerine, Talât Paşa da, Doğu-Trakya türklerine bu fikri telkin etmişlerdir. Fikrin gerçekleştirilmesi için çalışmalara, mütarekenin imzalanmasını takip eden hafta içinde başlanmış ve 7-30 Kasım tarihleri arasında merkez E-dirne olmak üzere, Trakya-Paşaeli Müdafaa-Hey'eti Osmaniyesi kurulmuş, aynı tarihler arasında İstanbul'da Batı-Trakya komitesi teşekkül etmiştir. Bu suretle ve farklı isimlerle iki cemiyetin kurulmuş bulunmasına mütarekenin imzalandığı tarihte, Doğu-Trakya'nın Türk hâkimiyetinde, Batı-Trakya'nın da yabancı hâkimiyette bulun-

ması sebep olmuştur. Her iki cemiyetin kurulmasının başlıca ve müşterek âmili; Doğu ve Batı-Trakya'da büyük bir Türk ekseriyetinin bulunması ve Wilson prensiplerinin 12 inci maddesinde Osmanlı İmparatorluğu toprakları üzerinde ekseriyetini türklerin teşkil etmekte bulunduğu topraklar üzerinde millî ve müstakil bir Türk devletinin kurulacağı hususunda yapılmış olan deklarasyondur.

Trakya-Paşaeli Cemiyetinin, programında belirtilmiş olan, kuruluş maksadı iki amaca yönelmiştir. Birinci amaç, Trakya'nın Türk hâkimiyetinde kalmağa devam etmesini temin etmektir. İkinci amaç da Trakya birliğini sağlamaktır. Burada kastedilen birlik, Batı-Trakya'nın yabancı boyunduruğundan kurtarılarak Doğu-Trakya ile birleşmesidir. Batı-Trakya komitesinin amacına gelince, adını taşıdığı bölgenin yabancı hâkimiyetinden kurtulmasını temin için çalışmalarında bulunmaktadır.

Bu iki teşekkülün maksat ve gayede birleşmeleri neticesi olarak, aralarında işbirliği yapmak zarureti hasıl olmuş ve bu sebeple iki tarafın temsilcilerinden, İstanbul'da kurulan bir heyet çalışmalarına başlamıştır

Gerek Trakya-Paşaeli Cemiyeti'nin, gerekse Trakya komitesinin başlangıçta, programlarında, silâhlı bir mücadele fikri yoktur. Wilson prensiplerine istinad ederek yayın, irşad, telkin ve bu gibi vasıtalarla, memleket içinde ve dışında, resmî makamlara ve umumî efkâra Trakya'nın, Türk karakteri hakkında bir kanaat vermek ve hakkını müdafaaya çalışmak usul olarak kabul edilmiştir.

Söz konusu cemiyetler bu alanda çalışırken, Ocak 1919 da, Doğu-Trakya demiryollarının Yunan birlikleri tarafından işgal edilmesi, başa gelmekte olan felâketin ilk işareti olmuştur. Bunun üzerine Trakya-Paşaeli Cemiyeti'nin yetkili kılınan üyeleri hükümet ile görüşmek üzere İstanbul'a koşmuşlardır

Sadrâzam Tevfik Paşa, İtilâf devletlerince Trakya için hazırlanmakta olan tasarılarından haberdar bulunmadığını ifade ettikten sonra Trakyalılara Osmanlı devletine zarar vermeden çalışmalarını aksi halde hareketlerinin isyan sayılacağını söylemiştir. Ahmet Rıza bey, Trakya'nın Türkiye'ye kalmıyacağı anlaşıldığı takdirde, Trakya'nın istiklâl ilân etmesini tavsiye etmiş, eski sadrazamlardan Ah-

met İzzet Paşa da aynı fikri savunmuştur. Mütareke komisyonu reisi Galip Kemalî Bey ise silâha sarılmaktan başka çare bulunmadığını bildirmiştir. Bütün bu tavsiyelerin ortaya koyduğu hakikat şu idi: Osmanlı devleti Trakya'yı kendisi için kaybolmuş sayıyor ve Trakya türklerini kendi mukadderatlarıyla baş başa bırakıyordu. Bu şartlar dahilinde Trakya Millî Mücadele teşkilâtı, Doğu-Trakya'nın da başka bir devlete verilmesi halinde Doğu ve Batı-Trakya'nın müstakil bir halde yaşaması çarelerini araştırmağa başladı. Bu sırada Atatürk henüz Anadolu'ya geçmemiş idi.

Üçüncü bölümde Atatürk'ün Anadolu'ya geçişinden İstanbul'un işgaline kadar Trakya işleri anlatılmıştır. Atatürk'ün İstanbul'dan Samsun'a hareketi, İzmir'in Yunan kuvvetleri tarafından işgali olayına rastlar. Bu olay, Türkiye'nin parçalanma tehlikesine maruz bulunduğunu fiilen göstermektedir. Evvelce Anadolu'nun tehlikeye maruz bulunan bölgelerini savunmak için kurulmuş bulunan ve müstakil çalışan "Müdafaa-i Hukuk" cemiyetlerinin barışçı vasıtaları terk ederek silâh ile vatan topraklarını müdafaa etmesi gerekiyordu. Bunun için de memleketin bütününe şâmil bir teşkilât ve bir program lâzımdı. Atatürk; Erzurum ve Sivas kongrelerinde, sonraları "Misak-ı Millî" adını taşıyacak programın ana maddelerini tesbit ettiği gibi Sivas kongresi sırasında, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ni teşkil ediyor.. O, bütün bu faaliyetleri sırasında Trakya'daki Birinci Kolordu kumandanı Cafer Tayyar Paşa ile ve Trakya-Paşaeli Müdafaa Hey'eti Osmaniyesi ile temas halindedir ve Trakya millî teşkilâtına yeni bir şekil ve istikamet vermek için çalışmaktadır. Atatürk'ün Trakya hakkındaki görüşü şudur: Rumeli (Doğu-Trakya) itiraz ve münakaşa götürmez bir surette Türk vatanının bir parçasıdır. Bu cihet Erzurum ve Sivas kongrelerinde millî hudut hakkında verilmiş olan kararda mündemictir ve bütün dünyaya da ilân edilmiştir.

Batı-Trakya ise, bir barış andlaşmasıyle, vaktiyle bırakılmış bir vatan parçasıdır. Bu sebeple, Rumeli'deki çalışmalar, Doğu-Trakya'nın müdafaasına matuf olmalıdır. Batı-Trakyalı türkler de, bu bölgenin şimdilik muhtariyet veya istiklâlleri için mesai sarf etmelidirler. Batı-Trakya'ya resmen ve alenen hiçbir yardımda bulunulamaz. Binnetice, Doğu ve Batı-Trakya'nın birliği için ısrar etmek, faydasızdır, ve hattâ Doğu-Trakya müdafaasını bile güçleştirecek mahiyettedir.

Atatürk'ün bu görüşü, Erzurum ve Sivas kongrelerinde hazırlanan beyannâmelerin millî hudutlarla ilgili bölümlerinde tesbit edilmişti. Trakya-Paşaeli Müdafaa Hey'eti Osmaniyesi Sivas kongresi kararlarını kabul ettiği için teşkilât ve faaliyetini bu kararlara uygun olarak ayarlaması gerekiyordu. Halbuki Cemiyet, adını "Trakya-Paşaeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti" haline getirmekle iktifa etti. Bu suretle de iki hüviyet taşımak istediğini göstermiş oluyordu. "Trakya-Paşaeli Cemiyeti" hüviyeti ile Doğu-Trakya için olduğu gibi Batı-Trakya için de çalışmak niyetinde olduğunu, "Trakya Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti" hüviyeti ile de, yalnız Doğu-Trakya için faaliyet sarfetmek maksadını takip ettiğini ifade ediyor ve bundan ötürü de iki mühür kullanıyordu. Anlaşıyor ki, söz konusu cemiyetin mensupları Atatürk'ün, realist ve çok açık olan görüşünü tatmin edici bulmamışlardı. Cemiyet mensuplarının, Trakya birliği fikrine saplanmasına üç âmil müessir olmuştur. Birincisi, Batı-Trakya hakkında sahip buldukları idealizmdir. İkincisinde, İstanbul'daki işgal kuvvetlerine mensup bazı salâhiyetsiz şahısların ümit verici fakat gerçekte aldatıcı vaidleridir. Üçüncüsü de, İstanbul hükümetinin sulh konferansında Batı-Trakya'nın, Türkiye'ye verilmesi yolunda talepte bulunmuş olmasıdır. Filhakika sadrâzam damat Ferit Paşa, 6 Haziran 1919 da Paris'te Türkiye'nin sulh hakkındaki görüşünü belirtirken: Balkan harbi neticesinde, Bulgaristan ve Yunanistan'a intikal etmiş bulunan Garbî-Trakya'nın Osmanlı devletine bırakılmasını talep etmiş ve bu yüzden de ağır hakaretlere maruz kalmıştır. İstanbul'da 12 Ocak 1920 de toplanan Mebuslar Meclisi, bu ciheti de dikkate alarak Misak'ı Milliyi meydana getirmiş ve Batı-Trakya mukadderatının bir plebisit ile kararlaştırılmasını prensip olarak kabul etmiştir. İstanbul'un İtilâf devletleri tarafından işgal edilmesi ve mebusan meclisinin dağılması üzerine Trakya problemi yeni bir safhaya girmiştir. Bu safha ile alakalı işler kitabın dördüncü bölümünde anlatılmıştır.

İstanbul'un resmen işgal edilmesi üzerine, Atatürk'ün Anadolu'da almış olduğu tedbirler malûmdur. Bu olayın Trakya'daki tepkileri de şöyle olmuştur. Birinci Kolordu komutanı Cafer Tayyar Paşa, Doğu-Trakya'yı bir yabancı saldırısına ve muhtemel iç kargaşalıklara karşı korumak için derhal Trakya'nın İstanbul ile her türlü münasebetlerini kesmiş, örfî idare ve seferberlik ilân etmiştir. Trakya-Paşaeli Cemiyeti de bir beyannâme ile paşanın bu tedbirle-

rini desteklemiştir. Buna rağmen, Tekirdağ mutasarrıfı irade-i seniyyenin mevcut bulunmayışını, Çatalca mutasarrıfı da rumların ayaklanma ihtimalini, Dördüncü Tümen komutanı ise halkın isteksiz oluşunu öne sürerek, seferberlik emrini yerine getirmek istememişlerdir. Hattâ, Edirne valisi bile, ancak baskı ile ve geç olarak bu hususta harekete geçmiştir. Bu durum karşısında, Cafer Tayyar Paşa, verdiği emirde tadilât yapmağa mecbur kalmış, bir müddet sonra da, umumi seferberliği kısmî seferberlik haline getirmiştir. Trakya-Paşaeli Cemiyeti mensupları, bu neticeyi silâhlı mukavemet fikrinin, halka henüz mal edilmemiş bulunmasına yorumlayarak bu hususun temini için Lüleburgaz kongresini toplamışlardır. (31 Mart 1920.) İki gün çalıştıktan sonra kongre şu kararlara varmıştır: “Kimin tarafından olursa olsun yabancı işgaline ve iç ihtilâllere karşı Doğu-Trakya kendisini silâhla müdafaa edecektir. Müdafaa ve mukavemet ile alâkalı tedbirlerin alınması, Trakya Müdafaa-i Hukuk-u Milliye merkez heyetine devredilmiştir. Birinci Kolordu kumandanı bu heyete dahildir. Söz konusu, heyet Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’nde müstakil olarak çalışacaktır. Toplantıya çağırılan, Türkiye Büyük Millet Meclisi’ne Trakya’dan üç mebus gönderilecektir. Doğu-Trakya’nın müdafaası için Avrupa’ya heyet gönderilecektir.

Bu kararlardan sonra; İstanbul hükümetinin fikrinin öğrenilmesi için, Cafer Tayyar Paşa’nın da içinde bulunduğu, bir heyet İstanbul’a gitmiş fakat Padişahın ve sadrâzâmın silâhlı mukavemet fikrine katiyyen taraftar bulunmadıkları öğrenilmiştir. İstanbul hükümetinin düşüncesi: her ne bahasına olursa olsun Trakya ile Anadolu’nun işbirliği yapmasına engel olmaktı. İtilâf devletlerinin de aynı düşünceye sahip bulunmaları tabî idi. Bu sebeple, gerek Babîâli, gerekse söz konusu devletler türlü vasıtalarla, Trakya’daki millî hareketi zayıflatmağı ve bunun için de Birinci Kolorduyu hükümete mutî bir alet haline getirmeği düşünmüşlerdi. Bu neticeyi elde etmek için de Cafer Tayyar paşanın komutanlıktan alınması zarurî idi. Paşa, İstanbul’daki Fransız makamlarının verdiği teminata itimat ederek, hükümetle anlaşmak ve, kendi ifadesine göre, bazı yardımlar sağlamak için 20 Nisan 1920’de İstanbul’a gitmiş ve bir gün sonra da Birinci Kolordu komutanlığından alınarak yerine irade-i seniyye ile Albay Muhiddin getirilmiştir. Bumühim olay meydana geldiği sırada San-Remo konferansında (24 Nisan) Doğu-

Trakya'nın Yunanistan'a verilmesi kararlaştırılmıştır. Trakya millî teşkilâtı bunun üzerine Edirne'de büyük bir kongre toplamış (9-14 Mayıs)dır. Kongre çetin müzakerelerden sonra evvelce Lüleburgaz kongresinde verilmiş olan silâhlı mukavemet kararını teyit etmiş, Cafer Tayyar Paşa'yı millî komutan tâyin etmiş ve Trakya'nın haklarını siyaset yolu ile de müdafaa için Avrupa'ya heyet gönderilmesini tesbit etmiştir.

Büyük Edirne kongresinin, Trakya'nın Yunan taarruzuna karşı silâhla korunması hususunda vermiş olduğu kararın tatbiki kitabın beşinci bölümünde taarruza hazırlık ve "Doğu-Trakya'da Yunan taarruzu ve Trakya'da Yunan işgali" başlıkları altında incelenmiştir.

Bu bölümde verilen bilgidен öğrenildiğine göre Doğu Trakya müdafaa organları Trakya-Paşaeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, Birinci Kolordu komutanlığı ve Millî Komutanlıktan ibarettir. Trakya-Paşaeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Kolordunun emrine savaş için para, yiyecek, silâh, sözün kısası, her türlü vasıtaları temin etmekle mükellefti ve en yüksek bir icra organı durumundadır. Birinci kolordu da memleketi düşmana karşı koruyacaktı. Millî komutan Cafer Tayyar Paşa'ya gelince; vazifesi, salâhiyet ve mesuliyeti belirtilmemiş olduğu için, savaş esnasında ne yapacağı ne edeceği belli değildir. Yine verilen izahattan anlaşıldığına göre, söz konusu cemiyet, vazifesini yaptığı halde Birinci Kolordu komutanı vazifesinin ehli olduğunu gösterememiştir. İstanbul'u korumak maksadiyle ve siyasî düşüncelerle vaktinde seferberlik ilân etmemiş, subay ve erler arasında gerekli disiplini sağlayamamış ve Yunan kuvvetlerine karşı esaslı bir savunma plânı meydana getirmemiştir. Millî komutan Cafer Tayyar Paşa da savunma işlerinde müessir olamamıştır. Bu durumun tabîî bir neticesi olarak, Yunan taarruzunun arifesinde halkı ve kolordunun mâneviyatı berbad bir halde bulunmuştur. Mülkî amirlerden bazılarının bozgunculuğu, eşrafın içinde çekingen durum muhafaza edenlerin bulunuşu, subaylardan bir kısmının kötümserliği, ciddî bir müdafaaya taraftar bulunan köylüye bile tesir etmiş ve Yunanlılara karşı mukavemet ve savaş için gerekli bulunan ruhî tansiyonu çok düşürmüştür.

Bu şartlar dahilinde, Trakya'nın Yunan taarruzuna karşı mukavemet ve mücadelesi başlamıştır. "20 Temmuz sabahı Yunanlılar donanma yardımı ile Tekirdağ'ın doğusunda ve Ereğli'nin batı-

kuzeyinde çıkarma yaptılar. Bu çıkarmaya karşı gösterilen mukavemet hafif ve tesirsiz kaldı. Tekirdağın'daki alay da hiç mukavemet göstermeden kuzeye çekildi. Diğer taraftan Çorlu alayı da kısa bir ateş muharebesinden sonra dağıldı. Çorlu, Saray ve Vize ahalisinden olanlar köylerine çekildiler. 21 Temmuzda Karıştıran'da mukavemet ve müdafaa hazırlıkları yapıldı. Fakat aynı gün Saray'da çıkan isyan neticesinde suvari takımının hayvan ve silâhlarının alındığı ve müdafaa taraftarlarının hapsedildiği öğrenildi.

22 Temmuzda, Saray isyanını bastırmak için yapılan teşebbüs muvaffak olamadı.

23 Temmuzda askerî birliklerinin inhilâli devam etti. Bir çok kollar göçmen kabileleri haline gelmiş muharebe kabiliyetini kaybetmişti.

24 Temmuzda bu şartlar dahilinde muharebe verilemeyeceği kanaati kökleşti ve Bulgaristan'a iltica etmeğe karar verildi

25 Temmuz'da kıtaların hangi istikametten Bulgaristan'a girecekleri herkese bildirildi.

“Muharebenin devam ettiği günler esnasında Kolordu karar-gâhı bir defa olsun tümenleriyle temas etmemiş ve muharebeye hâkim olamamıştı...

“Yunanlılara karşı tek ciddi mukavemet Batı-Trakya'dan Me-riç'i geçerek taarruz eden Yunan kuvvetlerine karşı Edirne-Karaağaç istasyonu civarında yapılmıştır.

Millî kumandan Cafer Tayyar Paşa'ya gelince: keşif için “Baba-eski'ye doğru giderken düşman suvarilerine rast gelmiş, düşman takip edince atı yere kapanmış, kendinden geçmiş bir halde bir müddet yerde kalmıştır. Köylünün biri bulup kendisini Yunanlılara teslim etmiştir. Bu suretle de, Trakya'da Yunan kuvvetlerine karşı Kolor-dunun yaptığı savaş sona ermiştir.

Aluncu bölümden öğrenildiğine göre, Trakya savaşının acıklı neticesi Trakya türklerinde mücadele ruhunu öldürmemiştir. Trakya-Paşaeli Cemiyeti'nin üyelerinden bir kaç Edirne'de kalmakla beraber, bir kısmı Bulgaristan'a kaçmış diğer bir kısmı da İstanbul'a gelip yerleşmiştir. Bundan böyle Cemiyetin çalışmaları mektuplaşmak suretiyle devam etmiştir. Mektupların ortaya koyduğu hakikat şudur ki, cemiyet üyelerinin ekseriyeti Doğu - Trakya'nın kurtuluşunu Anadolu dâvasının muvaffakiyetine bağlamak zaruretinin duymuşlardır. Bulgaristan'da bulunan bir kaç üye de Bulgarlarla

birlikte hareket ederek Trakya'da müstakil bir hükümet kurulabileceği hülyasına saplanmaktan kendilerini kurtaramamışlardır. Ekseriyetin temsilcileri Ankara'ya gelip Atatürk'le temas etmişlerdir. Kendilerine bir defa daha Trakya dâvasının mahiyeti anlatılmış, Doğu ve Batı-Trakya'da yapacakları vazifeler belirtilmiş, dış meseleler hakkında yabancılarla konuşmalarda ve temaslarda bulunmamaları hususunda emir verilmiş ve her hususta alacakları talimat için Erkân-ı Harbiye-i umumiye reisliği merci olarak gösterilmiştir. Bu suretle Trakya - Paşaeli Cemiyeti'nin, Lüleburgaz kongresinde verilmiş ve Edirne büyük kongresinde de tekit edilmiş olan Anadolu'dan müstakil olarak çalışmak safhası sona ermiş ve cemiyetin çalışmaları bundan böyle Ankara'dan idare edilmeğe başlanmıştır.

Atatürk, söz konusu cemiyette fikir vahdeti sağlamak ve çalışmalarını düzenleyip plânlaştırmak için, Bolu mebusu Cevat Abbas'ı vazife ile Bulgaristan'a göndermiştir. Cevat Abbas'ın, gizli gizli çalışmalarla yerine getireceği vazife Bulgaristan'da çeteler kurup Doğu ve Batı-Trakya'ya göndermek ve Bulgar ihtilâlcileri ile de anlaşarak, Makedonya'da da çete faaliyeti temin etmektir. Bu suretle Yunanistan'ın Anadolu'da kullanabileceği önemli bir kuvvet sözü geçen bölgelerde tesbit edilmiş olacaktır. Çete faaliyetinin Doğu ve Batı-Trakya'da türklerin moralini de yükseltebileceği hesaba katılmıştı. Cevat Abbas'ın bu hususları temin için sarfettiği faaliyet Bulgar hükümetinde kuşku uyandırdığından, kendisinden Bulgaristan'ı terk etmesi talep edilmiştir. Cevat Abbas'ın Bulgaristan'ı terk etmesinden sonra; Trakya-Paşaeli Cemiyeti'nin İstanbul'daki üyeleri Anadolu için çalışan gizli cemiyetlerde vazife almışlar, Bulgaristandakiler de bilhassa Doğu Trakya için akıncı müfrezeleri teşkil etmek suretiyle faaliyet sarfetmişlerdir. Batı-Trakya'ya gelince, bu bölgede de, Ankara'dan verilen talimata göre çete faaliyetleri tanzim olunmuştur. Doğu ve Batı-Trakya'da bu faaliyetler bilhassa Anadolu'dan yapılan büyük taarruz sırasında ve onu müteakip, çok tesirli olmuştur. Bu suretle, Trakya-Paşaeli Cemiyeti üyeleri, vazifelerini, en müşkül şartlar dahilinde, millî mücadelenin başından sonuna kadar, yapmağa gayret etmişlerdir.

Kitabın yedinci bölümü Sevr andlaşmasından Lozan andlaşmasına kadar devam eden devir içinde Trakya meselesine tahsis edilmiştir. Bu başlık ile Trakya hakkında cereyan etmiş olan politik ve diplomatik faaliyetler ifade edilmiştir. Bu faaliyetlerin, Türkiye

Büyük Millet Meclisi ile İtilâf devletleri arasında yapılmış olduğunu işaret etmede fayda vardır.

Bilindiği gibi, Türkiye Büyük Millet Meclisi, Sevr muahedelerini tanımayacağına dair yemin etmişti. İtilâf devletleri ise, bu muahedeyi tatbik sahasına koymağı menfaatleri ve prestijleri yönünden lüzumlu görüyorlardı. Anadolu'da Türk müdafaası sertleşip Yunan ordusuna karşı zaferler kazanılmağa başlanınca, İtilaf devletleri Sevr muahedesinin tadili ile Türk-Yunan itilâflarına son vermeği düşünmüşler ve bu maksatla birtakım siyasî ve diplomatik faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bütün bu faaliyetlerde zarurî olarak Trakya meselesi de söz konusu olmuştur.

Bu teşebbüsün ilki olarak, Birinci İnönü zaferinden sonra, yapılan Londra konferansında (21 Mart 1921) İtilaf devletleri Doğu-Trakya ve İzmir'in mukadderatını milletlerarası bir komisyonun bu bölgelerde yapacağı tahkikatın neticesine bağlamağı teklif etmişlerdir. Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümeti, Yunanlıların Anadolu'yu ve Trakya'yı tahliye etmelerinden sonra böyle bir tahkikatın yapılmasını kabul etmiş, Yunanlılar ise vaki teklifi esasından red etmişlerdir. İtilaf devletlerinin konferans sona ermeden tesbit ettikleri barış şartlarından Trakya'nın Yunanistan'a bırakılmakta olduğu görülmüştür. İkinci İnönü zaferinden sonra, İtilâf devletleri İstanbul ile civarında işgal etmekte buldukları bölgenin tarafsızlığını ilân etmişlerdir. İtilâf devletleri arasında, Haziran 1921 de Londra'da Türk-Yunan anlaşmasına zemin araştırmak maksadiyle yapılan görüşmelerde İzmir'in Yunanlılar tarafından boşaltılmasına, Trakya'nın ise Yunanlılarda bırakılmasına karar vermiştir. Yunanistan bu kararı kabul etmemiş ve Anakara istikametinde büyük bir taarruza kalkışmıştır. Sakarya'da bu taarruzun akamete uğratılması üzerine dünya umumi efkârında Türk dâvası lehine bir cereyan hasıl olmuş ve bunun bir neticesi olarak Fransa ile Ankara itilâfnâmesi ve Rusya ile Moskova muahedesi imzalanmıştır. İtilaf devletleri, Türkiye hakkındaki siyasetlerinde, başgösteren anlaşmazlık sebebiyle, Türk-Yunan ihtilâfına son vermek için yeni bir teşebbüste bulunmağı kararlaştırmışlar ve 21 Mart 1922 de Paris'te bir konferans akdetmişlerdir. Bu konferansta İzmir'in Türkler'e iadesi Trakya'nın da Yunanlılar ile Türkler arasında taksimi kararlaştırılmıştır. Yunanlılar bu teklifi müsbet karşılamışlar, Türk hükümeti ise mütarekenin başlaması ile tahliyeyi de şart koşturmuştu. Bu teklife uyulmadığı için, barış teşebbüsü neticesiz kalmıştır.

Atatürk, millî dâvanın yalnız siyasî ve diplomatik faaliyetlerle kazanılamıyacağına inanmış bulunmakla beraber, Türkiye'yi barış için yapılan teşebbüslerde dünya umumi efkârı önünde bozguncu durumuna düşürmemek için bu teşebbüslere iştirak etmeği faydalı bulmuştur; gerçek barış teşebbüsleri için gerekli zemin ancak büyük taarruzdan sonra temin edilebilmiştir. Büyük taarruz neticesinde, Yunan ordusunun mahvedilmesi ile, Batı-Anadolu Yunan işgalinden kurtulmuş ve bu suretle İzmir meselesi haledilmiştir. Halledilecek mesele olarak ortada Trakya, İstanbul ve boğazlar bölgesi kalmıştı. Yunanlıların İstanbul'daki İtilaf komiserleri vasıtasıyla Ankara'ya intikal ettirdikleri mütareke teklifi üzerine Atatürk'ün İcra Vekilleri reisliğine, üzerinde ısrar edilmesini tavsiye ettiği esas şart şu olmuştur: "Mütareke tarihinden itibaren on beş gün zarfında Trakya 1914 hudutlarına kadar kayıtsız ve şartsız Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümetinin idare memurlarına ve askerî kuvvetlerine teslim edilmelidir" Anadolu bozgunu, Yunanistan'da isyan çıkmasına sebep olmuş ve İtilaf devletleri arasında, Türkiye hakkındaki tesanüdü zayıflatmıştı. Bu durumda, İtilaf devletlerinin başlıca endişesi, şeref ve haysiyetlerinin korunması idi. Bu endişe ile, Atatürk'e temsilciler ve notalar gönderilmiş ve Trakya hakkındaki Türk isteklerinin kabulüne ve İstanbul ile boğazlar bölgesinde bâzı şartlarla, Türkiye Büyük Millet Meclisi idaresinin kurulmasına rıza gösterileceği ifade edilmiştir. Neticede bu hususların tesbiti için de Ekim 1922 de Mudanya konferansı toplanmıştır. Konferansta tesbit edilen esaslara göre; İtilâf devletleri Doğu-Trakya'yı "Edirne dahil" Yunanlılardan devralıp Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümetinin mülkî ve askerî idaresine teslim etmeği kabul etmişlerdir. Aynı idarenin İstanbul ile Boğazlar bölgesinde kurulmasına buradaki işgal kuvvetlerinin barış andlaşmasından sonra çekilmesi şartile muvafakat göstermişlerdir. Bu esasların tatbikine Mudanya mukavelesinin yürürlüğe girmesi tarihi olan 14/15 Ekim gece yarısından sonra başlanmıştır. Türk kuvvetleri "Jandarma" ismi altında ve Refet Paşa komutasında olarak, mülkî âmir ve memurlar da Edirne valiliğine tâyin edilen Şakir (Kesebir) emrinde, harekete geçmişlerdir. Şarkî-Trakya'nın, Türkiye Büyük Millet Meclisine devr ve teslimi 31 Ekimde Çorlu kazası ile başlamış ve 25 Kasım'da Edirne'nin Türk bayrağına kavuşması ile son bulmuştur. Bir gün sonra da Çanakkale Türk mülkî idaresine kavuşmuştur. Bu arada, 4 Kasımda İstanbul'daki Türkiye

Büyük Millet Meclisi hükümetinin kanunları mer'i olmağa başlamıştır. Bu suretle "dört yıllık yabancı idaresinden sonra İstanbul ve üç yıllık Yunan işgalinden sonra Doğu-Trakya" için misak-ı Millîde tesbit edilmiş olan millî hudut şartı gerçekleştirilmiştir.

Eserin, yedinci ve son bölümde "Lozan konferansında Trakya" başlığı altında sulh konferansında yapılmış olan siyâsî mücadele ile bu mücadele neticesinde varılmış olan karar anlatılmıştır.

Konferansta, müzakerelerin cereyan tarzından da anlaşıldığına göre, Doğu-Trakya'nın Türklerde kalması hususunda bir ihtilâf meydana çıkmıştır. Bununla beraber, Doğu-Trakya'nın hududunun tesbiti ve bir de Batı-Trakya'da halkın reyine müracaat edilmesi konularında Türkiye ile konferansa iştirak eden devletler arasında uzun süren görüşmelere yol açan, çetin ihtilâflar zuhur etmiştir.

Türk heyeti; Trakya hududunun 23 Nisan 1913 tarihli İstanbul muahedesinin 7 inci maddesiyle tâyin edilmiş olan hudut olması gerektiğini savunmuştur. Mucib sebep olarak da, Meriç'in batısında kalan ve birinci cihan harbi savaşı başlarında Bulgaristan'a terk edilmiş olan arazi hakkındaki, Türk-Bulgar muahedesinin Osmanlı Meclisi mebusanınca tasdik edilmemiş olduğunu öne sürmüştür, bundan başka bu arazinin, nüfus bakımından Türk olduğunu, Edirne'nin iktisadî menbaları ve askerî güvenliği için Türkiye'de kalması gerektiğini de ifade etmiştir. Batı-Trakya'ya gelince; bu bölgedeki, nüfuzun ekseriyet itibarıyla Türk olduğunu; toprakların da büyük bir kısmının Türk emlâki olduğunu ileri sürmüştür.

Bu Türk tezine Yunanistan; İtilaf devletleri, Bulgaristan Sırp, Hırvatistan ve Sloven devleti, ve Romanya delegeleri muhtelif yönlerden itiraz etmişlerdir.

Türkiye'nin Meriç'in batısında bulunan ve hudut olarak istemekte olduğu arazinin, Osmanlı hükümeti tarafından Bulgaristan'a kendi iradesiyle terk edilmiş olduğu, Meclisi mebusan tarafından bu cihetin tasdik edilmemiş bulunmasının yalnız Türkiye'yi alâkadar eden dahilî bir mesele olduğu; zaten Türkiye Büyük Millet Meclisince de hiçbir zaman bu arazinin istenmemiş olduğu, hattâ Mudanya konferansından önce müttefiklerle Ankara hükümeti arasında teati edilen notalarda ve Mudanya mütarekesinin metninde de buna dair bir kayıt mevcut olmadığı bundan başka, söz konusu arazi mukadderatının Nevilly andlaşması ile hal edilmiş olduğu Lozan

konferansının bu andlaşmayı tadile salâhiyetli bulunmadığı hususları, itiraz sadedinde öne sürülmüştür. Söz konusu devletler Batı-Trakya hakkında da; bu bölgenin siyasî hudutlarının müphem bulunduğu; bölgenin bir kısmında ancak Türklerin ekseriyette oldukları, kaldı ki bu Türklerden pek çoğunun muhacir olarak oraya iskân edilmiş olduğu ve daha bu gibi sebepler göstererek bir plebisit yapılmasına taraftar olmadıklarını ifade etmişlerdir.

Türk heyeti bu itirazları karşılamak için çok çalışmış ise de, Mudanya mütarekesinde, münakaşa konusu olan meseleler hakkında bir hüküm dercedilmiş bulunmadığı için hukukî bir mesnetten mahrum kalmıştır. Bundan başka, Doğu-Trakya'ya jandarma adı altında geçirilmiş bulunan kuvvetlerimiz piyade kuvvetlerinden ibaret bulunduğu için, isteklerimizin kuvvetle desteklenmesi ihtimali de ortadan kalkmış bulunuyordu. Halbuki konferansta; söz konusu iki mesele hakkında, İtilâf devletleri ve Balkan hükümetleri, Türk isteklerine karşı müttehit bir cephe teşkil etmiş bulunuyorlardı. Bu durum karşısında, Türk heyeti isteklerinden vaz geçmek zorunda kalmıştır. Bununla beraber, Yunan hükümeti tazminat karşılığı olarak Meriç'in sol sahilinde Karaağaç ile Bosnaköy ve civarını Türkiye'ye terk ederek, Doğu-Trakya hududu bu esasa göre tesbit edilmiştir.

Tevfik Bıyıklıoğlu'nun "Trakya'da Millî Mücadele" başlıklı eserinin kapsadığı başlıca olaylarla bunların âmilleri ve neticeleri, çok kısa bir özet halinde ve sadece eserin takdimi düşüncesiyle yukarıda belirtilmiştir. Bu özeti şahitliği ile sabittir ki meydana getirilmiş olan eser, çok değerlidir.

Konunun istinat ettiği ana fikir, Trakya'yı türklerin elinden koparmak isteyen kuvvetlerle bu kuvvetlere karşı koyan Türk'ün kuvveti arasında geçmiş olan mücadelelerin safhalarını belirtmek ve bu suretle, Trakya'nın Türk vatanındaki durumunu ve önemini göstermektir. Bu ana fikir, müellifi Trakya problemini son yüz yıl zarfında, yani 1828 den 1923 e kadar ilgili bulunduğu bütün meselelerle; incelemeğe ve işlemeğe sevk etmiştir. Bu sebeptendir ki "Trakya'da Millî Mücadele" başlığında geçen Trakya kelimesi ile kastedilmiş olunan mânada Doğu-Trakya ile beraber Batı-Trakya'da vardır; "Millî Mücadele" ile de ifade edilmek istenen mücadele de Mondros mütarekesini takip eden devirdeki mücadele ile birlikte bu olaya kadar da yapılmış olan mücadeledir. Bununla beraber;

yazarın çalışmalarını üzerinde teksif ettiği mücadele safhası Mondros mütarekesinden - Lozan konferansına kadar devam etmiş olan safhadır.

Bu safhayı incelemek için, Bıyıklıoğlu, resmî vesikalarla ve monografilerle yetinmemiş, Trakya'nın savunması maksadiyle Mondros mütarekesini takip eden günlerde, kurulmuş olan "Trakya-Paşaeli müdafaa-i Hukuk-u Osmaniyesi" ve daha sonra faaliyete geçen "Trakya Müdafaa-i Huhuk Cemiyeti" üyelerinden bir kısmının henüz neşredilmemiş bulunan hâtıratlariyle, vesikalarını da toplamıştır. Bundan başka bu cemiyetlerde rol oynamış olup da bugün hayatta bulunanların konu ile ilgili türlü meseleler hakkında hâtıralarını tesbit etmek suretiyle vesika tesis etmiştir. Yalnız bu alandaki çalışmaları müellifin, eserine ilmî bir karakter vermek için ne kadar gayret sarfetmiş olduğu hususunda bir fikir verebilir ¹.

Bıyıklıoğlu, Trakya'da Millî mücadele'nin milletin bünyesinden doğan bir hareket olduğunu belirtmek hususuna bilhassa dikkat etmiş ve bu maksatla elindeki malzemedен faydalanarak, bu mücadelede rol oynamış kimselerin yaptıkları işleri ve başardıkları vazifeleri teferruatiyle tesbit etmeğe muvaffak olmuştur. Bıyıklıoğlu'na göre; Trakya'da Millî mücadele, Mondros mütarekesine kadar, defalarca istilâya uğramış olan bu vatan köşesinde, müstevlilerin Türk ruhunu ezememiş ve hattâ yıpratamamış olmalarının çok bâriz bir delilidir. Trakya-Paşaeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin ve Birinci Kolordunun Mondros mütarekesinden sonra, Yunan istilâsı karşısında gereği gibi bir mukavemet göstermemiş olmalarının başlıca sebepleri olarak Trakya'nın coğrafya durumundan başka, İstanbul'un entrikaları ve Birinci Kolordu komutanının zaafını ve liyakatsizliğini tesbit etmiştir.

Atatürk'ün, Trakya Millî mücadelesindeki tesirini de belirtmeğe önem vermiştir. Muhtelif başlıklar altında etüd edilmiş olan bu tesirin mahiyetini şu suretle hulâsa etmek mümkündür:

Atatürk Trakya mücadelesi için; hisse ve hayale değil realiteye uygun bir temel prensip kabul etmiştir. Bu prensip de, Doğu-Trak-

¹ Bıyıklıoğlu evvelce de işaret edildiği gibi bütün bu hâtıra, vesika ve belgelerin fotoğraflarını kitabına ek ikinci bir cilt halinde yayınlayacaktır. Müellif bundan sonra bu değerli malzemenin asıllarını Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsüne devretmeği kararlaştırmış bulunmaktadır.

ya için, Trakya türklerinin Anadolu ile el birliği yaparak mücadele etmelerinden ibarettir. Atatürk, İstanbul'dan Anadolu'ya geçmeden önce bu hususu Trakya'nın Millî teşkilât liderlerine telkin etmeğe çalışmış, Anadolu'ya geçtikten sonra da bu telkinine devam etmiştir. Söz konusu teşekküller ise, Lüleburgaz kongresinden sonra, Atatürk'ün başkanı bulunduğu, Anadolu ve Rumeli M. H. Cemiyeti Temsil Heyeti'nden müstakil olarak Trakya mücadelesini yönetmeğe karar vermişler ve Atatürk'le olan temaslarını gevşetmişlerdir. Yunan ordusunun Trakya'yı kolaylıkla istilâ etmesi, bu hareket tarzının hatalı olduğunu göstermiştir. Bu istilâdan sonra, Atatürk, Trakya mücadelesinin yönetimini de eline almış ve başarılı neticelere ulaştırmıştır.

Bıyıklıoğlu, Mudanya ve Lozan konferanslarında, Trakya, probleminin, politik ve diplomatik yönlerden başarı ile savunulmuş olduğuna kanidir. Kendisi bu konferanslarda askerî müşavir olarak bulunduğu için bu hususta görgüye müstenit şimdiye kadar bilinmeyen veya müphem görünen bir çok noktaları da aydınlatmaktadır. Bununla beraber, müellif, Türkiye'nin 1913 hududunun elde edilememiş ve Batı-Trakya hakkındaki tezimizin gereği kadar müdafaa edilememiş olmasını da üzüntü ile ifade etmekte ve buna da, bilhassa Mudanya mütarekesinin arifesinde İtilaf devletleri ile Ankara arasında teati edilen notalarda ve Mudanya mütarekesinin metninde bir kayıt konulmamış olmasını âmil görmektedir.

Tevfik Bıyıklıoğlu eseri hakkında vardığımız umumi kanaat şudur ki, bu eser, uzun süren bir çalışma ile meydana gelmiştir. Vukuf ve salâhiyetle yazılmıştır. İstiklâl savaşımızın karanlık bulunan problemini aydınlatmış ve bu problemin halli için harcanmış olan emekleri belirtmiştir. "Trakya'da millî Mücadele"nin başarı ile son bulan safhalarından olduğu gibi başarısızlıkla nihayetlenen bölümlerinden çıkarılacak dersleri açıklamıştır.

Bütün bu sebeplerle "Trakya'da Millî Mücadele" eseri; bu mücadelede savaşmış olanların hâtıralarını ebedileştiren bir mânevî anıt olarak kalacaktır. Söz konusu eserin, yukarıda, umumi olarak muhtevasını ve değerini belirttikten sonra, dikkatimizi çeken bazı hususları üzerinde düşüncelerimizi açıklamağa geçiyoruz:

Bibliyografyanın arşiv malzemesi ve vesika mecmuaları bölümünde ¹ arşiv dairelerinin ve vesika mecmualarının adları işaret

¹ S, VII.

edilmiş ise de, konu ile ilgili arşiv dosyalarının adları ve mecmuaların numaraları gösterilmemiştir. Kısaltma işaretleriyle kitabın metninde gösterilmiş bulunan malzemenin de Bibliyografya'da işaret edilmesi muvafık olurdu. Bundan başka, kitabın metninde geçtiği halde, Bibliyografya'da yer almamış bulunan bazı Türk vesikalarının da¹ arşiv malzemesi bölümünde gösterilmesi icap ederdi. Arşiv malzemesi konusunda şu cihetin açıklanması da doğru olur: Bilindiği gibi; "Trakya" dâvasında Türkiye savunma durumundadır. Trakya'nın mukadderatını değiştirmek için çalışmış olan İtilâf devletleriyle, Balkan devletlerinin bu konu hakkındaki niyetlerini ve faaliyetlerini aksettiren vesika neşriyatı mevcuttur. Bu neşriyatın da görülmüş olması ve Binliyografya'da yer alması gerekirdi.

Bibliyografyanın çeşitli kaynaklar ve araştırmalar bölümünde² gösterilmiş olan basılı eserlerin pek çoğu doğrudan doğruya konu ile alâkası bulunmayan umumi mahiyette, veya mahallî tarih janrı, eserlerdir. Bunların yerine veyahut bunlardan ayrı olarak "Trakya'da Millî Mücadele" konusu üzerine etraflı bilgi veren eserlere veya monografilere önem verilmesi daha isabetli olurdu. Kanaatimizce, bu çeşit eserler içinde, umumi karakter taşımasına rağmen "Trakya" problemi hakkında ihtiva ettiği kaynaklar ve notlar itibariyle ve aynı zamanda objektif görüşleri yönünden Harry N. Howard tarafından 1931 de neşredilmiş olan "The Partition of Turkey(1913-1923)" adlı eseri başta gelmek üzere zikretmek lâzım gelir. Batı-Trakya hakkında da İvan Altınoff'un Sofya'da 1931 de neşredilen La TH-RACE INTERALLIEE adlı kitabı önemlidir. Doğu ve Batı-Trakya hakkında Türk görüşünü ve çalışmalarını aksettiren neşriyata gelin-

¹ Observations Générales Présentées par la Délégation Ottomane à la Conférence de la Paix.

— Cevat Abbas; Bulgaristandaki memuriyeti hakkında defter. T. I, T. Enst. A.

— Esas İlleri; Garbi Trakya dosyası, T. I. T. Enst. A.

— Harictey Nezareti (Bulgaristan) neşriyatı; Diplomatic Documents on the Entrance of Bulgaria Into The World war cilt 1-2 1913-1918.

— The Bulgarian Question and The Balkan States. Sofia, 1919.

— Carnegie Endowment for International Peace, The Treaties of Peace, 1918-1923.

— Harictey Nezareti (Fransa) Neşriyatı; Documents Diplomatiques. Les affaires Balkaniques, 1912-1914.

² S. VIII,

ce; bu hususta işaret edilmiş olan Atatürk'ün büyük nutku yanında "Meclis içindeki söylev ve demeçleri"ine de yer vermek gerekirdi. Bundan başka, Galip Kemalî Bey'in; "Le Martyre d'un Peuple, Roma, 1919" ve "Assassina d'un Peuple. Roma, 1921" adlı kitaplar ile Trakya Cemiyeti'nin "Mémoire sur la Thrace İst. 1922 adlı kitabı ve bilhassa Ali Naci Karacan'ın "İsmet Paşa ve Lozan, İstanbul 1943" adlı kitabı konu ile yakından alâkaları dolayısıyla Bibliyografyada işaret edilmeli idi.

Kitabın önsözünde, plân hakkında aydınlatıcı bilgi verilmiş olmamakla beraber; fihristi teşkil eden büyük bölümlerden takip edilmiş olan plân anlaşılmaktadır. Kitabın adı "Trakya'da Millî Mücadele" olduğuna ve bunun da ilk anda İstiklâl savaşı ile ilgili bir meseleyi akla getirdiğine göre birinci bölümü teşkil eden "Mondros Mütarekesine kadar Trakya Meselesi" ¹ konuya bir giriş bölümü olarak tesbit edilebilirdi

İkinci ve üçüncü bölümlerin tertip şekli; zaten son derecede karışık bir mahiyet gösteren Trakya probleminin istihale safhalarının kavranmasını güçleştirmektedir. Filhakika, ikinci bölüm: "Mondros Mütarekesinden İstanbul'un resmen işgaline kadar Trakya işleri"ne tahsis edildiği halde, üçüncü bölüm de "Atatürk'ün Anadolu'ya geçişinden İstanbul'un resmen işgaline kadar Trakya işleri"ne tahsis edilmiştir.

Bu sebeple de konunun izahında kronolojik vahdet muhafaza edilememiş ve bazı meselelerin her iki bölümde de anlatılması zarureti hasıl olmuştur. "Trakya'da Millî Mücadele"nin fiilî safhasını, Yunan istilâsına karşı birinci kolordunun mukavemeti ve müdafaası teşkil ettiği halde bu konu için ayrı bir bölüm tahsis edilmesi gerekirdi. Halbuki bu yapılmamış ve söz konusu mücadele beşinci bölümde: "Birinci Kolordu ve Trakya'nın Yunan taarruzuna karşı hazırlanması" başlığı altında mütalâa edilmiştir. Hiç olmazsa bu bölüme bir kaç kelimenin ilâvesi ile Trakya'nın Yunan taarruzuna hazırlandıktan sonra bu taarruza karşı mukavemet ve mücadele ettiği de ifade edilmeli idi.

"Trakya'da Millî Mücadele" eserinde geçen bu mücadelenin ruhî ve fikrî kaynağını teşkil etmiş olan "Kuvve-i Milliye" ile "Müdafaa-i Hukuk" terimlerinin İstiklâl harbi tarihinde ifade ettikleri

¹ Bu meseleye başlangıç olarak 1828 tarihi alınmıştır.

mânanın açıklanmış olması beklenirdi. Her ne kadar kitabın 66 ıncı sahifesinde Balkan harbinden sonra, kurulmuş olan "Müdafaai Milliye Cemiyeti" ile Mondros mütarekesinin imzalanmasından sonra Anadolu ve Rumeli'de kurulmuş olan millî cemiyetlerin isimleri arasındaki benzerliğe işaret edilmiş ise de, söz konusu terimlerin mânası açıklanmamıştır. Şimdiye kadar, herhangi bir kitapta da, bu hususta bir açıklamaya rastlamadığımız için, Atatürk tarafından yapılmış olan tarifleri burada kaydetmeği uygun bulduk.

Atatürk kuvve-i milliyeyi şu suretle tarif etmiştir: "İstanbul'da hükümeti merkeziye vardı ve bütün kuvve oraya merbut idi. Hükümeti merkeziye düşmanların çenberi içinde idi; siyasî, askerî sıkı bir çenber vardı. İşte böyle bir çenber içinde vatani müdafaa edecek, milletin ve devletin istiklâlini muhafaza edecek kuvve-i umumiye millete emrediyorlardı. Bu tarzda yapılan emirlerle vesait millet ve devlet vazife-i asliyesini ifâ edemiyordu ve edemedi. Bu vesait müdafanın birincisi olan ordu da ordu namını muhafaza ve bu namı izhar etmekle beraber bittabi vazife-i asliyesini ifadan mahrumdu. İşte bunun içindir ki vatani müdafaa ve muhafazadan ibaret olan vazife-i asliye, doğrudan doğruya milletin kendisine teveccüh etmiş bulunuyordu. Millet orduya, kendi içinden teslim ettiği efradını düşman tecavüzüne maruz kalan mıntakaların müdafaasına, düşman tasallutuna uğrayan kardeşlerinin hayatının müdafaasına memur etmeğe mecbur olmuştur. İşte buna kuvve-i milliyeye diyoruz. Ve bütün kâinat da böyle diyor. ¹

Atatürk, müdafaai hukukun tarifini de şöyle yapmıştır: "Milletin vahdetini vücuda getiren ve İstanbul'un içinde bulunduğu şartlara rağmen bu vahdeti dahilde ve hariçte göstermeğe müteveccih bir maksat için yapılan teşkilât ise yalnız kuvve-i milliyeye efradından, müsellâh efrattan ibaret değildi. Bilâkis bütün memlekete ve memleketin en ücra köşelerinde bile vücuda gelmiş doğrudan doğruya kanunî ve medenî bir teşkilâttir ki ona "Müdafaai Hukuk" teşkilâtı diyoruz.

Onda silâh mevzuu bahis değildir. Belki, medenî, içtimaî ve umumî nokta-i nazardan siyasî bir cemiyet demektir".

¹ Mayıs 1920, de Atatürk'ün Büyük Millet Meclisinde söylemiş olduğu nutuklarından alınmıştır.

Heyeti merkeziyede merci bulamıyan ordu, bittabi bir taraftan himaye edilmek, idare edilmek sevk ve idare edilmek lüzumunu duyuyordu ve bu suretle müdafaa-i hukuk teşkilâtı kuvve-i müsellehayı içine almış oluyordu.”¹

Bu tariflerin açıkladığı hakikat şudur ki: İstanbul'daki hükümet vatan ve milleti muhafazadan ibaret olan esas vazifesini yerine getiremeyecek duruma gelince, Türk milleti bu vazifeyi yerine getirmek için, bünyesinden müdafaa-i hukuk teşkilâtını meydana getirmiş ve silâhlı kuvvetlerin sevk ve idaresini bu teşkilâta devretmiştir. Anadolu'da olduğu gibi Rumeli'de de bu böyle olmuştur ve Millî mücadele her iki bölgede başlangıçta bu teşkilât tarafından idare edilmiştir.

Kuvve-i milliyenin meydana gelmesine ve müdafaa-i hukuk cemiyetlerin kurulmasına âmil olan fikrin kimin tarafından ortaya atıldığı, ilk müteşebbislerin kimler olduğu ve ilk defa hangi bölgede teşebbüse geçildiği hususunda öteden beri birtakım sorular sorulduğu malûmdur. Bilindiği gibi, bu fikir ve teşebbüsü bir şahsa ve bir bölgeye mal etmek için bazı neşriyat da yapılmıştır. Fakat bunların tarih hakikatine bir ilgisi yoktur. Çünkü birinci cihan harbinin sonunda Türk vatanının ve milletinin başına gelen felâket o kadar korkunç olmuştur ki, bu felâketin yalnız bir kişinin vicdanında silâhlı mukavemet fikrini yaratmış ve bu şahsın tesiriyle yalnız bir vatan bölgesinin teşkilât kurmağa kalkışmış olmasını tasavvur ve kabul etmek mümkün değildir. Bu hususta da, hakikati tesbite yarayacak izahları, bir İstanbul gazetecisinin sorularına Atatürk'ün 10 Ekim 1919 da vermiş olduğu şu cevaplar da bulabiliriz:

Kuvve-i Milliyenin vücuda gelmesinin ilk sebebi, milletin maruz kalmış olduğu haksızlıktır. Kuvve-i milliye mütarekenin imzalanmasını müteakip, vatanın her tarafında ve hemen aynı zamanda başladı. Millî teşkilâtın erkânı, masuniyet ve istiklâli vatan için kalbleri çırpınan milletin umum güzide evlâtlarıdır. Müstakbel hudutlarımız bizce 30 Ekim 1918 tar hinde mütareke aktedildiği günde fiilen sahip olduğumuz hudutlardır.”²

Atatürk'ün bu fikirleri, Anadolu'da ve Rumeli'de millî mücadelenin temeli olmuştur. Bıyıklıoğlu da bunu dikkate alarak eserini

¹ Atatürk'ün Mayıs 1920 tarihli nutkundan.

² Mustafa Kemal (Atatürk) Nutuk, Vesikalar kısmı.

yazmıştır. Bununla beraber, “Trakya’da Millî Mücadele”yi vücuda getirmiş olan Trakya-Paşaeli Cemiyeti ile Birinci Kolordunun faaliyetleri hakkında yapılmış olan izahlarda okuyucuyu tereddüde sevkeden bilgilere ve kanaatlere rastlanmaktadır. “Silâhlı mukavemet” fikri bunlardan biridir.

Müellif, “İlk kuruluşta, Trakya’ya saldırarak dış düşmanlara karşı kurucuların silâhla mukavemet etmeği düşünmedikleri meydandadır. ”¹ demektedir. Gerçi, Trakya-Paşaeli Heyeti’nin programında ve beyannâmesinde bu hususta açık bir hüküm yoktur. Bu hususu teyit edici bir vesikada henüz ele geçmemiştir. Fakat cemiyetin kurulduğu tarih ve memleketin içinde bulunduğu şartlar gözönünde bulundurulurken, kuruluş maksadı yakından tetkik edilirse silâhlı mukavemet fikrinin, mevcudiyetine, istidlâl yolu ile, hüküm olunabilir. Bilindiği gibi söz konusu cemiyet veya heyet, Mondros mütarekesinin imzalanmasından takriben bir hafta sonra kurulmuştur. Mütarekenin şartları ve yarattığı psikolojik atmosfer vatanın bütünü için yakın bir tehlikeyi hissettirmiştir. Vatan bölgelerinden Trakya bu tehlikeye ön plânda maruz kalacak coğrafya durumuna sahiptir. Bu sebeptendir ki cemiyetin kuruluş maksadını belirten programın birinci maddesi “Trakya’nın Osmanlı Padişahlığındaki rabita ve tamamiyet-i mülkiyesinin temini” suretinde ifade edilmiştir. Burada geçen Trakya kelimesi ile Doğu-Trakya’nın da kastedilmiş olduğuna, beyannâmenin “Son zamanlardan payitahın bekçisi olan yurdumuza göz dikildiğini görmekte elem ve ızdırap duymaktayız” ifadesi şüphe bırakmamaktadır. Doğu - Trakya’yı, hudutları içinde bulundurmak ve bu bölgenin Batı-Trakya ile vahdetini sağlamak hususunda cemiyetin yalnız neşriyat ve telkinat ile muvaffak olabileceğini tasavvur etmiş olmasına ihtimal vermek vehimden ibarettir. İcabında silâhla da bu maksat uğrunda çalışmanın düşünülmüş olmasını kabul etmek daha tabiidir. Maamafih, şurasını derhal işaret etmeği faydalı buluruz ki, bu düşünce nihayet istidlâlden ibarettir. Müellif bu meselede, şahsen temasta bulunduğu cemiyet üyelerinin fikirlerini belirtmiş olsa idi belki bu istidlâle de lüzum kalmazdı.

Eserde açıklanmağa ihtiyaç gösteren meselelerden bir diğeri Sadrâzam Damat Ferit Paşa’nın 13 Haziran 1919 da Trakya hakkın-

¹ Tenkit konusu eser, s. 130, 133.

da belirtmiş olduğu Osmanlı istekleridir. Müellif bu hususta eserinin 180 inci sahifesinde aynen şöyle demektedir: “Damat Ferit, Osmanlı hükümetinin barış isteklerini aşağıdaki şekilde tesbit etmişti:

Harpten evvelki Osmanlı toprak statukusunun muhafazası, Balkan harpleri neticesinde Bulgar ve Yunanlılara geçmiş olan Batı-Trakya'nın Osmanlı devletine geri verilmesi.”

Halbuki hakikat böyle değildir. Damat Ferit Paşa'nın, söz konusu edilen muhtırasında Trakya ile alâkalı hükümler hiçbir tereddüde yer vermiyecek kadar açıktır. Paşa, Trakya için, İstanbul'da, Bulgaristan ile 29 Eylül 1913 de aktedilmiş olan muahede ile tesbit edilmiş olan hududu istemiştir. Batı-Trakya için de, başlıca devletlerden birisinin himayesi altında bulunmak üzere, bir muhtariyet idaresinin kurulmasını talep etmiştir. Damat Ferit'in “Ege adalarının Yunanistan ve oniki adanın İtalya tarafından Osmanlı devletine bırakılması”nı istediği hususundaki bilgi de doğru değildir. Aksine olarak sadrâzam, Osmanlı devletinin bu yerlerdeki haklarından feragat etmeğe âmade olduğunu açıklamıştır. “Muhtıra, sahife 22,27”.

“Trakya'da Millî Mücadele” konusunun açıklanmaya ihtiyaç gösteren meselelerinden biri de bu mücadele ile kurulmuş olan millî teşkilâtın çalışma tarzıdır. Hiç şüphe yok ki bu teşkilâta yani Trakya-Paşaeli Müdafaa Heyeti Osmaniyesi'ne ve zamanla bünyesinde meydana gelen tahavvüller neticesinde ortaya çıkan diğer cemiyetlere âmil olan his ve heyecan millîdir. Fakat bu cemiyetin, teşkilâtı ve çalışmaları fikrî esaslardan mahrum görünmektedir. Filhakika cemiyetin maksat ve gayesi, önceden de, belirtildiği gibi, Doğu-Trakya'nın Türk idaresinde bırakılmasını temin etmek ve Batı-Trakya'nın da Doğu Trakya ile birliğini sağlamaktır. Halbuki; Erzurum ve Sivas kongrelerinde ve daha sonra İstanbul Meclisi Mebusanınca kabul edilen Misak-ı millide Doğu Trakya'nın millî hudutlar içinde bulunması prensibi kabul edilmiştir. Atatürk, bu prensibe dayanarak, söz konusu cemiyete şu hareket tarzını telkin etmeğe çalışmıştır. “Cemiyetin program ve meslekî mütareke imzalandığı gün, hudutlarımız içinde kalmış olan Meriç'in beri tarafındaki Doğu-Trakya'yı Türk vatanından ayrılmaz bir parça olduğunu kabul ve o suretle müdafaa etmektir.”

“Doğu ve Batı Trakya'nın bir mülki birlik içinde ifade ve ilânı doğru değildir”.

“Batı-Trakya’daki kardeşlerimiz teşkilât kurup, evvelâ istiklâlleri veya muhtariyetleri için faaliyet sarfetmelidirler”

Trakya-Paşaeli Cemiyeti bu görüşü açık bir şekilde, kabul etmiştir; fakat kabul etmiş görünmek için kendi bünyesinde bir de: “Trakya Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti” meydana getirmiştir. Bu iki teşkilât ile hem Doğu hem de Batı-Trakya için çalışmalarına devam etmiş ve hattâ bu hususta iki mühür bile kullanmıştır. Bu ikiye bölünmüş teşkilât tarafından iki amacın gerçekleştirilmesi için sarfedilmiş olan gayretler istenilen neticeyi temin etmekten çok uzak kalmıştır. Zaten Lüleburgaz kongresinden sonra (31 Mart 1920), Cemiyet Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinden tamamen müstakil olarak çalışmağa da karar vermiştir. Bu kararın alınmasında, kitapta işaret edilmiş olan sebeplerden maada Atatürk’le Trakya-Paşaeli’ciler arasında Trakya konusu üzerinde beliren görüş farkının ilâve edilmesi gerektiği kanaatindeyiz.

Kitapta Trakya-Paşaeli Cemiyeti’nin sevk ve idare edilmesi mesuliyetini üzerine alan reisin de durumu gereği gibi açıklanmamıştır. Buhanlı anlarda milletin bünyesinden fıskıran bu gibi cemiyetlerin başında yalnız hamiyetli, yalnız vatansever kimselerin bulunması kâfi değildir. Büyük dâvaların halli için baş olanın aynı zamanda karakterli, irade sahibi ve kendisine her veçhile halk ve ordu tarafından itimad edilebilecek bir şahıs olması lâzımdır. Trakya-Paşaeli Cemiyeti riyasetinde böyle bir reis var mıdır? kitabın muhtelif yerlerinde, cemiyet reisinin Fransız himayesini temin etmek için çalıştığı ve koynunda “Trakya Cumhuriyeti” ibareli mühür taşıdığı işaret edilmiştir. Böyle bir reis ile “Trakya’da Millî Mücadele” hedefine veya hedeflerine ulaşabilir mi?

Bu münasebetle Cafer Tayyar Bey muammasına da temas etmek icap eder. Bıyıklıoğlu, nedense bu muammayı çözmekten çekinmiş ve hattâ ona daha da kesif bir manzara vermiştir. İlk şurası işaret edilmelidir ki Cafer Tayyar, vatansever, hamiyetli ve hattâ devrinin talep ettiği ihtilâl psikolojisine sahiptir. İstanbul’un işgali üzerine Trakya’da seferberlik ilân etmesi, Edirne büyük kongresinde Trakya’nın silâhlı mukavemeti için, asil ve ulvî fikirler serdetmesi, bu hususu teyit eden delillerdir. Fakat bu deliller onun mücadeledeki karanlık kalan hareket tarzını izah etmeğe yetmemektedir. Karanlık noktalar şunlardır:

1 — 20 Nisan 1920 tarihinde, Cafer Tayyar Bey, Edirne'den İstanbul'a gidiyor. Seyahat maksadı Trakya hakkında, müdavele-i efkâr etmek ve yardım temin etmektir. İstanbul'daki Fransız kumandanı bu seyahat için tavassutta bulunmuştur; ve Fransa hükümeti namına taahhüt ve kefalette bulunmuştur¹.

Cafer Tayyar Bey, Fransız kumandanının bu taahhüdüne ve kefaletine güvenerek İstanbul'a gitmiştir.

Cafer Tayyar Bey, İstanbul'a varır varmaz yani 21 Nisan'da sadrâzam ve harbiye nazırı Damat Ferit Paşa, Birinci Kolordu komutanlığına Cafer Tayyar Bey'in yerine Albay Muhiddin'i tâyin etmiş ve bu tâyini bildiren yazısında "Sabık kumandan Cafer Tayyar Bey emir ve ferman-ı hümayuna itaat ederek İstanbul'a gelmiştir"² ifadesini de kullanmıştır. Bu ifadenin doğru veya yalan olduğunun münakaşasını bir tarafa bırakalım. Fakat Cafer Tayyar Bey acaba Birinci Kolordu komutanlığından istifa mı etmiştir, yoksa azil mi edilmiştir. Bu cihet meçhuldür. Bu meselede meçhul olmayan tek cihet, Cafer Tayyar Beyin İstanbul'a gittiği günlerde, Türkiye Büyük Millet Meclisi toplanmak üzere idi. Damat Ferit Paşa da toplantıyı önlemek için Anadolu'da isyan üzerine isyan çıkartmakta idi. Damat Ferit, Trakya'nın, Büyük Millet Meclisi ile birlikte hareketini önlemek için Cafer Tayyar Bey için tuzak kurmuştur. Cafer Tayyar Bey'in farkında olarak veya olmayarak bu tuzağa düşmesi, millî mücadele tarihimizde daima hayret ve ibretle tetkik edilecek bir mesele olarak kalacaktır.

2 — Cafer Tayyar Bey, 2 Mayıs 1920 de Edirne'ye dönmüş bir gün sonra da "Heyeti Temsiliye" hitabıyla Ankara'ya bir rapor göndermiştir. Dikkate şayandır ki, bu tarihte Heyeti Temsiliye tarihe karışmış bulunuyordu. Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisinin kuruluşu üzerinden on gün geçmiş olduğu ve Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümeti de teşekkül ettiği halde, Cafer Tayyar Bey, hâlâ karşısında muhatap olarak "Heyeti Temsiliye"yi görmektedir. Söz konusu raporun birinci bendi, Trakya ile İstanbul'un münasebetleri ve Cafer Tayyar Bey'in bu husustaki şahsî davranışı hakkında çok mânalıdır: "Trakya'nın hususî durumuna ve ahalisinin çoğunluğunun arzusuna göre şu aralık hükümeti mer-

¹ Cafer Tayyar beyin kendi ifadesi, s. 236.

² S, 237.

keziye ile anlaşmış bir durumda işleri idare etmekte kat'i bir zaruret vardır. Son hareketimin sebebi budur. Bu hususun sebepleriyle açıklanmasını sonraya bırakmağı uygun buluyorum" ¹ demektedir. Bu ifadeden anlaşılıyor ki, Trakya'daki millî mücadele taraftarları, dâvalarını kazanmak için, Damat Ferit Paşa hükümetinden medet umuyorlar. Cafer Tayyar da bu hükümetle anlaşmak için ya birinci kolordu komutanlığından istifa etmiş veyahut da azledilmeye rıza göstermiştir.

3 — Cafer Tayyar Bey, İstanbul'dakilerin ısrarlarına rağmen, Edirne'ye döndükten sonra artık kolordu kumandanı değildir. Trakya-Paşaeli Cemiyeti'nin başkanı da değildir. Öyle ise nedir? İşte burasını tesbit etmek çok güçtür. Edirne büyük kongresinde bu cihet dikkati çektiği için Cafer Tayyar kongre kararı ile "Millî Kumandan" tâyin edilmiştir. Bilindiği gibi kumandan millî vasfını taşıyın veya taşımasını nefsinde kumanda etmek kudret ve salâhiyetini ve bundan doğan mesuliyeti toplayan kimsedir. Cafer Tayyar Bey "Millî Komutan" olarak böyle bir vaziyette midir? Bıyıkoğlu, kitabında buna dair bir şey yazmıyor. Cafer Tayyar'ın kongreden sonraki faaliyetleri hakkında yazdıklarından çıkarılabilecek mâna ise şudur ki: "Millî Komutan" vasfı kendisine âdeta takma bir isim vazifesi görmüş ve kendisini "Trakya Millî mücadelesi" dışında te-sirsiz ve silik bir mevkide bulundurmıştır.

Cafer Tayyar Bey; belki de bu şekilde hareketle Atatürk'ü taklit etmek istemiştir. Fakat Atatürk, "Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti" Başında bulunduğu için, Millet adına çalışmak için bir esasa sahiptir. Halbuki, Cafer Tayyar Paşa ne Kuvvâyı Milliye'nin ne Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin ve ne de Kolordunun başına geçmemiş veya geçememiştir. "Trakya'da Millî Mücadele" eserinin ağırlık noktasını teşkil eden ve filî mücadele safhası olan birinci kolordunun, Yunan taarruzuna karşı mukavemeti hakkında da bir kaç noktayı tavih etmek icap eder. Bıyıkloğlu, yüksek askerî ihtisası ile ve esaslı kültürü ile bu konuyu da çok güzel işlemiştir. Fakat "Trakya Felâketi" diye vasıflandırdığı mağlubiyetin mesul-leri üzerine parmağını koymaktan çekinmiş ve bu hususta Atatürk'ün vermiş olduğu hükmü münakaşa etmek şöyle dursun, işaret dahi etmemiştir. Halbuki Trakya felâketinden hiç olmazsa bir ibret dersi çıkarmak için bunlar üzerinde durulması gerekirdi.

¹ S, 239.

Bilindiği gibi Trakya'nın askerî mücadele safhası ancak beş gün devam etmiş, ve birinci kolordunun zayıyatı 50 kadar er ile 3 subaydan ibaret bulunmuştur. Bundan başka, millî komutan Cafer Tayyar Bey de attan düşerek bayılmış ve Yunanlılara esir düşmüştür.

Trakya gibi, defalarca Türk ordusunun şahamet destanlarına sahne olmuş bir bölgede yer alan felâketin âmili yalnız, coğrafya şartlarından mı ibarettir? buna kolordunun içinde bulunduğu maddî durum şartları ilâve edilse dahi felâket aydınlatılmış olur mu?. Şüphesiz ki hayır! Trakya mücadelesinden çok önce, Maraş, Urfa, Gaziantep gibi bölgelerde, Türkün kazanmış olduğu örneksiz zaferler düşünülürse; Trakya felâketinin ağırlığını ve kesafetini bu gibi âmillerle hafifletmeğe imkân yoktur. Felâkette bu âmillerin tesiri büsbütün red ve inkâr olunmaz. Fakat bunların hepsinin fevkinde Trakya Millî Mücadelesini sevk ve idare etmiş olanların yeteri kadar, mücadele kudretini nefislerinde duymamış ve halka duyuramamış olmaları başta gelir. Atatürk, 16 Ağustos 1920 de Türkiye Büyük Millet Meclisinde şu sözleriyle de bu ciheti belirtmiştir: "Eğer Trakya'nın başına bu felâket gelmiş ise biliniz ki ve sizi temin ederim ki, zehirnâk olan İstanbul'un işgalâtına kapılmış olduğu içindir."

"Trakyalılar İstanbul ile çok münasebette bulundular. Çok politika yaptılar. Fransızlarla bir çok münasebetlerde bulundular. Ve zan ettiler ki Fransızlar, İstanbuldakiler kendilerini himaye eder, siyanet eder ve tahlis eder. Gerek İstanbuldakiler, gerek Fransızlar Trakya'yı ve Trakyalıları kolaylıkla Yunanlılara ezdirebilmek için icap eden tedabiri almakla meşgul idiler. Binaenaleyh bu felâket meydana gelmiş ise bunu görüp takdir etmeyenlerin eseri hatasıdır. Mahaza her ne olursa olsun Trakya'yı bugün Yunanlılar, İngilizler işgal edebilirler. Kim olursa olsun işgal edebilir. Madem ki bu milletin akıbeti bu mecliste takarrür edecektir ve bu meclisle Koca Anadolu'ya ve Büyük Millete istinad ediyor, binnetice İstanbul'u olduğu gibi Trakya'yı da yine burası kurtaracaktır.¹

Atatürk büyük nutkunun 307 inci sahifesinde de aynı konu üzerinde şöyle demektedir:

"Efendiler; Trakya'nın hususî ve müşkül vaziyet ve şerait içinde bulunduğuna şüphe yoktur. Fakat bu hususiyet ve müşkülât hiç-

¹ Atatürk, Söylev ve Demeçler, C, I, S. 99.

bir vakit Trakya'da kolordunun icabat-ı askeriye ve vatanperverlik namusunu ifa etmesine mâni olamazdı. Eğer bu yapılamamış ise millet ve tarih nazarında bundan yegâne mesul Cafer Tayyar Paşa'dır" ¹

"Trakya'da Millî Mücadele" eserinde bu hüküm münakaşa edilmeli ve lâıyk olduğu yer verilmeli idi.

Atatürk'ün yukarıda işaret edilen nutkunda daha Ağustos 1920 de müjdelemiş olduğu gibi Türkiye Büyük Millet Meclisi, İstanbul'u olduğu gibi Trakya'yı da kurtardı.

Hiç şüphe yok ki bu kurtuluş olayında, kalbleri vatan aşkı ile çırpınan Trakya Türk çocuklarının da rolü vardır.

"Trakya'da Millî Mücadele" eserini bu kurtuluş yolunda yapmış olan ve kurtuluşu gösteren safhaları ihtiva eden büyük ve değerli bir eser olarak kabul ettiğimizi tekrarlıyoruz.

Eserin müellifini tebrik etmeği vazife biliriz.

¹ Atatürk, Büyük Nutuk, S. 306

T A B L E D E S M A T I E R E S

	Page
ŞENYÜREK, DR. MUZAFFER : Order of eruption of the permanent teeth in the Chalcolithic and Copper Age inhabitants of Anatolia (with 28 figures.- en anglais).....	1
ÖZGÜÇ, TAHSİN : La dague d'Anitta (avec 5 figures.- en turc)	29
————— : Traduction anglaise de l'article ci-dessus.....	33
TOSUN, DR. MEVRURE : La signification des symboles divins des sceaux cylindriques de Mésopotamie (8 figures.- en turc)	37
————— : Traduction anglaise de l'article ci-dessus	49
ALKIM, U. BAHADIR : Kırşehir Hüyük et trouvailles faites à ciel ouvert (44 figures.- en turc)	61
————— : UZUNÇARŞILI, ORD. PROF. İSMAİL HAKKI : Documents concernant la proclamation de la Deuxième Constitution en 1908 (9 figures.- en turc)	103
KARAL, PROF. E. ZİYA : Sur l'ouvrage de Tevfik Bıyıkhoğlu intitulé : "Trakya'da Millî Mücadele"	175

BELLETEN

REVUE PUBLIÉE PAR LA
SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

Tome : XX

No. 77

Janvier 1956

ANKARA—IMPRIMERIE DE LA SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

1 9 9 5